

С(КК)2

СТ

859

АСАН
БЕГИМОВ

~~27-03-14~~ 62.

С(КК) 2
05559

АСАН
БЕГИМОВ

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖЫЙНАҒЫ

2 том

БАЛЫҚШЫНЫҢ ҚЫЗЫ

РОМАН

Баспаға таярлағанлар: Қырықбай Байниязов—
филология илимлерінің кандидаты, Полат Бегимов

18/43

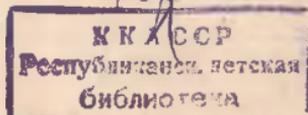
„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“—1980

Бегимов А.
Шығармаларының жыйнағы 2-том,
1980.

Белгиді жазушы Асан Бегимовтың шығармаларының жыйнағының 2-томына оның кітап оқыушыларға бұрыннан таныс „Балықшының қызы“ романы кірген. Романда Қарақалпақстанда совет властың орнатыу және оны бекемдеу дәуіріндегі халықтың қаһарманлық түрлері сөз етіледі. Айкыз және Досбергел арасындағы бекем дослық және мұхаббат әсерлі сүуретленген.

2-том романның 1958-жылғы баспасы тийкарында жиберилип отыр.

Б $\frac{45302}{M-357 (04)-80}$ 43—80 4702250000

Биринши бап

Қара үйдің алдындағы қамыстан исленген қақыраның ишиңде азапнан берли зар еңиреп турған шарықлардың күңиренген сести тыныш даланың зейнин ашып, қызлардың кеулин өзинше көтергендей болса да, бірақ қайғылы мунға бөлеген еди. Бір топар қызлардың шеп төрепинде отырған аласа бойлыдан келген Өтеген сарының қызы Перийза бир ийикти толтырып, бир собалақ шығарып, екінши ийикти қоя сала, шарықтың қулағын қатты, қатты таулап, нилтени тез-тез созып салып атыр.

Оның ондағы ойы қатарындағы қызлардан қалай болса да еки үш нилтени бурышырақ болып тасламақшы хәм қатарынан озбақшы.

Күни-түни ийирген шарықтан бийзар болғанлықтаңба, ямаса азғантай дем алғысы келди ме, болмаса сарсылған қара ууайымнан азда болса бойын жеңилетип, кеулин көтериуди мақул тапты ма, әдеуір топарыстан Айқыз:

Қане, қызлар, бир-бир собалақтан шығардық ғой, еңди аз маз шыңқобыз шертп, қосық айтып, кеуил көтерейик,—деди.

Бул гезде қауадағы ақ таңбақ болып тартылған жол менен ушқан бир бөлек ақ қуу, ауыллардың үстинен өтип баратыр. Алдында бир қуу еки сап болып, оң хәм сол жағын алып дизилген көп қуулардың ал-

дында жол баслап, «ара жақын қалды, қалмаңыз» дегендей бір түрлі жақсы хауаз бенен изиндегилерге хауаз береди, оны өкшелеп, изин басып киятырған қуудан баслап ақырына шейин жеткереди. Басқалары да қалмаймыз дегендей сес берип, көктин үстінде шарбы қусаған азғантай ақ бултлардың арасында қууанышлы хауазлар менен аспанды жаңлатты.

Мине, пошша торғай, ол хауада шырлап қанат қағып, гә пәлпеллеп жоқарыға, гә төменге түспекши болады, гейпара ұақларында қулпы дөнип жайнаған көк майса шөплердин үстінде хауада бір жерде турып қозғалмастан қанатын қағып, кем-кемнен пәслеп, жасыл шөплердин арасына өзиниң сиңип кеткенин билмей, шыр етип жерге қонады.

Әне, қараңыз, ашық майданда аттың жылауын тартқан жигит, қара жорғаны сүрип киятыр, атта жорғалап, гә жорғасын бузып жүриске салып, хәр түрлі муқамға дөнип, жолдың еки бойын алып, қубылып киятыр.

Аттың үстінде отырған жигит көкиреги әл аспанда болып, көктин үстінде ушып киятырғандай шалқып отыр. Бул жүристе жорғалаған ат, отырған адамлардың кеулин өзине сөзсиз аударып отырған адамлар аттың жорғалағанын көргенде, аспаннан, аң алыуға қанат сырқып ушып киятырған қаршығаның түрин көргендей «жарықлықтың жүрисин ай, ат болғаныңа»— деседи.

Мине усылай болып шыңқобыз шерткен қызлардын сазы менен ақ қуу, торғай, қара жорға бириниң изинен бири өтті. Бул жерде Айқыз шыңқобыз бенен қара жорғаны шерткенде, тыңлағанлардың қулақ қурышы қанғандай:

— Ат екендағы,— деди.

Айқыз ауылдағы Бийбиқатша апайдың қызы. Онын дөңгеленген қара көзлери менен қарлығаштың қапаты-

ның қырындай қыйылған қара қаслары, оймақтай аұызы, суп сулыу дөңгеленген ақ жүзи, қойыу қолаң қара шашы, Бийбиқатша апайға дәл усайтуғын еди. Ауылдағы адамлар: «қыз болса Бийбиқатша апайдың қызындай болсын, усамасаң туума, жүрис турысы, ақыл искерлиги, әсиресе сөзге шеберлиги хәм пухталығы менен апайға усап қала қойған. Бийшара қыздың айыбы, әкесиниң жарлылығы ғой,»—деседи.

Қыздың шын аты Айнарша, Айпарша дегенше Айпарша, онтөртинде туған айдай сулыу болатуғын болса, беллерине жарасқан қойыу қолаң шашы, дөңгеленген қара көзи адамларды ериксиз өзине тартатуғын еди. Оның сондай сулыулығын көрген жақын-жууық жеңгелери рас атып айтыуға ийбенип, Айқыз дегенликтен, аұылдағы басқа адамлар да оның рас атын атамай Айқыз, деп атағанлықтан, «Айнарша» деген шын аты өзгерип, Айқыз болып аталған екен.

Айқыз аұылдағы қызлардың ишндеги сарасы, соның ушын да адамлар, әсиресе жас жигитлер «бундай қыз дуньяға бир ақ шығар, «Фархадтың Шийрини», «Мәжнүнниң Ләйлиси», «Ғаринтиң Шәсенеми», «Тайырдың Зухрасының» буннан қайсери артық екен, буннан артық болыуы мүмкин емес»,—деген жуумаққа келеди. Бираз жигитлердиң кеуиллери болған менен, тис жарып сөз айталмай, тек сырттан ғана көз таслап жүретуғын еди.

Шертилген саздан кейин:

— Ал енди қосық айтайын.—деди, шыңқобызын қалтасына салып атырып Айқыз.

— Болады, бирақ басламақ жасы үлкеннен,—Сапаргүлден болсын,—деди сөзге көп араласа бермейтуғын Өтеген сарының қызы Перийза.

— Жоқ алды менен Айқыз айтсын,—деди ол.

— Айтқанда не, «шешинген суудан таймайды» деген балажан, айтсам айта қояйын, бирақ сизлерде нәу-

Беттиңиз келгенде қуры алақан қалып жүрмең,—деди де
Айқыз баслап жиберди:

Қолымда шың қобыз шертейин десем,
Таза үйреншикпен сазын таппайман,
Қызлар заңлатады өнейдей етип,
Мен базын тапсам да базын таппайман.

Ғарип анам муңлы кеулим аўлайды,
Өзи ишпей, жсмей мени сайлайды,
Адамлар ержетти, қыз болды дейди,
Қызлардай қылықлы назын таппайман.

Қыз хәм қызыл гүл, гүл янлы өнбек,
Ғумшалап ашылмақ хәр түске дөнбек,
Кеуил талуас етер таза кийинбек,
Тауар қайда, дәслеп бөзин таппайман.

Жипек керек, шымға кесте салмаға,
Ушыға, бояуы тайын болмаға
Жаға, жең үш, жеңсе тигип алмаға,
Бирн хәм бар емес базын таппайман.

Бар кемистиң орнң толмай турыпты,
Ығбал ислеп, ис оралмай турыпты,
Яр, яр десем ярым болмай турыпты,
Болар истиң мәғар көзин таппайман.

Қыз болып Айпарша түссе бир тилге,
Дос, душпан көбйип, сын болар елге,
Араласса бир гүлгула кеуілге,
Мен қызлардай ардың кеулин таппайман.

Айқыздың сыңсыған толқынлы жиңишке дауысы әлемди басына көтергендей болды. Бул мәхәлде қақыра-ның алдынан өтип баратырған Досберген адымын тоқтатып қыздың:

Яр, яр десем ярым болмай турыпты..

Деген сөзин жүрегине түйип қалды да:

— Мынау қыз болып қалған екен ғой,—деген оның ойын хәйкел, өңир моншақ толып атырған шытақ түймелерин тағып уудыр-шуудыр болып Нурымның үйине

қарай кетип баратырған бір топар қызлар бөліп жиберди.

Бұл қызлар қоңсылас отырған ауылдың қызлары еді. Олар Төрениң қызы Жийенгүлди узатар алдында жақын тамыр танысларына таныстырып жүр. Ол қызлардың уұдыр-шуұдырлары шарық ийирип отырған қызларға да тәсир етіп, олар да ийирип отырған шарқын қойып бастырмадан жууырып далаға шығып қарағанда, Айқыздың жаудыраған қаракөзи Досбергеге түсті. Бұл екеуі бір-биріне қарағанда, айдың ашық нурын урлағандай болды.

Сапаргүл қызлар кеткен жаққа көзін алартып таслап бір қарап, қалтасынан кишкене айнасын алып, өзіне қарады. Ол өзіне қарағанда, оның көз алдына алды менен күйген шапаштай бүріскен аузының үстіндегі жарбайып тұрған, мұрын, кескинсіз, ауырықтай бултыйған беті менен салбырап тұрған ернің көріп, өзінің келбетін жаңа ғана сезгендей, көзінің асты менен Айқызға көзін тикті де, тағы да айнасына қарады. Бұның өзіне қайта-қайта қарап, пәрдозланып тұрғанын жақтырмағандай, Айқыз ақырын ғана мыйғын тартып күлімсіреді.

Сол уақытларында кестелі тақыясын басына бір шекесіне кийген бала жууырып келип:

— Сапаргүл апа, Нурымның үйіне келген қызлар Перийза менен екеуіңізди шақырып атыр, тез келсин деди,—деп жууырып шығып кетті.

Қызлардың арасына ғауға түсіп, ийирип отырған шарқын жыйнастырыу менен болды.

Әке даңқы менен ұл, ана даңқы менен қыз өтсін дегендей Сапаргүлдің әкесінің байлығы болмаса, ауылдағы басқа қызлардың қатарында сын-сымбаты келіспеген бір нашар еді. Оған қарағанда Өтеген сарының қызы тек сарылығы демесең, кел кетимли, сыйласық, адамгершилигі бар қыз еді. «Түйедей бой бер-

ген менен түймедей ой бермегенсоң» Сапаргүл айтпаган менен, Өтеген сарының қызы қызларға:

— Жүрің қызлар, бірге барайық,—деді. Оның «жүрің қызлар» деген сөзін жақтырмағандай, Сапаргүл көзіннің аласы менен бир қарап:

— Шақырған жерге бар, шақырмаған жерде нең бар, деген. Шақырмаған жерде булардың неси бар,—деді.

— Дурыс айтасан балажан, шақырылған сизлер бара бериңіз,—деді Айқыз.

— Онда мен де бармайман, өзің-ақ бара қойыңыз,—деді Өтеген сарының қызы Перийза.

— Сен бармаған менен қапылар дейсең бе? Бармасаң қоя ғой, саған адам деп мирәт еткен шығар,—деп ауызын бултыйтып, шарқын көтеріп, Сапаргүл үйден шығып кеткенде:

— Жаманға жел бер, екі қолына бел бер деген уыдағы,—деді Айқыз.

* * *

— Қытығым келеді әй,—деді.

Бұл сөздің қалай шыққанын Айқыздың өзі сезбей қалды..

Саратанның сарғайған ысы күні, бәхәр шығыудан келген неше түрлі құстар, ғаңқылдасқан ғазлар, дауыстарын сыбызғыдай қылып шығарып ғаңқылдап, көлдің ишін жаңғыртады.

Жасыллы көк шөптер жер бетінде құлпырып хәш ийис пенен адамның кеулин шад етеді. Жаздың сарғайған ысы күнінде неше түрлі құстар қауада сайрап тас төбеде қапат қағып қосық айтқандай болады. Бирақ олардың айтқан қосығының хешқандай хошлығын сезбегендей боласан.

Ауылдың арасындағы жүрген адамлардың түрі Аралдың гүңгирт толқышындай, толқып, алға қарай

умтылады. Қауан өзектің күн шығар төбелери самал толқыны менен аспанға шығып, кетип баратырған адамлардың көзлеріне, мұрынларына кирип, жағымсыз хәрекетін көрсетеді.

Ушы қыйыры жоқ құмпың бір шетінен көп үйлердің ортасынан сағасын Қыят жаптап алған Қалпе жаптың аяғы келип кесип өтеді. Жаптың ишіндегі аққан суу аз-маз ескен самал менен әстен толқыған толқындай болып бултқа секирип, жарға урады. Жаптың бойындағы отырған үйлер хәр төбенің арасында зордан ғана көрінеді, ол көрінген үйлердің түнлигинен шыққан түтилер буудақланып аспанға атылады.

Усы үйлердің ишіндегі жүдә ғана көзге көрінетүгын жаптың түслик жағасындағы шаңарағы бір жағына қыйсайып тұрған кишкене үй оның ишіндегі жатқан адам, оны қашан шығар екен деп шабақ аңлыған құтандай аңлып отырған скиини бір адамның денеси көзге түседі.

Көптен берли үйди сығалап, иңй тырнап, өкпеси аузына тығылып, таңлайы кеуип тұрған Досбергенге қолайы келгендей болды.

Айқыз үйден далаға шыққан уақларында, демнің арасында оң жақ босаға бетте бул мени сезбесін дегендей, Досберген үйге қарап зып берди де, Айқыздың жатқан орнына барып жата қалды.

Айқыздың өз өмириниң ишипде қууанышы да, жубанышы да усы Досберген еді. Оның мөлдиреген қара көзи менен сулуушықтан келген домалақ қызыл жүзи, биринши көрген күннен-ақ желіккен аттай желігіп, отырған қыздың жүрегін өзи менен қоса алып кеткендей болған еді.

Сол көрген күннен бслап-ақ Досберген де жарық көрген гүбелектей қыздың қасынан шығалмады, бир сылтау менен бир күнлери суудан киятырған Айқыздың алдынан шырып, құлақ-қағыс еткенде, оған Айқыз:

— Жигитим, тасқын суудың ағысындай, домаланып

қайда барасыз, еле сабыр ет, мен болсам ашылмаған гүл, жарылмаған қауыр, ондай нәрселердің мәшһисін билмеймен,—дегенінде Досбергеннің жүрегі бір түрлі болып, үрлеген оты қызбағансоң қайтып сөзін созбады.

Бирақ, солайда болса, Айқыздың изінен қалмады, көрген жерде илип сөз айтатуғын болды. Мұхаббат гилтсіз сандық емес пе, бір мұхаббат оған берілгендіктен, ол шайыр да болып кетіп, оған бағышлап мынадай қосық та шығарды:

Ал ғарез көрмедім бунындай қызды,
Хош хұрей, хош кеуіл ашық бір жүзлі,
Көзінің нуры менен лал қылды бизді,
Бийхұш қып әл қауа алды да кетті.

Дәслепки күнлери жөнли жууап бермей жүрген Айқыз усы қосықтан кейін, ол да кеуілин аударып, Досбергенді көрген жерде мыйық тартып күлді:

— Қалайсыз жигит?—деп қарайтуғын болды.

Оның «қалайсыз жигит» деп әстен ғана наз бенен айтқан сөзі Досбергеннің жүрегін май тартқандай босатып, уялғанынан оған сөз табалмай, желкесіне шекем қызарып лал болады. Гейпара уақытлары Досбергенді көрген жерде ол да сөзіне сөз таба алмай, биресе қызарып, биресе бозарып «қойшы» деп сырт береді.

«Қазақы ат жемқор болса, дорбаның түбін тесер» дегендей, берман келе бір-биреуі менен үйреніскеннен соң, екеуі де бір-биреуі менен сөз алысып ойнайтуғын болды. Биреуінің изінен биреуі қуып, керексіз нәрсенің үстінде таласатуғын да болды, құлласы не керек, екеуінің арасы апақ-шапақ болды. Бирақ сонда да екеуінің арасында шешілмей киятырған бір нәрсе бар, ол хаққында екеуі де хеш нәрсе деген емес, әлбетте қыз бала қанша айтсаң да уялшақ, анау-мынау нәрсені иштен ойлағаны болмаса жүзеге шығарып, мен сені сүйемен, мен саған тийемен деп топа

торыстан жигитке келип айтпайды ғой, бұған қараған да жигит қалың бетлеу, орасақы сөзлі, дүрсе қояр келеди. Солай да болса Досберген оған хеш нәрсе деген жоқ, бірақ гей ұақытларда:

— Сизиң минезиңизде мениң минезимдей екен.— деген Айқыздың сөзи жети жүйресинеп өткен ұақытларында уялғанынан:

— Ауа солай,—деп қоя салады.

Мине Айқыз бенең екеуиниң арасы усылайынша болып, бірқанша ұақытлар жүрди. Буларды көрген ки-силер бул екеуи ерли зайынлы,—деп те қояды. Нағашешеси Минайымның:

— Қарағым, жасыңыз болса жетти, жүрислеряңиздиң де ийи қанды ғой. Айқызды әкелип қолыма берсең, келген адамларға бары жоғымды алдына қойып, той тамашамды берип, сениң үйли, уатанлы болғанынды көрсем,—деген сөзине уялғанынан.

— Қойсаңа әже,—деп үйден шығып кетип, бирнеше күнге дейин Досберген үйинне келе алмай жүрген күн-лери де болды. Бундай сөзди бир күнлери Бийбиқатша апай да Айқызға айтқан. Жұртлардың қуры сып-сың сөзи болмаса, Айқыз бенең Досбергенниң тек дәл-кеклесип ойнан жүргени болмаса, ондай нәрселерде екеуи де сүттең ақ еди.

Күн түсликтен әдеуір ауған. Аспан ашық, асықтай булт жоқ, қауадағы шарбы яңлы ақ бултлар байраққа шабылған атлардай изли-изинен өтип атыр. Ашық майданда таза қауаны еркин жутып, жабырқаған кеуи-лин көтергеңдей. Айқыз Досбергенниң үй жағынан көз алмай бираз турды да, әстен жиңишке дауыс пенен:

Ушлаға қанат жоқ саған жетиуге,
Қолды қысып ұақты хошлық етиуге.
Не илаж бар менен узақ тұрысыз,
Маған болмас үйди таслап кетиуге.

—деди де, ишке кирди.

Айқыз ишке киргенде жаңа ғала турып кеткен орнында жатқан адамды көріп, уялғанынан ски бети қызарып, сам-саз болып, қорқайын деди. Булмаңда Айқыздың кеулине ски пәрсе қауип түсирди, биреун болатуғың болса көп уақыттан берли:

Ериазардың баласы қандай жақсы бала, соған кеулинди қоя қойсаң, ишкениң алдында, ишпегениң артында турады, ишиўге, кийиўге зар болмайсаң,—деп изинен қыңқылдап қалмай жүрген ауызы күйген шапаштай бүрискен Нәзигүл ме,—деп бир қорықса, скиниден ағасы көп айтатуғын; бұрынлары усыманда көп қырғын урыслар болған, бирнеше адамлардың қақ қаны төгілген, сонлықтан булманды жип перилер ийелеген деген сөзлеринен қорқып, үйде ағамлардың жоғын, мениң жалғыз қалғанымды билип, қағып кетиўге келип жүрген солар шығар,—деп төбе ишашы жуўлап, дауысы қалтыраған түрде:

— Көктен түскендей үйге кирген қандай адамсаң,—деп дауысын қатты шығарып тағы да «жин» деген сөйлесең қағып кетеди,—дейтуғын еди, мен неге сөйлесдим,—деп ишинен гүдикленип және бир мәртебе:

— Кимсең-эй, «ичибисең» ямаса «шайтанбысаң өзін»—деген дауысына қатты түрде қырылдап шыққан дауыстан бөтен хеш нәрсе жуўап бермеди. Бул гезде түрли ойға кеткен Айқыз, ҳарам пейилли адамлардың ортасында жаны шүберекке түйиўли екенан биле турса да, өзін өзи бийлеп жай парахат қалипте:

— Қойшы, кимде болсаң ойнағаныңды,—деди.

Бул мәхәлде көрпениң арасынан сығалап қараған Досбергенге, төбеден төңкерилген гүмбездің айнала жийегин қызыл менен безеген шапап секилли, хәрқыйлы рең берген айдың сәўлеси гүмбездің етегин қырмызы қызыл бояўға салып алғандай болып, Айқыздың үстиндеги шатыраш көйлекке тағылған өңириндеги жарқыраған жумалақ жалпақ түймелер менен шытақлар, шыпта үзиктиң саңлағынан түскен жарық жулдыз

лар көзін қамастырып, жалт-жулт қыпылықлатып, тұнның бір сулыу көркі менен Айқыздың айнадай жарқыраған жүзін көрсетті.

Оның жүзіндегі мийирмаңлық хәм еркелік көз қарасларды сезді де, қолын услады хәм қысты.

Сол қолын жамбасының үстине салып, оң қолы менен жипектей жылтыраған қара шашын сыйлады: мойпынан, белинен қушақлап, бауырына басты: көлдің жаңа шыққан сүйригиндей аппақ қоллар ақырын жылысып жыбырлап Айқыздың ақ төсине барып тийді. Сол уақытта Айқыздың пүткіл денеси жууылдап, сууыққа тоңған баладай, ийеги қалшылдады. Досбергеннің қолы қыбырлаған сайын қытығы келіп, қазадан шыққан сазандай туулап:

— Қойшы Досберген, қытығым келеді.—деп күліп жиберді.

* * *

Күн түсликтен ауып, керегениң басына минген уақытларында Айқыз кешке отқа жаққандай бір шөпшек-мөпшек теріп қайтайын,—деп жибін алып үйден шықты, бүгін күндегідей жақын жерден терместен узағырақ жерден барып терді. Күндегиге қарағанда бүгін кеулі сергек тартқандай, зил басқан кеуілі көтеріліп аспанға ушқандай болып көрінді, шөпшек теріп жүріп қуу даланы басына көтеріп, көлдің ақ қууындай әстен ғана:

Күнде-күнде келме ярым из болар,
Изді көрсе ел арасы сөз болар,
Қайғылықтан қайрап тисін кез болар,
Аяқты абайлап басағер ярым.

Душпан көрсе арамызды айырап,
Бийжай жерде қанатыңды қайырап,
Бир-биреуге етип бизді иитизар,
Душпанлар ғапылда қоймасын ярым,

Әрманлықта бир-биреуді көре алмай,
Азғана күн дәуран сүріп жүре алмай,
Душпанлардың қамауынан шыға алмай,
Қайғыдан бәнт болып турмайық, ярым.

Ашылмай кеуілде қалмасын пикир,
Алланың исине етейік шүкір,
Қосылып көп уақыт сүрейік өмір,
Өз исине өзің пухта бол ярым.

Айқыз бұл қосықты, «өзімнен бөтен адам еситпес»,
бұл тек өз кеуілімді көтеріу үшін айтылған сөз бо-
лар,—деп айтқан еді.

Бірақ, бұл айтқан қосығын көлдің тынық қауасы
аспанға көтеріп бірде хәрибин қалдырмай көлде ии-
шен орып жүрген Досбергенге жеткеріу менен бирге
ауылдағы ағайинине қыдырып келген жеринен енді
қайтайын деп көл бойынан атын жетеклеп қиятырған
Ерназар келтеңің баласы Сайымның да қулағына
қулақ қағыс етті. Бұл қосықты еситкен Сайым «усы
қыз мына қосықты маған арнап айтып отырған жоқ-
пекен» деп гөш асқан үйдің баласындай ыржаңлап
күлип, атын жетеклеуі менен Айқыздың қасына келип:

— Амансыз ба? қарындасым?—деп көзіннің аласы
менен қызды бір қатар көзден өткерді. Сайымның
«амансызба» деген сөзі Айқыздың жүрегине атылған
оқтап жаман тийгендей болып көрінді. Сайым ояқ бу-
яғыпа шығып қайта-қайта ыржаңлап күлип:

— Қарындасым, қауазыңыз жақсы екен,—деп та-
ғы да бір қойды. Сол мәхәллерде орынлы сөз табалма-
ған бир жигиттің дигирман тартып атырған қызға,
«уынды шашайынба?» деген сөзі Айқыздың ойына
түсіп биреу айтқан екен:

Келте емес бойы узын,
Алдым Қелимбеттің қызын
Билмейді жарманың дузын,
Өлдім хаялдың дәртинен.—

деп сол айтқандай менде сизиң сөзиңізге түсине алмай қалдым,— деген тақылетте бетине қарағанда, оның төңкеріп қараған қарақат мөлдір қара көзінің өткир қарашығы булдырықтың қара бауыр жүшіндей құлпырып көринеди. Бул көз қарас «айтылған қосық саған емес» деген пишинде Сайымға айтпай ақ сездирди, туурылап айтылмаса, сөзге онша түсине бермейтуғын Сайым, бул сөзлерге түсингендей болып, нурланған жүзи қазан урған гүлдей солып, еки бетиниң алмасының қаны қашып сууық урған асқабақтың гүлиндей қап-қара болып:

— «Гәпке түсинбеген дәрьяның түбине түсер» деген қарындасым,— деди де, сениң менен көрермен дегендей етип көзин бир аударып таслап атын жетеклеп кете берди.

* * *

Айқыз шөпшегин терип жүрип, жаптың бойындағы сууалмаға көрпелеп шыққан ажырықтың арасындағы шырмалып өскен хәр түрдеги қырмызы гүллерге көзин тигип қарап, бир қатар гүлдерди жулып қолына алды. Буннан өте берип бийдиң шалы қорасынан асылып шығып турған асқабақтың бирқанша гүлдерин қолға тутьп. «Бул мениң гүлим»—деп ийискелеп отырып қасына келген адамды сезбей де қалды. Айқыздың ислеген ислерине қумартқан Саятхан көзин тигип қарау менен болды. Салбырап ийинге түскен тулымшағының арасына моншақтай дизип илдирген, бирқатар гүлди қолы менен сыйпап хәм қолына услап «ренки дәл өзине усайды»,—деп сүйип-сүйип қойған мәхәлде:

— Мениң ушын хәм,— деди.

Айқыз топа торыстап шыққан сөзге шоршып селик ете қалып, тум-тусына қарады. Бирақ көз алдында турған хеш адамды көрмегенсоң, бул бир кеуилдиң қорқынышы шығар, —деп тағыда өз исин дауам етип, өз кеуилин өзи жубатып, алдына түскен қолаң шашын

қайырып арқасына қағып салып, сырт жаққа қарағанда арқаға қайырып таслаған шаштың елпип ескен самалы тәсирин тийгизгендей Қосалаңның артындағы ағып турған бийдің жабының көк суулары қатты самал менен толған Аралдың көк толқынындай толқып, шайқалып турғанын көрди, сөнген оттың демин ишине тартқанындай «ұх,—деп бир демин алды.

Айқыз Қосалаңнан төмен түсіп бийдің жабының бойына барып, балбырап өскен майса көк шөптің үстине қолға тутқан жибин таслап, қайтадан өз бұрымлары менен ойнап, біраз турды да, бешпентинің қалтасындағы кишкентай айнасын алып, өз бетине өзи қарап бирнәрсеге хошұақ болғандай күлип қойды да, орнынан турып жаптың ернегине отырып, үстиндеги шатыраш көйлектің етегин түсіріп, сууға қолын хөллеп алып, маңлайынан қулағына қарай тартып, гә айнаға, гә жаптың ишиндеги көк мөлдір сууға қарағанда, толысып киятырған сулыұ жас геуде, Қосалаңның үстин толтырып жибергендей толқынланған қара шаштың өрими жайылып көк желкесин басып толтырып турды. Айқыз өз сымбатына өзи көз жиберіп турғанда, елпип ескен самалдан пайда болған кишкентай шылпылдақ толқынның, азғантай шашыранды сууы келип бетке урған мөхәлде:

Жауын жауайын деп тур ма сорыма,
Ярым қарап тур ма мениң жолыма,
Қарап тұрса тұрсын ярым жолыма,
Бир күн кеште тауланармаң қойнында,

деген уақытларында:

— Өйбей адам-ай мына қыз не деп отыр, қула дүзде не қылып жүрсең бир өзин!—деген сөзге жалт қарағанда майлы сорпаға салған гүртиктей мөлхам болып жибип, өз исине машқул болып турған Саятқанды көріп:

— Жүрген киши не қылып жүретуғын еди, соны өзи-
не айтса не дер едиң?

— Мен бе?

— Ауа сен.

— Мен байдың отарына барып, сыйырып сауып, гү-
бисин писип асқатықлық айран алып киятырман дей-
менде қояман да.

— Биің сауғандай сыйырымыз жоқ, кеуіл алдай-
мыздағы,—деп Саятқанның бетіне қарағанда Айқыздың
мәлдіреген көзінде, бір ашылмаған сырдың барын
сездиргендей болғанын көрген Саятқап:

— Алдасаң алдай бер, бірақ оның менен орын тут-
пайды,—деди.

Менің сырымды сезіп қойды ма,—дегендей Айқыз
турып оғап:

— Қайткенде орын тутады,—деди.

— Жасырын сырыңды маған айтсаң,—деди.

— Менің сеннен жасырын сырым бар ма?

— Бар, көзлерің маған соны сөйлейди.

— Сөйлеген болса айтып бер.

— Айтқаным сол, оның аты айтылғанда сениң бет-
лерің қызарып, ериптерің көгіс тартады. Сениң атың
айтылғанда оның көзлери әлде-пәлде болады. Бул сыр-
ды меннен жасырма; мен саған тилеклеспен,—дегенде
сууық демін алған Айқыз:

— Үх жеңгежан, иште бір хәуір бар ау,—деген
уақытта ауыл беттен бір топар қызлардың:

Жүриң қызлар суу бойына бараыық,

Өткен кеткен қайықшыны көрейік

Жақсы болса өзимізге алайық,

Жаман болса сууға ийтерип салайық.

18143
деген хәуазы булардың сөйлесіп отырған сөзін бөліп
жиберди.

Екинши бап

Дөңгелек көлди айналып отырған бирқатар еллерди қыят-ашамайлы, дейди. Булардың ишинде қараталшы, қостамғалы, уйғыр, қанлы хәм бирли ярым үй бескемир қолдаулылар да бар.

Өзимизге белгили Айқыздың әкеси Қаллибек қостамғалыдан болады. Аўылдың адамлары Қаллибекти аты жолы жоқ «хан» дейди. Оның тийкарғы себеби Қаллибек, Аралдың жасырын сырларын жақсы биледи. Ол тақыр жерде жүрген автомашинадай Аралдың үстінде жазында қайық, қысында шана менен ууайымсыз жүреді.

Ол бул өнерди әкесинен үйренди. Әкесинен сең арасында дәрьяға аў салыу, теңизге аў қурыу, қапелимнің арасында теңиз қатып қалып аўды алыуға туура келгенде самалдың қатты болыуынан муз жарыла қойғанда бир муздап екинши музга секириудің жолларын сеңнің арасында қалса оннан қалай қутылыудың жолларын жас гезинен-ақ әкесинен үйренген еди.

Қаллибек өмир бойынша теңиз жағалап балық аўлап жүрип, жекке сийрек жүрген жарлы жақыбай балықшыларға басшылық еткеліктен, оны балықшылар өз «ханы» басшысы етип жүретуғын еди.

Балықшылардың уәдеси бойынша хәрким «хан» баслық бола бермейди. Балықшының «ханы» балықтың жазда хәм қыста жүретуғын жолларын билиуі керек. Болмаса қуры босқа «хан» сайламайды. Балықтың бул жолларын басқаларға қарағанда Қаллибек жүдә көп билетуғын еди. Соның ушын да балықшылар Қаллибекти «хан» (баслық) қылып оның изине ерип жүрди. Бул күнлеринің ишинде Қаллибектиң аў дузақларының майламаған бирде күни болған жоқ.

Қаллибектиң әкеси аўырмай сызламай қапелимнің арасында қаза болды. Әкеси өлген Қаллибек өзинің

қолындағы азын-аулақ, бары жоқ қаржети менен жай-ғастырыуды ойлап, өзіне тәбййғый тамыр-таныс хәм ағайин тууғанлары менен кеңескенде олар хәржаққа тартты. Жәрдем бергенлери аз болды. Алламберген қу-саған бирқанша ағайинлери: кими азнаулақ дән, кими нан, кими чай әкелсе де, сойылатуғын мал жағы болса, оннан хешқандай дерек болмады.

Сойылатуғын мал болмаған соң Қаллибектиң әкесин жайғастырыуға адамның да қатнасы шамалы болды. Оның үстине оның дәуранасы, қуран шығары, үстине шашатуғыны, тағы да толып атырған нәрселерине де бирталай ақша керек еди. Олардың дереги хешжерде жоқ. Бул нәрселерди ойлаған Қаллибек, елдің ишиндеги бир қанша дос душпанлардың насақ сөзине қалмайын деген ой менен жәрдем сорап ағайин Мәтмуратқа барған еди. Ол да үзілди-кесилди хешнәрсе бермеді. Ал, бергени болатуғын болса сол күнги хызмет етип жүрген Қаллибек Турдының үйине барды.

Мине соның ушыи да бул иске араласқан бирқанша адамлар дәуранасы менен қуран шығарын мойнына алған молла қайта-қайта бир нәрсе таппасаң болмайды, ең болмаса «ысқатына қойыуға таза бир кийим керек» дегеннен соң изіне ерген бирнеше адамлар менен Қаллибек Турдының үйине барды.

Қара үйдің ортасына жаққан қызыл шоққа бауырын төсеп қос көшшикти шығанақлап отырған Турдының отырысын, даладағы ғауырласқан адамлардың сести бузып жиберди, ол даладағы адамлардың үйге келе жағын билген соң қолына тутқан кесесин жерге қоя берип:

— Кирмең үйге, қақыраға барың, өзим де соған барамаң,—деди. Бул сөзди еситкен адамлар уйлығысыуы менен қақыраның қапталындағы бастырманың астына барып төселген шыптаның үстине отыра кетти. Терин басамаң дегенше адамларды көп уақыт күттирген

Турды, ардаңлап далаға шығып, тым-тырыс отырған адамларды бир қатар көзи менен шалып:

— Қане хызметиңиз не?—деди.

— Мынау бизиң ағайнимиз Қаллибек ағаның әкеси қайтыс болып, қарызға болса да ақша сорап келдик, қанелимиң арасында болмас ислер бола қалды, —деди Алламберген.

Оған көзиниң аласы менен қараған Турды:

— Мәтмуратқа неге бармадыңыз, ағайиниң ғой, —деди.

— Барған едик, оннан нан писетуғын емес, әкем азанда ауырмай, сызламай қаза тапты, жалғыз сойылатуғын мал емес, дәуранасы, қуран шығарына да бирталай нәрсе керек екен бай аға, ең болмаса тоғыз тилла тауып бериниз,—деди Қаллибек.

— Дурыс айтасаң, өли деген «бардың мүлкин шашамап, жоқтың артын ашамап» деген емес пе?—деди әстен мыйығынан күлген Турды.

— Ал енди аға мүмкин болса гүзге шейин тауып бериуге ямаса балық берип қарызын өтеуге жаңағы айтқан тоғыз тилланы тауып берсениз, үлкен қайыр-қомлығыңыз болар еди,—деди, күни менен сөзге араласпай отырған тағы биреу.

Қаллибектиң сондай жалынышлы сөзлер менен келгенин билген Турды, дәслеп аяған киси құсап сөйлеп, гейпара ұақтында сөзиниң арасында Мәтмуратты да сөгип:

— Айтқанларыңыздың бәри де дурыс, егерде сондай мүтәж болатуғын болсаңыз бериуге болады. Бирақ қарызға емес, қарыз мәселесин мен көп ұақыттан берли қойғанман,—деди.

— Қарызға болмайтуғын болса басқа бир жөни менен бериниз,—деди албыраған Қаллибек.

— Мен ақша бермеймен деп айта алмайман,—ақша бермен, бирақ кимге болса да балықшыға, балық

ушлап берген адамға мен ақша менен қоса қайық, бир аў болатуғын жип, солардың хәммесиниң баҳасы бар, соған қарап, аўа мақул, дейтуғын болсаңыз берейин, тағы да тарығып турғанда келген екенсен, ғаррың ушын соятуғын мал да берейин, қайыл болсаңыз тил хат жаздырыңыз,—деди Турды.

Бул сөзлердің изиниң зилли екенин билген Қаллибек оған сирә басқысы келмей:

— Алла-жалла олай ете көрмең?—деп басын тартқан менен қасындағылары, әсиресе молла, Қаллибекти уры бердиге алып:

— Турды жүдә жақсы айтты, бул саған аяғанлықтан берип отыр, болмаса байдың шашып отырған малының жоқлығын өзиң де билесең гой,—деди молла.

Моллапың бул сөзин тағы биреулері толықтырды, дәслеп басын алып қашқан Қаллибек көп ойдан кейин:

— Қане, берегойың, «өлмеген құл қарызын өтер» деген, кейини болса көрермиз,—деп қайыл болды.

Мине соның менен Қаллибек Турдыдан бир қайық, аўлық жип алды. Оның менен қатар әкесиниң асына сойыуға бир баспақ, дәуранасы, қуран шығармасына да тийисли ақша алды. Олардың барлығына балық аўлап беретуғын болды. Услагап балығы ушын өз бақалары менен мойнына жазып, менен алған ақшаң хәм мал мүликлерниң пәлен теңге болады, ал енди сениң маған беретуғын балығың бекире хәм сүуен болсын. Бир бскирең еки теңге, бир сүуениң қара теңге, усылайынша есаплаганда маған мәүсимине жүз бекире еки жүз слли сүуен тауып бересең, соған қайылман, десең мынаған қол қой,—деп иймам молла жазған тил хатқа бармағын бастырып, бийге жиберип, мәрин бастырып, пүткиллей қатым етип алды.

Қолына тийген нәрселерди алған Қаллибек, бурыңғыдай қорықпастан әкесин палуан түрде шығарды. Қаллибектиң бул ерлигин көрген адамлар «Бәрекелла,

нағыз әкесінің бел баласы екен»—деп мақтап сөз қылды.

Әкесін жайғастырып болған соң, Қаллибек байдан алған қарызы ойына түсіп, енді балық аулау есине кирип, ау дегенді гә теңізге гә дәрьяға салып балықты байдың шоланына әкеліп тапсырмаған күні болмады. Қаллибектің балық аулауы бұрынғы өзіннің қорыққанындай болған жоқ, шоландағы балық қабыл ететұғын адамда күн санап, Қаллибектің балық әкеліп тапсырып атырғанын байға жеткеріп турды. Ал Қаллибек болатұғын болса хәр күні қанша балық тапсырғанын биліп барыу ушын өзине еки ағаш дүзетіп алды. Биреуін көк талдан, екиншисін ақ талдан иследи, бекире ушын көк талды, сүуен ушын ақ талды гертіп шыжбайлап бара берди.

Күнлердің күнінде, гүз болып енді шабақ ау хәм балықлардың басқа түрине көшкеннен кейін Қаллибек өзіннің ағашқа герткен шыжбайларын апарып бай менен есапласқанда, оның берген еки жүз сүуенинен елли сүуеннің, қырық бекирениң байдың дәлгеринен кем болып, оның хеш жерде дәреги табылмады. Жоқ балықлардың дәрегін сораған менен, оған бой берген бай болған жоқ, өзін мийін ашып қуры әйтеуір ағашты сыза бергенсең ғой,—деди.

— Жоқ олай емес, бергеним тақыйық сди, бай аға Дәрексіз жоқ болып кеткенине қыйналаман,—деди де пәйлаж үйінен шығып кетти.

Өз есабы менен туұры болған Қаллибек тағы да бир күні байға барып:

— Бай аға баяғының изи не болды, алтай жазы менен мениң алған бир пулым жоқ, ауқаллар қыйын болып баратыр, шым-шырқатай балаларды қыстан қалай шығарамаң?—деген сөзін айтқан ұағында оған бай:

— Усы сен не деп қыңқылдап жүрсең, мен кеше

тексерип қарағанда берген балығын оннан да кем екен, қабыл етип алатуғын баланың бирли ярым қосып жазғанлары да белли болып қалды. Сонда да сол дәптердеги түрінде қалдырдым. Қалғанлары болатуғын болса келеси жылы берерсең, мен сеннің қақ кеулиң ушын тағы да бала шағаңа қарасайың, үйде бола бер, сени өзимнің балықшыларымның үстине «хай» қылып қояман,—деп Қаллибектең кеулиң де алып қойды.

Қаллибек плаждың жоқлығынан енди бай не десе көнетуғын болды. Соның менен Қаллибек бала шағаның ғамы ушын байдың үйине келип, оты менен кирип, күли менен шықты, оған бала шағалары да әсиресе еле жап-жас иинен Меңлибекте қолынан келген жәрдемін берди. Үй иини менен азашан турып қара кешке шейин байдың жұмысына түседи. Қа дегеннен баслап қыс баслапбай ақ малдың қорасын соғыу исине кирисиу ушын қамысқа барыу, қысқа жеткермей мал қораны питкерпү, қамыс тасыу, шөп байлау, қора тутыу, қораны қыспақлау, бастырма ислеу, тағы да соған усаған толын атырған жұмыслардың бәри де Қаллибекте болды.

Бул жұмыслар питкерилгеннен соң малдың пишенін тасыу, қыс оты ушын тағы да қамыс орыу, оған қосымша сыйлы қонақлар келгенде жағатуғын отыны ушын жақын жерлерден бар жери болса жыңғыл, болмаса Жансыз бойларынан гөр тамыр әкелиу хәм малларды күтиу ислерине де араласты.

Еки жүздеп аслам қара малды күтиу Қаллибекке оңай нәрсе емес. Қыс күнлери сол еки жүз малға пишен жеткерип беріу, хәр қайсысын өз топары менен қораға жайғастырыу, ири қарамалдан баспақларды бирбөлек қамау, оларға тәрбия беріу, олар менен қатар маллардың арық-қурықларына суу тасып қазанда жылытып беріу, жети сегиз қораның астын тазалау, ал бууаз малларды иш таслатпай аман алып шы-

ғыу құлласы усы қусаған көп ғана майда-шүйде жұмыстарды да Қаллибек ислейтуғын еді.

Бұл жоқарыда аты аталған ислер өз уақтында берилип баратырған болса да бай буларға қанаатланбай, Қаллибекти түңги жұмыстарға да қосты. Күни менен тирсеги шыйқылдап тыныш таппай жүрген адамға түнде, «илгешек дүзет, бас жипке арқан ес, себет тоқы»,—деп өзи басында отырып ислетип, олардан зорре қолы босаған гезлеринде:

— Саған қарап отырыудың қажети жоқ. Ал енди жазгы таярлығына кирис, бәри де өзиниң пайдаң ғой,—деп тағы да екинши жұмысқа салады. Ол жұмыстардың баслы баслылары аў тоқытыў, аўдың жибин есиў ямаса көлден қамыс әкелип қаза тоқытыў усаған ислерде қолынан өтти. Соларға қанаат етпеген бай бир күни Қаллибекке:

— Усы күнлери не қусап баратырсаң, ислеген исиниң дым мазасы жоқ!— деп көп ақыретлер берди.

Бир күни бул ислерге шыдамаған Қаллибек:

— Бай аға, буинан артық өл дейсең бе, қандай пилмамыт болсаң да бир күнниң ишинде он қадақ жипти тоқып болыў, оннан соң он қадақ қабықты арқан қылып шығарыў, оны шыйратыў бир адамның қолынан келетуғын нәрсе ме, өзин де ойлаып қара,—деди.

— Хай тилиң кесилгир, бүйириңниң шықпай жүргени де усығой!—деп көп ақыретлер берди. Енди оннан армап бай менен тартысайын десе изинен қорқып, үндеместеп өз иси менен бола берди.

Мине балын аўлаудың да екинши мәүсими келип қалды. Қаллибектиң былтырғы жылы қандай хызмет еткенин хәм қанша балық тутқанын көрген бай, үй жұмысынан босатып балықшылар менен аў салмаға жиберди. Қаллибек шоланға барып, еки арқалық арқанды алып дәрхал келе салып биреўине қалқы өткерип, екинши биреўин табанлық деп аўын көнгелеўге

киристи. Балық тутыў исиндеги өзиниң тәжирийбелерин қолланып, аўды сыпыра үштен, үш жарымнан көңгениң арасын созып көңгелей берди. Аўларды кимниң қандай тәртип пенен көңгелегенин көрип киятырған бай:

— Бул қалай, журт бирин екнден хәм бирин үштен көтерип атырғанда сен неге сыпыра үштен көңгелейсен, сенниң бул көңгелегениң бойынша аў көп утылады ғой, — деди. Оған ол:

— Быйыл дәрья сайызлайын деди, жаңағы бирин екнден, бирин үштен көтергенлердиң көтергиси жарық болады, оған балық көп оралмайды, балық жыртып кетиўи мүмкин,—деди.

Табылған сөзге қолқа жоқ,—дегенемес пе? Сөзин тапқан Қаллибекке басқа сөз айтпастан өз жолына жүрип баратырған бай буның былтырғы исиниң қандай экенин көрген хәм сситкен бай елиў қадемдей жерге барып изине қайта айланып келип, Қаллибекти шақырып;

— Мен, саған былтырғы жылы өз балықшыларымның үстинен «хан» қыламан деп ўәде берген едим, сол ўәдемде тураман, мынаў он қайық, соған басшылық етессең!—деди.

— Бай аға, ол менниң қолымнан келмес, басқа биреўге жүклей ғой,—деп жалынған менен оған бай көнбеді. Ақырында мойнына таңды.

Әлеттегидей он қайыққа жигирма адам жумсаўи керек болса, оның орнына бай тек он адам ғана алды. Оның да жартысынан көби өзиниң жақын ағайин, туўған туўысқанлары. Олар болатуғын болса өз ретлери менен аўға барып қарап ғана келеди, ал қараў, аў салыў, аўды жайыў, кеткен жерлерин сеплеў, балықты шығарыў оны сойып тазалаў, жуўып шоланға апарып салып дузлаў қусаған ислердин барлығы Қаллибектин мойнына жүкленди.

Бай барған сайын адамларды азайтып қайықты көбейтті. Ол исти бир күннің ишинде ислеп, жағадағы турған қайықлардың хэммесине номер қойып екиге бөлди. Дәслепки уақытларда он қайыққа жигирма адам алыұдың орнына он адам алғанда бир қатар адамлардың бай быйыл он қайық жумсамай, бес қайық, жумсайтуғын болған екен-ау, деген ойлары бийкарға шықты. Соның менен хәр қайыққа бир адам болды. Әлбетте бундай жағдайда теңизге салған ауды, көлде салған нәрете менен қазаны қарау ғана мүмкин.

Ал дәрьяға сүуен ау салғанда бир адам хеш уақытта да ислеуи мүмкин емес еди. Бай буны билсе де билқастан сүуен ауға келгенде барлық қайығын екиге бөлип, ауысық қайықты хәрбир онлыққа тиркеди, оның есабын былай алды. Мәселен «бир қайықта Қаллибек болатуғын болса, ол өз рети менен қашып дәрьяға ау салып келип, енди ауын жыйнаған уақтында адамсыз қайықтың рети келеди. Енди ол ауын жыйнамай сол адамсыз қайыққа өз ауын салып тағы да кетиуи керек. Бирақ сол қайықтағы тутқан балық байдың өз есабына» (былайынша айтқанда оны тутқан балықшылар болмай, бай болыуы керек) оның ушын бай оларға ау, дузақ бермейди.

Усылайынша бай өз есабын жүритип, ау, дузақтан босаған адамларын басқа жумысларға пайдаланды. Қаллибек өзине жүкленген уазыйпадап басқа тағы да шоландағы дузға пискен балықты шығарып ендиги қақлайтуғын балыққа орын хәзирлеуши, музларды ойып, ойылған муздың орнына балықларды текшелеп жыйнаушы, бастырыушы, тағы да сондай толып атырған ислерди де ислейтуғын болды.

Буринғыларға қарағанда балық онша болмады. Ауды қанша көңгелеп, қорғасын қағып, дәрьяға салса да айтарлықтай шықпады. Ал жылым салғанда жылымлары аударылып, жылым аудың табаны шыйраты-

лып бос шыға берди. Бул аұхалларды көрген балықшылардың бәри де қорқайын деди. Биреулер дәрьяның балығының таусылғаны десе, ал екінші биреулері дәрьяның ултаны бузылған, соның ушын қорғасын аұға, жылымға нақолай болып қалған дести.

— Ал енди дәрьяның асты тегис, қолайлы жер излеу керек,—деп баслары мең-зең болып турған адамлардың үстине келген бай:

— Бул не, не болды, күн сайын қурып баратырсыз, жатысларың көп-ау,—деди.

— Жоқ бай аға! Олай емес, дәрьяның өзінде балық кем болып тур,—деди Қаллибек.

— «Бий дәулет базарға барса сум хабар табар, бий дәулетти түйениң үстінде ийт қабар»—деген ылғый бий-дәулетлер жыйналған соң усылай болды ғой!—деди тағы да бай.

— Бай аға «өзим есапласам өгиз бенен сыйыр тийеди, кисиге есаплатсам аяғым аннан-саннан бир тийеди»—дегенди етпей, бир көзиңизди ашып, ҳадал мийнетлерди көрсеңиз қайтер екен,—деди ашыуға минген Қаллибек.

— Мына пир қаққан не дейди, енди маған қарап сөйлейтуғын болдың ба?—ден тура жууырғанда ортаға түскен басқа балықшылар Турдыны услап жибермеді, ашыу кернеп исинген ҳәм де семизликтен майы жүрегине тығылған Турды:

— Сени көрсем!—деп анадай жерге барып отыра кетти.

* * *

Түсликтен туура арқаға аққан дәрьяның күн шығар жағынан кесип қосылған ашапың сәл ғана өрине қонған бир ауыл бар, соның күн батар жағасына қонған

қара үй, үйдің әтираның қысында жыллы болыу ушын қамыстан қора тутып қыспақлаған, оған жалғас байдың малларына да қамыстан қора қылып бастырған. Бул қара үй қораның еки қапталын жақынырақ тутып, қамыстың басын тоғыстырып қойған, усындай етип күн шығардан күн батарға қарай көше-көше болып қонған жети сегіз көше бар. Қәр қораның алдында қорадағы малдың тезегин себетке толтырып әкелип таслағанлықтан дүмпек болып үйілген дүмпешиклер. Ауыл тынышлық, гейпара үйілген дүмпешиктің басына шығып әтиранқа қараған ғарры-ғуррылар ғана көринеди.

Бул жети сегіз көше болып қалған бир ауылдың қыслауында, көшкен көшке ере алмай қалған жети сегіз ғана үй бар, ол үйлердің алдына шығып дүмпешиктің басында тум-тусқа көз таслап турған ғаррылар сол үйлердің адамлары еди. Ал жаңағы биринши үй болатуғын болса, Қаллибектің үйи, оны бай әдейи қыслауын бағып турыу ушын, өзине дерекли балықшыларға басшылық етиу ушын таслап кетти. Олар қанша узап көшкен менен де сүүен ау салып, балық аулайтуғын жери хәм балықты қабыл етип дузлайтуғын шоланы сол жағада болғанлықтан Қаллибекке байдың бөлип берген басқа адамлары да сол жерде қалған еди.

Бул үйдің ишинде көсиліп жатқан еки адамның сести қаттырақ шығады. Ал екіншисине қарағанда бириншисинің ыңқылдысы бәлент. Олардың басында ақ қубадан келген, буудай реңли, аққубадан келген узын бойлы, өзимизге белгилі Бийбиқатша апай отыр. Қаллибек көп ыңырсыудың арасында:

— Бир жутым суу!—деп қояды. Бул сөзге жууап бериуши Бийбиқатша апай:

— Мә шабазым!—деп қолындағы пәңгил қабақтағы сууды аузына тутады.

Жигит арасы менен әкеси қоса төсек тартып жатқанына қана болып, екеуиниң бетине үңилип әнасынын

қайғысына қайғы қосып, ағаларым тәуір болып кеткейдағы,—деп тилегін тилеп, апасының қасында отырған Айқыздың ойын:

— Қаллибек! Ұа Қаллибек, не қылып атырсаң!—деп кирип келген қахәрли дауыс бөлип жиберди. Сол гезде көзиниң қыйығын байға жиберип:

— Не дейсең бай аға, ауырып атырман,—деп жууап берди.

—Сениң бул жатысын жатыс емес, құдай да бергенге беремен,—деген емесең?

— Аға шамам келгендей болғанда, өзим жатқанды жақсы көрип отырғаным жоқ. Жаста болса бир дәртке асар,—деген мынау иним ол да ауырыу, илаж қаиша,—деди Қаллибек.

— Илаж деген не өзи, өзин қозғалсаң, илажы болады. Сен болсаң «Алма иис, аузыма түс» деп жатасаң. Оның менен құдай саған беретугыибеди. «Қолың қыймылдаса аузың қыймылдайды» деген сөзлер менен қоса бирталай зәхәрли сөзлерди де айтты.

Қаллибек ауырып жатқан күннен баслап, бай оған бирнеше мәртебе адам жиберди. Ол жиберген адамлары Қаллибектиң бар ауҳалларын айтып барса да көзи дүньяға тоймаған бай. өзим барсам келер,—деген ой менен келип еди. Оның менен болмады, ақырында Қаллибектин «шамам келсе өзимниң де жатқым келмейди», деген сөзине қатыуланған бай:

— Ата-баба дурис айтқан ғой, «ауырыу астан»,—деп, адамлар бир сүүенди бир өзи қууырып жеп, майын ишти дегенге исенген жоқ едим. Ол рас екен, сен соннан ушынып ауырып атырсаң,—деп орнынан турып усы қылығынды умытпа балам,—деп шығып кетти.

Байдың сөзине ызасы келген Қаллибек деми алқымына тығылып, омырауын зорға дегенде көтерип:

— Қане шабазым, бир өңменшмди көтерип көрейин,

шамам келгендей болса барайын,—деп орнынан қозғалып, киімдерін кийіу үшін басып көтерген ұағында, жаңа аяқланған баладай тентиреклеп барып ет бетінен түсіп, тағы да қолы менен өңменін көтерип, бір замам турып есин жыйнап, шапанларын кийди, бул көрініслерге көзін тигіп қарап турған Айқыз сам-саз болып хеш нәрсе деместен өстен ғапа көзіне жас алды. Үйдің төрінде көп талұастан кейін уйқыға енген Меңлибекте шоршып оянып:

— Бул не кише?—деди. Оны қорқытпай-ақ қояйын, деген ой менен Бийбиқатша апай:

—Хешнәрсе қарағым, уйқыңды ал,—деди.

Азғантай отырып демін алған Қаллибек жаман қара үйдің ернегине сүйеніп, жекен жип пенен белін байлап өстен аяғын ғаз-ғаз басып аўжай арғытқа қарап жүрди. Өзинің қайда кетіп, қайда баратырғанын анық билмеген Қаллибек бир нәрселерге барып тирелди. Сол манда аз дем алып, көз тигіп қараса, арғытта турған аўлар екен, биринші гезлескен кимнің аўы екенін анық билмей, барып қолын созды. Қара үйден шыққан ләтте ақ бул қайда барар екен, не ислер екен деп қарап турған бай:

— Ол сениң аўың емес, сеники аржағында, көзи шыққыр!—деди.

Байдың қахәрли бул сөзи Қаллибекти тағы да бираз хууышына келтирди. Соның арасында қатар турған арғытларды танып, сол арғытлардың басынан айланып, өзинің аўына барып, қолына алған менен қайсы жағы табан, қайсы жағы қалқы екенін айыра алмай тағы да көзи тынып, мийи айналғанда жер жақанның бәри қап-қара думан болып көрінди.

Бул мәхәлде өзи тута алмаған Қаллибек маңлайын ұслап отыра кетти.

Қаллибектиң бул ислерине қумартып қарап, мыйығынан күліп турған Турды бай:

— Мийнетте маңлайы терлемегеннің қазаны қайна-
мас деген усы! Сениң усы пес пейлицден екендағы, бү-
йириңнің шықпай жүргені!—деди.

— Ағаңның изинен бар, бир жерге қулап қалма-
сын деген Бийбиқатша апайдың сөзи бойынша әкеси-
нің изинен ерип, байдың қақәринен қорқып, анадай
жерде турған Айқыз әкесинің хәлсиреп, орнынан ту-
ралмай атырғанын хәм ауының оңы-солын биле алмай
отырғанын көргенсөң, тағы да байдың ашыулы сөзле-
рине ызасы келип, демі буулығып жылап жиберип,
қайтадан өзін тыйып, әстен әкесинің қасына барып,
басын көтерип Турды байға қарап:

Бересі болсаң ақмаққа,
Күнде келер диңкилден,
Қарыздар болсаң моллага,
Изинен қалмас диңкилден,
Тап болсаң жамап қонсаға,
Мийинди тесер шиңкилден.

дегендей әкемди тынышына қой, қарызынды меннен
талап ет—деген гезде қыздың екибети нарттай болып
қызарып Қаллибекке:

— Жүр аға үйге,—деп қолтығынан көтерип алып
кетти. Айқыздың айтқан сөзинен пәнт жеген бай тым-
тырыс үндемей ізлеринен қарап лал болды да қалды.

Үшінши бап

Таң атардың алдында қайық нуу қарағай қамыс-
тың арасына келди де тоқтады.

Пышықтың мурны батпайтуғын қандай қалың қа-
мыс, түрине қарағанда көп жыллардан берли бул қа-
мысқа адам келмеген хәм орылмаған. Таза шыққан
хәм гөне қапырық басқан нуу қарағай қамыс бир-бири-

не жалғасып қайықты арман жибермейди. Ғауа ашық болған менен елп еткен самал жоқ, буның себебинің не екенін қайықшыларда билмеди, азғантай ғана елпін ескен самал болған менен нуу қарағай қамыс анау-мынау самалларды жибермей тұрған еді. Соның ушын да көлдің ишінде жүрген қайықшыларға күн саратанның сарғайған ыссысынан да ыссы еді.

Кетип баратырған қайықшыларға «Мениң жарық нурымнан пайдаланатуғын қандай жансыз» деп ай да жадырап бийикке шығып өңменін көтерди де ашығының қойнына киргендей болып көлеңкесинен тығылды. Айдың жарық нуры өз орнын аумастырып, оған орын бергеннен марапатланғандай жарқырап жаңа шыққан күн қамыстың үстине шашырап өзинің ашық сәулесин жайды. Қолдың ишінде былай да ҳешнәрсени тыңламайтуғын сүйри шыбынлар самалдың жоқлығынан пайдаланып көзлерди аштырмай, мардыйған түрде қайықшылардың үстінде қанат қағып қосықларын айтты.

Денесин шаққан шыбынлардан өзлерин қорғау ушын көлден жулып алған үпелеклер де пайда бермеди, соннан кейин таяу таянғанда ҳәм ескек ескенде зыяны тийер деп шешип таслаған қалың кийимлерин қайтадан кийиуге мәжбүр болды. Тек булардың ишінде үстине қонған шыбынларды урып қағып өлтирип, қамысты қақ айырып таяу басып Айқыз киятыр, буның изин ала шыққан бирқанша қайықшылар, бул қайдан жол табар екен, ортаға жаман урып кетти ғой, деп аз-маз алға жүрмей иркилип тур. Олардың ондағы ойы—алды қалыңлық болып бара берсе, изине қайтып, изиндеги ашық майдан жол менен дейдиленген жерлерине бармақты. Булардың бул ойын Айқыз бийкарға шығарды, себеби неге десең жас уақыттағы әкеси менен бирге жүрген жолын ол ұмытқан жоқ еді. Сонлықтан да, ол бар ғайрат пенен алға жүриун дауам етип көтерилип таяуды бир басты да:

— Тап усыманда ағам нәхән тайнапыр бир ылақаны шаншып алған еди,—деп Айқыз сөзин дауам етип,— ылақа да үлкен бола береді екен, мен соған еле таң қаламан. Тап усы жерде, еки ылақа қатарласып, жөргегинде жатып аяқ қолы менен ойнаған егиз жас бөбектей бир-бирине қарап қалашлары менен суу сызып, сағақлары менен сууды уртлап төгіп ойнап турған ұақытта, ағам қасындағы ескекши балаға, маған шаншықыны берши,—деп шаншықыны қолына алып, ушына арқанды байлады да, қайсысын шаншайын деди, ескекши бала:—«анау тұрған қара жалды»,—деди. Жақсы—деп шаншықыны урып жибергенде, ылақа да қайықты жулып ала қашты, көзиң сумлық көрмесин, бизлерди қайық-пайығымыз бенен теңизге ала тартты. Сол гезде ескекши бала менен екеүйимиз қорқайын дедик, ағам бизлерге «Қорықпаң»,—деп арқанның ушын гө тарттып, гө жиберип ылақаны жууасытып, ашық бир майданға шыққанда, әстен тарттып, багор менен қайыққа салған ұағында бир туулап қуйрығы менен ескекши баланы урған ұағында, бала ушып кетермекен деп едим, енди оның екінши мәртебе қозғалыуға шамасы келмей, узышына жатқанда бир өзи бир қайыққа жүк болды. Ондай балықты мен көптен бери көргеним жоқ,—деди.

Айқыздың бул сөзи қапталындағы қайықшыларға, әспесе қайықтың алдындағы жәрдемши балаға тәсир еткендіктен олар қалың қамыстан шыққанын да билмей қалды. Соның арасында күн тәуір ақ сңтерилген ұақларында қамыстың ала көлеңке болған, сийрек жерине шықты. Ең дәслепки ұақларында изинде қарауытып жүрген бириесе қайықшылар да оның алға жүриуин көрген соң усы бир нәрсе билетуғын шығар деп изине ергенлери де, сийрек қамыстың арасына араласа баслады.

Енди қалың қамыс онша гезлескен жоқ, солайда болса, сүйри шыбын бурынғыдан сийрексимеди, қайта

көлден теңизге жақын жерде көп гезлесетуғын, «ширкей» деген бір бәлеси қосылып қайықтың үстин аттың үстине сырттан айландырып жапқан жабыудай сапсары ала қылды. Шыбын-ширкейлер бас, қулақ демей қонып атыр. Зәрре саңлақ табылғандай болса сүйри шыбын етинди шағыл уудай ашытады. Сүйри шыбын келип шағып алғанда, ескек есип, таяу таянып киятырған қайықшылар өзнен-өзи денесине шырп еттирип урғанларын бір ақ биледи. Сол гезде қанға тойған сүйри шыбын денесинен шыққан қаны менен алақанларына былш ете қалады.

— Япырмай, дауыл болмаса болар еди, бул шыбын-ширкейлер көбейип кетти ғой,—деди Айқыздың ескекши баласы.

— Болса болады да, таудан-тастан қайтпаған жүрегим бір асам майдан қайта ма дегендей, дауыл болады деп енди қайта қоймасбыз,—деди Айқыз.

Айқыз хәммеден бурын, айдып шалқар ашық майданға шықты, хэй жарықлық қудайтала ай, сырың жүдәғана тамаша ау,—деди бетинің қызыл алмасына қонған бір сүйри шыбынды тирилей қанатынан услап алып, тумсығын езип көре салып:

— Мынаған қарашы, өзинің түрине қарағанда жүдәғана әбеший, тумсығын көрсен хешнәрсеге арзымайды, жум-жумсақ, соннан келип қанды қалай сорады екен, бул дүньяның тиришилиги қандай қызық нәрсе,—деп қолындағы таяудың қайықтың ишине қойды да «қанә есебер»,—деди. Айқыздың ескекши баласы менен ауылдан шыққалы биринши ашылысыл сөйлескени еди.

Оның бул берген сорауына не жууап айтарып билместен ескекши бала ескекти есиу менен:

— Меңде соған хайран қаламан,—деп өзинің етине өзи шырп еткизип урып алды. Бул мәхәллерде усының менен неде болсам болайын,—деп ала қашқан Досберген қууып жетип:

— Қане, тезлетіңкіреп жүрің, көлдің арғы қырағындағы ернегине барып қонайық,—деп алдындағы ескекши баласына көмек бергендей, таяуды сыпырып басып, Айқыздың тусынан мени көрдің бе дегендей етип зуұлатып өте берди.

—Ғырыс тоғай қамысты бір өзи ақ қақ айырып жол тауып, шыққан Айқызға рахмет айтыудың орнына усы болғаның ба? «пышықтың қарғыны топан ханаға шейін» дегени ырас екен ғой деген ишаратпенен «тезлетіңкіреп жүрің» —деген сөз бенен қапталынан Досбергеннің отиуі Айқызға биртүрлі батқандай болды. Намысқа шыдамаған жас қыз орнынан ушып турды да;

— Қане қаттырақ ес, достым,—деп ескекши балаға хәмір етип, өзи шыршылдап таяуға түсти, булар бир-бирі менен жарысып хә демей ақ кишкентей бир төбешик дөңгелек құмның қасына барып қайықтарын тартты.

Булар көліні қайықты құмның баурайына тартып қос басқанша болмады, күнде уясына батыуға айланды, сол махәлі Досберген:

— Қане, жүр Айқыз, баллар қосын дүзетип, ошақларың сазлаганша, бизлер барып отқа жаққандай бир нәрсе тауып келейік,—баллар сизлер қосты дүзетип ошақларыңды сазлай беріңдер,—деп булар ескекши балларын қайықтың басына таслап, өзлери қайығы турған төбешик құмнан алға қарай жүргенде, көзлеріне айдын шалқар болып жатқан дөңгелек көлдің көріңиси көрінди.

—Япырмай, бала, мынау қандай сулыу көл,—деди Досберген.

—Бул көлге бир уақытлары ағам менен келгеним бар еді. Сонда бизлер бул көлден балық дегенди қырып салған едік. «Қырық жылда қазан, елли жылда

ел жаңарды»,—деген усы дә. Бурынлары буның ай-наласы құрғақ жер болған, сол күнлерінде бул кишкентай гана дөңгелек көл болған сол күнлерде тап усында бир теректің астына еки кийик келип, усы көлден суў ишпек болған, суўы қандай жақын болған менен аң аулап жүрген адамлардан сескенип, суў ише алмай таңлайы кепкен кийиклер таңырқанып турып-турып өзлериниң қапа кеўлин хошлагандай болып:

—Пай, мына суўдың, қауаның мазалысын ай, көлдің дөп-дөңгелек сулыўын-ай деген екен, соннап берли буну халық Дөңгелек көл, деп атаған екен,—деп еди ағам, бизлер буннан балық аулағанда, бул жер хөк ала көк теңиз, нәхән көл еди. Енди бул көл де кесилиўге қарапты,—деди Айқыз.

Булар көлге келип қарағанда аспандағы төңкерилген булттай, көлде табаққа қуйылған мөлдир суўдай дөп-дөңгелек, мөп мөлдир болып тунжырап турды.

Көлдің жағасында, қарап турған адамға, көлдің астында қайырлаў қум қол менен орнатып, қайшы менен қыйып қойғандай, көлдің бойларын ала өскеп ақ қайың, нуў қарағай қамыслардың сәулеси көлге түсип, оның жийегинде турған адамларға астында тағы да бир қамыслық көл бардай көринди.

Көлдің бир шетинде, жуп жубы менен төрт ақ қуў жайылып, көлдің жағасындағы өскен шыйқылдауықты жеп, бир-бирине қарап мойыпнарын созып, наз еткендей болады. Буларды көргеннен соң, көптен берли, «бул жерге адам баласы келген жоқ еди, булар ким екен»—дегендей мойыпнарын созып хәммеси де қарады, анық зыянсыз адам екенин билгеннен кейин, қайтадан өзлериниң иси менен болып шыйқылдауығын терип жей берди. Әлле не ўақытта ақ қуўдың биреуи тум-тусына қарап, бир жақсы намаға салғандай болып, шақырғанда тунжыраған көллер менен аспанды гүңрептин, сестине сес қосты, тап сол ўақытта көлде-

ғи қамыстың сәулеси менен араласып батып баратырған күннің қызыл сәулеси тарамланып көлдің үстiнен қызыл жийек өрмегiн құрды, ақ қуулар бул жердегi жеп жүрген шыйқылдауығын таслай берiп, тумсықларын суға батырып алып, күндi шоқығандай болды. Қамыстың жапырақларының күн жақ бетi қып қызыл болып, арқа жаққа аппақ гүмистей жарқырап, жартысы қырмызы гүлге, жартысы ақ алмаға усап кеттi, сол уақтыңда бiр-бiрiне мойынларын созып, шүйкiлдесiп турған ақ қууды көрiп Досберген:

— Анаған қара, Айқыз, — дедi.

— Ол не?

— Екi ақ қуу сүйсiп атырған жоқ па?

— Қойшы Досберген, жоқ жердегiнi айтпай, — дегенше Досберген де Айқыздың аш белiнен тутып, жүрегi шабандоздың атының жүрегiндей туулап, жаңа сүйе берейiн дегенде:

— Қалайда болса, лаудан көйлегiмдi аламан деген сөз сан ете қалды. Ләйли менен Мәжнүннің ашықлық ойын бузған мәстан кемшiрдiң, өзлерiнiң жаслық сырын бөлгенге ашыуланған Досберген:

— Жеңге, мен сiзiң пiнханы жууабыңызға түсiнбедiм, лаудан көйлегiң қандай көйлек?

— Қайнiм түсiнiп билетугың шығарсан, егердө билмесең менiң атым Әбилқасым, үш шайыға ушыға алсын, бiр теңгеге жiпек алсын, өңiрше жағамды салсын, менi кийiп тойға барсың, тойдағылар хайран қалсын деген.

— Хау, жеңге, усының бәри көйлек пе?

— Ауа, қайнiм, керек десеңiз юннан басқа, қалекке көйлек, шатыраш көйлек, қарақас көйлек, ақ қас көйлек дегенлерiм де бар, хәзiр қолым келдi, қызы бардың назы бар, ендi сеннен бәрiнде аламан, — дедi.

— Япырмай, жеңге Пахратдiйiн жалаңаш деген

Қабасының теңизди от алып, лампамай құйып зорға өширіп алдық,—дегениңдей, сениң көйлеклерің лап болып кеткен жоқпа.

— Сонда от тийсе тийген шығар, кеше Қараөзектің базарында қалашының ушы күйген күйік шабақ толып кетіп еді,—деген екен Тилеуберген қызыл аяқ,—деп Айқыз әстен ғана жымыйып күліп Нәзигүлдің бетіне қарады.

— Амансызба қарындасым, —дегенде, шүкір аў— деп қабағын арқалай берген бір қыздың дәрьяға түсіп кеткениңдей, бийкешжан қашан ақ қолға түскен екенсең ғой,—деді Нәзигүл.

— Жснге, ол не дегенің еле қолға түскендей хәснәрсе болған жоқ, бола қойғанда да ссники өрескил емесе? биреу айтқан екен: «жұлдызды алар едим, бірақ бойым жетпейди»—деп, тап сол айтқандай, дәслеп үш төрт аршынлық бөз көйлегіңди алдың да, лаудан көйлектерің қалдыма деп, Дөңгелек көлдің түбіне қарағанда, оның мөлдиреген көккөмбек суулары мөлдиреп Айқыздың бетіне түсті. Сол мәхәлде маңлайың басқан қойыу қара шашы, қара суудың майда толқышындай буйраланып, жарқыраған бети күлімлеп, хәртүрлі қубылыс пенен «япырмай бала менің бул айтылған сөзім орынсыз айтылған емеспекен?» —дегендей сызатланып ашылған жуқа ернінен маржандай жарқырап гүрек тиси көрінди.

— Суулық шайнамаған жууас атта жанға тийеди,—деген усы екен ғой, көзіңе қара бийкеш,—деп әстен мыйғыш тартып күліп қойды Нәзигүл.

Нәзигүлдің бул күле шырай түрменен қарағаны жаслардың жапына ләззет бергендей болса да, оның ислсген ислери бес атардың оғы менеп атқандай болып көрінди. Сол ўақытта күле шырай түрменен ашығының бетіне қараған Досберген;

— Айқыз, —деді, ол да геудесіне төңкерілген еки

гүмис кеседей көйлегин көтерген қос анарының үстине еки қолын салып тұрып:

— Не дейсиз жигит? — деди.

* * *

Айқыз кешегі теңізге салған ауып алыұға жақынлағанда күнде уясына жетіуіге аз ақ қалған еді. Көк жийектен көтерілген күннің реңкі көк гүмбезинің тең жартысын оран, бір азғантай тұрды да, кем-кемнен ақ таңбаға айналып батып кетті. Қыз ауға тамаң жақып жүрген сайын самал есін толқын көтеріліп қайықты гө жоқары, гө төмен түспреді.

Түп қараңғысы қойыұланды. Қара қазандай төңкерілген аспанның астында күн батардың алдында туұған шапшаңдай айдың көлеңкесі қойыұланған қара түнде жуғым да болған жоқ.

Соның арасында тынбай қатты жауған жауын өзіннің хұжими менен қара таудың минарындай төңкерілген толқын қызды хайран етті. Қатты дауылдың күші менен үлкен толқын астына түскен, қайықты жоқ қылып жиберетуғындай көрінді. Айқыз ескекши бала менен бул толқынға қарсы топылыс жасап киятыр. Буларға ерген бірқанша адамлар күннің рәмәузин жамаң көріп жолдан қайтса да, Айқыз қарсына жәрдемге алған ескекши баласы менен алға жүріуін дауам етті. Булар алға жүрген сайын үстіндегі киімлері суу болып, кем-кемнен ауырлана баслады. Сонда да алған бағытынан қайтпады.

Бундай толқыпты күнде балықшылардың тәжірийбесі бойынша ау барынша майлауы керек. Егер есабын тауып алып қайтқандай болсаң, ол уақытта бир күнде ақ шап етегінен келетуғының мәлим, соның ушында хәрқандай қауіпке қарамастан алға қарай қадем басыу керек. Бул Айқыздың әкесинің тәжірийбесі еді.

Буны есиңде сақлаған сулыў қыз өлим дегенди пиеңт егнестен алға қарай қадем урды. Туўлаған көк Аралдың салқын самалы булардың геўдесинен өтип тәнин музлатпақшы болады, кийимнің аўырлығы, суўдың салқын самалы қанша қалың кийгенменен буларға ҳешнәрсе секилли көринбейди. Биринен сон бири ескекти алып ескенде, астындағы қайық аң аўлаўға қанат қағып киятырған қаршығадай аннан-мыннан бир шығады. Үйдің шаңарағындай төңгерилген толқыптар астындағы қайықты көтерип ана толқыннан мына толқынға мингизеди. Бир мәхәлде шаршаған түрде:

— Жаңа шапыран қамыстың арасы менен жүргенде болады екен,—деди ескекши бала.

— Қайта шапыран қамыстың арасы менен жүргенде тынық қамыстың арасындағы теңселген толқын қайықтың жүриўине жаман болады. Шаршадың ба,—деди Айқыз. «Қыз бала, меп шаршамағанда сен неге шаршайсан,—деп айтып уялтар», —дегендей ой мепен қанша шаршаған болса да билдирмеген кисидей ол.

— Жоқ, неге шаршайын,—деп, ескекти есеберди.

— Ондай болса жүдә жақсы, және, аз-маз ғайрат сал, жақын қалдық деп ескекши баланың сөзине рийза болған кисидей алдына түскен қойыў қара шашын арқасына қағып салып күннің батарына қарап азмаз гана көз тикти де:

— Әне, қалқыға қарап тарт! — деди. Қалқы деген сөзди еситкенде, қуўанғанынан ескекши бала күле шырай түр менен:

— Қанекей, деп артына қарағанда Айқыздың көк толқынның арасында гә батып, гә суў бетине шығып турған қалқыны көрип, «енди қорықпайман»,—дегендей ескекти бұрыңғыдан да қатты тартты. Бул мәхәлдерде асаў толқын псеңлеп тынғандай болды. Түнерген булттың арасына пошалағандай, ай да қалқып жарық

сәулесін салды. Аспандағы қалқыған айдың нурлы сәулесінің астында ауға барып қолы тийген Айқыз бірінші қалқыны қайыққа салғанда әстен ғана:

Сазанның сорпасын ишеңіз палдай,
Теңіздің шабағы сары бас қуұдай,

деп Аралдың ишин жаңлатып, қосық айта баслағанда, оның айтқан қосығын әстен еліп ескен самал көкке көтеріп, теңіздің үстін жаңлатып қайтармалады. Бул қауазға мәс болған Айқыз Әмиудің қайнауытлап аққан суының үстінде таза қауаны жутып, қалашын қағып жүрген ылақадай булттың арасынан пайда болған нурлы айдың сәулесіне қарап:

— Ғайрат сал қарағым, — деп күле шырай түрі менен ескекши балаға қарады. Олда Айқыздың айтқан қосығына кеулі толғандай:

— Қандай жақсы қосық, — деп қайыққа урған толқышның арасында ескекши есіу менен болды. Ескекши баланың аузынан бундай марапатлы сөзлердің шығуына шыдамаған Айқыз әстен ғана бір түрлі наз бенен күліп қойды. Оның күлген күлкисі Арал теңізінің ишин қақ айырып дүньяның төрт бурышын шарлады. Айқыздың хешким еситпесін дегендей әстен ғана күлген күлкисін самал әлемге көтерди. Арал теңізінің үстіндегі туұлаған толқын буған қарсы биз сизди жоқ қыламыз дегендей, өзлерінің қорқынышлы наमारын салғанда, оған қарсы Айқызға ғайратлар питип, ауларды саумалай берди. Бір уақларда аудың қулағына байлаған бір батпандай тас келип қайыққа мингенде, оның изин ала оь ски қарыс ылақа ауға илине шығып, қайыққа дүрис етти, булардың изин ала сазан, шабақ дегенлер ауға илишип қайыққа түсе берди. Айқыздың бул табысларына қууанған, екінші жер-

де ауын саумалап атырған Досбергеннің жүрегі
алып ұшып теңизди жаңлатып:

Ақ марқа, сүеннің хәрбири қойдай,
Теңизде ылақа жүзеди айдай,—

ден қосық айтып, олар биринши ауды болып, екіншиге, оннан үшінши, төртіншиге бараман дегенше, қайықлары бетпе-бет болды. Олар хәр ауға барып саумалаған сайын, балық үсти-үстине шапырлап, далаға шыққанына наразы болғандай, қалашларын қағып, жайлауда ойнаған қозылардай аспанға қарап секиреді, бир-бирине қалашып урып, таза көрген ашықлардай, шорпылдасып сүйиседи. Булардың қызығына батқан Айқыз тағы да бир ауға барып саумалағанда, таң да елсң-қулаң болып, атыуға қарады. Сол гезлерде терең жердеги ауды қарағанда хайран қалғандай, ойда жоқ жерден сала қулаш бир бекире қайыққа мингенде Айқыз—бул қалай адасып қалған бекирс,— деп қыялы тоқсан тоғыз ойды ойлап, дүньяның төрт бурышын шарлады бул гезде әлемнің пурлы қуяшы жарқырап, бухар шапанының етегиндей қызарып, өзинің ашық сәулесин Айқыздың үстине салғанда:

Бекире кеспесн белиңе дәрман,
Жегеннің кеулинде қалмайды әрман,—

деп маңлайының терин алақаны менен сыйырып күннің шығар астына қарады да:

— Қане, тарт бала жолға!—деди.

—Қайда, кейин қарай жүремиз бе?

—Жоқ, алдыңа қарай тарта бер. Келген жол менен жүргенде узаққа кетемиз. Соның ушын тикке, күннің шығар астына қарай тартсақ, Ақай өзекке барып шығамыз. Олманда балықларды тапсырып азанға шекем дем алған соң дәрьяға ау саламыз.—деди Айқыз.

Айқыз өзектен шығып дәрьяға барып жеткенінде, күн де қызарып өлемге өзіннің иурлы қызыл шапағын салған ұағында, дәрьяның ишиндеги шырпылдаған шырпылдақ толқынға жаңа ғана көтерілген күн сәулеси шашырап түсти. Дәрья бойында көгерген шөплер өзіннің көк липасын кийип өңір мошпақдарын таққан еди.

Бул мәхәллерде ашық күн түнерген булттың арасынан шығып өзіннің ашық иурлы сәулесин салып тағы да булттың арасына кирип жоқ болып кетти. Қара бултлар тутасып, есте ақырын, саямақ иенеп дәрьяның үстінде қалқыды. Жети асырымның төбешик құмларындай буйралаңған ақбас толқындар енди бурқымай оның орнында дәрьядағы пайда болатуғын кишкентай шырпылдақ толқындар пайда болады.

Булар бул мәхәллерде ҳәр қайсысы өзлеринің ескекши балаларына сизлер шаршаған шығарсыз, қайықтың рулин дүзен отыра берің,—деп өзлери өрге қарап жүрген қайықтың салдауына түсип арқап тартып киятырын сол күнги тутқан балықларының көп ғайрат пенен қолға түскенин, өлимди писент етпестен алға умтылған хұжданың қандай нәтийжеге жеткенин узақ гүрриңлесті.

Айқыз бурыңғылардай анаў-мынаў сөз бенен иси болмастан өзіннің жұмысы менен болып, өз қатарындағы Досбергеннің тула бойына көз жууыртып сораған сораўларына анда-санда жууап берди. Бир уақытларында Досбергенге:

— Сен билесең бе?—деди сөзине ие дерин билмей. Қатарласып жүрип киятырған Досберген Айқызға, олда топа-торыстан берилген сораўға таңланған түрде:

—Билмесең тыңла, мен айтайын,—дегенине айта ғой,—деп, қараған Айқызға:

— Сөнген шоқты қанша үрлесең де жанбайды, — деген сөз бар емес пе? — деди Досберген.

— Қайдан билейін мүмкін бар шығар, оның бул жерде қандай қажети бола ойды деп күле шырай түри менен Айқыз Досбергеннің бетине қарады, Айқыздың қарағанына уялып, Досбергеннің желкесине шейін қызарып:

— Жаслық өмирде сол секилли, хәрнәрсенің өзіннің уақты бар емеспе, олай болса, бул жаслық өмирдің гүлин татып мийуасын жеу бизлерге мийрас секилли. Мен сизге бир сөз айтпақшыман, оны сизің қандай көретуғышыңызды билмеймен, — деп әстен ғана күлип, мениң сөзимди айыпқа буйырмаңыз, — дегендей Досберген төмен қарады. Бул мәхәллерде Айқыздың нәзик ойына қара бир зил түскендей тула бойы жымырлап, еки бетинің алмасы жанар тауындай қып-қызыл болып кетти. Жазықсыз, хешқандай гиришиги жоқ таза денесинің келешек уақларында қандай түрде болатуғынына көзи жетпеген Айқыз тил қатпастан бираз турып демин алып:

— Ға ялғаншы дүнья,—деп бир гүрсинип үндемей Досбергеннің бетине қарағанда, ол да өзіннің айтқан сөзине уялғандай, көк желкесине шейін қызарды.

— Айдың не кереги бар, — деди, оған таңланған Айқыз.

— Ғау, ай неге керек болмасын, бул қараңғы түннің нурығой.—деди.

— Қараңғы түннің нуры екенін менде билемен.

— Билсең, неге сорап турсаң?

— Дурыс айғасаң, ай болатуғын болса түннің жарық нуры. Сол айдан қараңғы түн сәуле, алып жарқырайды. Хош ийнсли өсимликлер хәз алып нурланады. Жанлы жәниұарлар жарық айдың сәулесинің қушағында жас емизиули баладай мәлхәм болып уйықлайды. Мине булардан басқа айдың гейпараларға беретуғын кесири де бар, мен айдың неге кереги бар деп соны айтып отырмаң, — деди.

— Мен билмедим, егер сен билсең айтағой.

— Мен айтсам, ай ашықтардың жасырын сырын урлау үшін хәм де мухаббаты сүйген еки ашықтың ойдағы мақсетине жетеалмай кетиўине себеп болыу үшін жаратылған.

Мүмкин емес.

— Жоқ, болыуы мүмкин, мәселен бир қызға бир жигит ашық болса, ойда жоқ жерден қыз бенен жигит бир жерлерде гезлесип қалағойса жарқыраған айдың нурлы сәулеси үйдиң ишине түсип турғанда сен Ләйли менен Мәжнүн болсаңда, екеуиң еки жерде көзиң бежирейип, бир үйдиң ишинде бир-биреўине таңсық болып жата бересен. Үйдиң ишиндеги адамлар қундақтағы жас баллардай қанша қурылдап уйықласа да, сен айдың батыуын күтиў менен көзиң уйқыға кетип, таңның атқанын бирақ билип қаласаң. Сөйтпн бир биреўиннен дәмедар болып жатқан қыз бенен жигит ең ақырында хешнәрсени көрместен азанда турып тамақлары ауырып қайнаған қара суў ишип, зордан өзлерине келеди. Мине бул турмыстағы анық нәрсе.

— Ондай болыуы мүмкин емес.

— Исенебйенз гоӣ, тыңлаңыз.

Күн аяз, әтираптың бәри де жым-жырт тыныш еди. Сол уақытта далада елини ескен самалда жоқ еди. Мен келип қыздың үйиниң ишин тырнадым, есикке келип, табалдырықты тайдырмақпын болдым, сол мәхәлде үйдиң ишинде сытырлаған қыймыл, сыбырласып сөйлескен сөзлер еситилди. Булар еле уйықлаған жоқ екен-деп ойладым. Жүрегим хәулирип, өкнем ауызыма тығылды. Үй жақтап маған хабар келер, — деген ой менен қулақ салып тыңлайман, бирақ хенқандай жууап жоқ. Қыз анасын уйықлата алмай турған шығар, анасы уйықлағансоң маған жууап берер, — деймен, қанша күтсем де бирде хабар келмеди, соннан кейин мен пошалаған сыйырдай тағы да шийдиң түбин тырнадым. Кө-

шеде жүрген биреу еситпесин деп әстен сыбырладым. Үн шықпады, шийдің түбін тырнап, қол созып едим, бір аяққа қолым тийди. Сонда уйқысыраған бир дауыс:

— Бул ким ай? — деди.

Мен қолымды тартып алдым, жүрегим лүпилдеп, ауызыма тығылды, түкиригим таңлайға қатты. Бул мәхәл айда тууып өзіннің жарық сәулесин мениң үстиме салды. Мен өзимнен өзим қауипсинип журттың көзине көринип қаларман, — деп не қыларымды билместен орнымнан турып, «усы айдың неге кереги бар екен», — деп жолға түстим деп Айқыздың бетине қарады.

— Сиз қайжақтағы ойламаған нәрсени ойлайды екенсиз, — деп Айқыз әстен ғана күлип төмен қарады. Айқыздың ескекши баласы қайығын Досбергеннің қайығының изине байлап, көмекке бул да салдауға түскен еди, енди ол булардың сөзине араласпайын дегендей өз иси менен болып:

— Бул қызық нәрсе екен, — деди.

— Бул қызық емес. Досберген ағаның мухәббатқа берилгенлиги ғой, — деди, тағы да Айқыз. Айқыздың бул сөзине жууап ретинде Досберген:

— Мухәббатсыз тәннің сирә жаны жоқ. Сулуұлығы тартама оның, егер болса қаны жоқ, — дегенде Айқыз өзіннің биле тура, тап сол күнги ислеген исинен уялғандай еки бетинің алмасы оттай жанып көк желкесине шейин қызарып:

— Қойшы Досберген, сенің усыдан бөтен айтатуғын сөзин жоқ па? — деди. Бул гезде Айқыздың ескекши баласы булардың сөзин бөлейин дегендей қатарласа жүрип киятырып Досбергеннің бетине қарады да:

— Досберген аға сиз жаңа таңсық-деген сөз айттыңыз, оны қалай түсиниўге болады. — деди. Бул сөзди сорағанына жымыйып муртынан күлген Досберген, тыңла мен айтайын — дегенде Айқыз:

— Қане келдик, ал қашайық, — деди.

Сол мәхәлләрдә ескекши балада қайыққа, мине салып, қайықтың басын бурып ыға баслады. Айқызда қайықтың артында руль қылып бираз жерге дейин барған, қолындағы ескекти қойды да, қайықтың ишиндеги аўды суўға таслағанда, биринши болып аўға байланған бояқ қабақ жарқырап сәулесин салған күн менен араласып барып суўға түсти, оның изин ала аўларда кем-кемнен батып көзден ғайып болды. Айқыз қолга тутқан аўдың арқалық жибиини ушынан тутып, еки көзин бояқ қабақтап айырмай, изин ала қашқан Досбергенниң қайығына қарап ескекши баласына:

— Қане табан бас бала,—деди.

Төртинши бап

Айқыз тутқан балығын тең бөлип алып мардапына салды да, қайықты жағара байлап, аўшылардың қапталына қосшы баласын таслап; мен тез айналып келермен, мен келгенше усыманда болып қазаңды қарап тура бер, —деп жолға рәуән болды. Ол бираз жүргеннен соң таң елең-қулаң болып атып, тауықтың скиинши шақырымы болған еди. Сол тезлерде оның оң тәрәпинен бир еки адам тырбаңлап қыбырлағандай болды. Айқыз оларға алаң болмастан алға жүриунн даўам етти. Ол усы киятырғанда алдында таудай бәле болса да қорқажақ емес, себеби апасының берген буйрығы сондай үлкен еди, қаңдай да болмасын бүгин үйде болыуы керек. Соның ушын да ол ҳешнәрссени парық етпестен, тез қайтып келиў мақсести менен қосшы баласы Дәрьябайды қайықтың басына таслап кеткен еди, мине усы мәхәлләрдә қапталындағы қыбырлаған адамлар өз ара сөйлесип;—Абайла балам, мынау ким?—деди биреуи.

— Қамысты сылдыратпа, мылтығыңды оқла, бизлерге қарап жүрип киятырма? —өзи.

— Неде болса сеспестен қатырайын, қане тоқтап

тур, — деген гезинде Айқыздың қуйқасы жуулап атқан адымын тоқтатты да, «адыр кескен дүзде өлер, өрмек тоқыған үйде өлер», дегендей абайсызда атып таслап, дүзде өлип қаларман, — деген ой менен әстен ғана жөтеліп қойды.

Хаў, адамға усайма?

— Мен жолбарыс шығар, — деп қорыққан едим кимсең әй?

Бул екеўиниң зәрресин алған биринши таң қараңғысы болса, екінши нәрсе өзлериниң үстиндеги ғаўырлаған жаман постыны, майламаған арбаның тақыр жолда шыйқылдағандай хәр қамысқа тийген сайын, ғаўдырлап түн ишинде өзлериниң зәрресин алған еди. Адам сестин еситкеннен тағы да өзлери түнде жүрген қандай бийсәўбет адам деп, биреў-биреўине сөз қатып әстен аяқларын ғаз-ғаз басып жақынлап келип тағы да:

— Қимсен, жөниңди айт, — деди.

— Мениң ким екенимди не қыласаң, аўыл адамы боламан, — деди.

— Хаў, сен Айқызбысаң, қайдап жүрсең?

— Аўа, бағана күн батқанда аўдың басынан шығып едим, үйге баратырман, сен Алламберген ағамысаң, не қылып жүрсең?

— Аўа, усы жағада аң аўлап жүр едик, жаңа күн батардың алдында қайраўдағы ғазымыз жоқ болды. Соны излеп биразжерге асып кетип, жолдан адасыпбыз. Булар бир-бирин көргеннен соң дәслеппе қаўипли болса да енди жаңа шыққан ғаздың палапанындай шүйіркелесип сөйлести де қалды.

— Аўыл узақ па жақын ба? — деди Айқыз.

— Бизлердиң байқаўымызша онша узақ емес, таңда атыўға жақын қалды ғой, жүрип отырсаң хәзир ақ барып қаласаң, жоқ, таң қараңғысында көлде жүрген жекке жарым жолбарыстан қорқаман десең, бизиң қосқа барып деминди ал. Ағаң қайда?

— Жоқ, мен бүгин қай уақта болса да үйге барып

жетиуим керек. Ағам менен аҗағамның төсек тартып жатқанына көп күн болды. Турдыбай күнде келип азап береді. Ағамлардың қозғалыуға шамасы жоқ болғансоң хәмде ағамлар жас сазан балықтың сорпасын ишемиз, — деген еди,—деді Айқыз.

* * *

Алламберген менен Әбдикәрим хәр жылы гүзли бә-хәр қус атыуға шығатуғын еди, оның екеуинде еки ғаз. Олардың ғазы ғаңқылдан үстинен өтпн баратырған ғазларды шақырғанда хешқандай оларды айыра таслап кетпейтуғын, ал Алламберген менен Әбдикәрим екеуи еки жерде көлдің бойына гезе қылып, үстинен келген ғазларды атқанда мылтықларының түтүинн түтүнге қосатуғын сондай мерген еди. Жылдағы көрин етип булардың бул жағаға келип мәкән басқанына бир ай болды. Азашан қара кешке дейин хәр қайсысы оң, онбестен ғаз атқан, қапелімнің арасында Әбдикәримнің қайраудағы ғазы жоқ болып кеткен. Әри-бери излеп табалмаған, күн батқанша излеп табалмағансоң қапа болып Әбдикәрим жылап отырғанда күн шығар беттен ғаңқылдаған бир ғаздың дауысы шыққан, сол жерде булар қосшы балларын қосқа таслап ғаздың сести шыққан жаққа қарай жол тартқан, көп қыдырып таба алмай, сол жүрис пенен жоллардан адасқан, сөйтпн Айқызға гезлесип қосқа барып дем ал, деген менен оның енди үйине бармай, тоқтамайтуғынын билгенсоң:

— Ықтыярың қарындасым, енди таңда атты ғой, — деди Алламберген, сол мәхәлде қалың қамыстың арасы сылдыр ете қалды. Бул сылдырлы анау—мынау самал менен қозғалған сылдырлы емес, тағы да адамның жүрисине усаған жүрис емес, бир түрли қорқынышлы хайуанның жүрисине усағандай болды.

— Сақ болыңыз, мылтығың оқлаулымеді, — деди Алламберген Әбдикәримге.

— Ауа, оқлаулы, бул не болар екен, — деди ол да тапырқагандай.

— Не болатуғын еди, жолбарыс болмаса нәхән бир азыулы қабан болууы керек. Бул қалың ғырыс қамыста оннан бөтен бийсәубст жүретуғын не бар еди. — деди, Айқыз.

— Үндемениз, неде болса, енди бизден қутыла алмайды, — деп, Алламбергси мылтығын қайымлап, бауырына алып, жер бауырлап жата қалды, оның арқасынан Айқызда жер бауырлады. Әбдикәрим булардан еки қадем жерге бойын таслады. Бир мәхәлде аясыз турған Айқыздың қасынан мылтық дауысы гүрип етти. Ол атылған мылтық таңның азанғы қауасын басына көтерди. Сол гезде бир нәрсе аспанға секирип, ыңқ деп жерге гүрс еткендей болды. Алдына көз тигип жатқан Әбдикәрим:

— Қулады, жолбарыс қусайды, — деди.

— Ауа соған усайды, қанына тойған қанқордың әжелінің жеткен күни екендағы, — деди Айқыз.

— Қанекей барлық қанқорлар усындай болса, — деди, Айқыз.

Күн шығыстан көтерилип, еңкейген, ай қамыслардың бир бөлек жағынан әллеқашан ақ жасырынған менен батыстан шығысқа қарай жарыса питкен жоллардың сайларын өрлеп шапыраған сәулелерден күн жийеги еле де бираз жоқары турғанлығы сезиледи. Бир жағы ағып турған өзектің бойына тигилген Айқыздың ауылының желкесіне алтын күн сәулесин шашты, ауылды қоршаған бийіктің өне бойы қумырысқаның инлеуіндей қыбырлаған адамлар. Бул көринис аспанды шарлаған шилотка самолет үстінде қалқыған қалың булттай, теңизде шарлаған матросқа дауыллы күни сапырылған толқын түрінде елеслейтуғындай еди.

Көк майса қамыслар құлпырып хошхүрей бир түрлі ийнс ендірин кеуілди шад қылады. Ғаңқылдаған ғазлар дауысларын сыбызғыдай етип ғаңқылдап көлдин

ишин, ауылдың арасын жаңғыртады, хош келдіңіз, — дегендей пошша торғай тас төбеде қанат қағып қосық айтады. Айқыз да ауылдың қапталынан ағып тұрған дәр्याға барды да бет қолын жууып өзінің басқа кийімлерін кийе баслап, дөңгелек кишкене айпаны қолына алып маңлай шашын Әмиудің мазалы сууы менен еки мәртебе сыпырып артына қарай тарап ауылға қарай жүрді.

— Бул ким екен—деп қарасып тұрған адамлардың бірқаншалары енді таып алға жүргендей болды. Соның арасынша Айқыз да таң шолпанының жұлдызындай ауылдың арасына кирип кетті.

Бесінши бап

Бети бозарған түрде кирип келіп **Нәзігүл:**

— «Қой көрмесекте қый көрші едік, ешкілі байдың қызы едік» — деген екен бір қыз, сол айтқандай қыз сақламасақта қыз болып көрші едік. Бірақ, бундай сумлықты көргеніміз жоқ, — деп **Саятқанның** жағасынан ала кетті. Ол да қапелімінің арасында болған сөзге таңланып:

— Ол не шеше, түсіндірші айт, — деп қазанның астындағы отты ийтере берді.

— Саған не түсіндіргені бар, барлық сырқиялықты баслап жүрген өзің, енді билмеген киіс қусап бетің былыш етпейді, —деп автоматтан оқ жаудырғандай, жоқ жердегі көрсмет сөзлердің барлығын әкеліп Саятқанға жапты.

Өзінің ашық минсәлиғинен усы ұаққа шейін, хешкімнен хешқандай сөз еситпеген Саятқан, мынадай жоқ жердегі сөзлерді еситкенсоң, түсі аппақ болып, жүрегі қалтырап кетті. Бундай өзәзүл бийхаяға не айтарып билмей жүрегі қабына сиймастан:

— Шеше не айтып тұрғаның, басымды қатырмай уйіңе баршы, — деди.

Лаудан көйлектің үстінде қыз бенен жигиттен есиктен сөздің өзі де Нәзигүлге жетерлік болып еді. Бірақ солай да болса Нәзигүл өзіннің алдына қойған мақсетті орындау үшін енді басқа жолға бел байлап ашыуланған түрде екі бети боп-боз болып:

— Жақсы қатын. Отыңның басын былғамасам алып кел қолыңды, — деп есикті тарс еткізіп урып шығып кетті. Оған Саятқан.

— Көрсеміз, — деп қазаңдағы быламығын былғай берді.

Саятқан Айқыздың әкесі менен жақып аталас ағайыны Алламбергелінің хаялы. Айқыз бенен Досбергелінің арасында бір азғантай шатақтың барлығын ол бурын ақ билетуғын еді. Білсе де «еки жастың тилеги бир, жипектің түйініс бир емес пе», деп жақсы, жаман бир ауыз сөз айтпастан жүретуғын еді. Тек бир күні аулақшылықта Айқыз бенен Досбергелінің бир ауды сеплеп атырғанын көріп:

— Ха, бала, көйлегімді қашан кийгизесен, — деді. Оның бул айтқан сөзіне екеуі де уялды, әсіресе қанасы бузылмаған жас қызға бул сөз жаман батқанынан Айқыздың еки бети бурыштай қызарып желкесинен шығып шып-шып терге түсіп уялғанынан:

— Қойны кише, — деп бетін басты.

Саятқан аққубадан келген писте мурын, бетінде азғантайғана шешек дағы бар, узын бойлыдан келген сымбаталы хаял; ашық минезли, үй ишине, бала шағаларына, хәттеки қоңсыларына да бир ауыз қатты сөз айтқан емес. Оның бирдейгі пешеси үлкенге ийилип сәлем берип, кишкентай болса шырағым деген сөзден басқаны айтпайды. Өзіннің кең пейли, жақсы минезінің арқасында күйеуінен де таяқ жеп көрген емес. Оның тағы бир минези қандай бир жұмыс болса да бастартпайды. Ауыл арасы болғансоң түрлі-түрлі адамдар болуы да мүмкин, Қалжамал паң-паңға усаған

жеңгейлер талап қылып аўқат табыўды ар биледи, ал Саятқаннан ондай нәрсениң бирин де таба алмайсаң.

Биреудиң бир нәрсени ислеуге күши жетпей атырса ямаса қолы тиймей атырған болса мен ақ ислеп таслайын, сен басқанды ислеі бер, деп араласа кетеди. Оның көп жұмыслары қозақ тоқыу, кесте тигиу: ол қозақта бөз тоқығанда көзинң көзге илеспейди.

Ал кесте тиккенде он бармағы ойылған шебер, соның ушында байдың ҳаяллары Саятқанға қозақтан бөз тоқытып, қызлары кесте тиккизин, нағыш үйренетуғын еди. Онан басқа да ол ерлер қатарында жымыста ислеиди, мине соның менен Саятқан бирнеше қызларды да баўлап өз қушағына алды. Әсиресе Айқызды қасына алып, қайда барса, сол жерге алып барды. Соның арқасында Айқыз да арсынбастан қандай жұмыс болса да иследи. Саятқанның мийнет сүйиўшилик пен өзине сиңирип алды.

Нәзигүл үйден шығып кеткенде Саятқанның нурланған жүзи қазан сууығы урған гүлдей солды. Оның аўдара қараған қарақат мөлдир қара көзиниң қарашығы жаўтаңлап, тоқсан тоғыз ойларды көз алдына келтирип:

—Мынаў жүзи қара жуўқылдан не қылып жүр? Оның бул жаслар менен не пен бар екен, асарын асады, жасарын жасады. Енди буган не жоқ?—деди.

Ауыл арасы, аты жолы жоқ Нәзигүлди «жууқылдақ» дейди. Оның себеби ол сөзди сөйлегенде ауызы ауызына жуқнай сөйлейди. Егерде ол қызып алып бир сөйлеп кеткенде арқадан дауыл турғандай қылады. Гей-пара сөзинен түсинсең түсинесең, болмаса оғанда түсинбей қаласаң. Енди бул жүзи қара ауылдың арасына билдирмесе болғаны ғой, деп Саятқан қыялын тум-тұсқа жуўыртып отырғанда дабырлап қатты түрде Бийбиқатша алай кирип келип:

—Келин бул не қылғаның? Өзинди ме, мени ме,

абырайсыз қылғаның не, деп бірқанша сарсылған сөз-лерді айтты. Сол гезде Саятқан жаңағы оңбаған жуу-қылдақ сөзді жеткерген екен ғой, — деп оған не дерин билемей:

— Ол не гәп шеше? — деди.

— Ол не гәп шеше, — деп меннен несин сорайсаң жузи қара, изиңе ерген бир қызды усындай масқарала-ғапдай не болды? деп жылап қоя берди.

— Бул не гәп шеше, мен хешнәрсеге түсине алмай турмап.

— Балам, сен неге түсинбейсең, исти өзиң баслайсаң да енди түсинбей турман деп жууқалық етесең, айтпа-дыма саған жууқылдақ келиң, — деди.

— Мине енди жаңа түсиндим... Аузына күши жетпе-ген не демейди, оған қапа болмай ақ қой. Ол жууқыл-дақтың өзиниң жууқылдатып ортаға от салып жүргени болмаса, бийкеште отырар орнын, жүрер жолын биле-ди. Сизге керек абырай оған он есе керек. Бирақ еки жас бир-бирине сөз қатып ойнасатуғын шығар, оның неси айып екен. Ол жууқылдақтың өзи кыз болмады ме-кен, оның да ойын билемен, — деп қойды.

— Ол айтса құдайшылығын айтқан шығар, оның не ойы бар екен, — деди Бийбиқатша апай.

— Оны айтпсам да болар, бәри бир сиз енди мени тыңламайсыз.

Саятқанның айтқаны да рас, енди оның кейинги сөз-лерин тыңлауға шамасы келген жоқ, еки бети бозарып Саятқанды жейтуғындай тисин сақ-сақ еткізди сөзиниң арасында сениң бул сөзинде бәле бар деп, бир жеринен мин тауып тағы да асыла кетти. Бийшара Бийбиқатша апайдың жүрегине урған шығағы азлық қылғандай ба-ласының аяғынан сүйреп есиктен кире:

— Сен мениң немді билесең, хәзир құдаға шүкир, ур-дың, ямаса қарлығым жоқ. Аузынды тартып сөйле, — деп тағы да жоқ жердеги сөзлерди терип, тағы да Нә-шүкә жууқылдақ кетти. «Таяқ еттен, сөз сүйектен өте-

ди» дегендей, бұрынғыларға қарағанда Саятқанға соңғы сөзлер өтейші деди.

—Шешсе бір кийер көйлегинди кийдің ғой, енди қызда не жұмысың бар,—деп Нәзигүлдің бетине тикирейіп қарап еді. Күн батар уақтағы тышқан аулаған мәлім пышықтың көзіндей жаутаңлаған көзін қыпылық-қыпылық еткізіп Нәзигүл:

—Айтшы қане, мен не көйлек кийдим?—деді.

—Өлсеңши, еки-үш баланың анасы болғанда ортаға түсіп, журтларды бүлдіріп жүргенше,—деп Саятқан минбелете берді, Саятқанның сөзлеринің изин ақлағансоң Нәзигүл басылайып деди. Саятқанның бул сөзлеринің жапы бар еді.

* * *

Бәхәр айының бір күні. Аспанда жарқыраған күн, жердегі шайқалған шөп, сайраған құс, мөңіреген маллардың барлығы да кеуімлі түрде қууанып, шадлық пенен бәхәр айларып қарсы алып жүр еді. Бул күнлери қыз-келиндешеклер үстіндегі қысқы липасларын таслап бәхәрдің сәніне ылайықлы бар тапқанын кийіп шағал мәслик пенен жаздың жағымлы бәхәрші қарсы алды.

Усындай бір күнді күткен Айқыз да қысқы липасын таслап, бәхәрдің сәнін кийімін кийді де есик алдына шығып азанғы күннің нурлы қуанышына қарап құлағының алдынан қос анарының үстине түскен еки тулымшағын сүйріктей ақ қолы менен сыйпалап, әстен ийніне салды. Бұның күнге қарап еркелеген назы шашырап шығып киятырған күннің ашық нурын урлағандай болды. Сол гезде Айқыздың бір ойлаған ойын:

—Айқыз әй, чайнекти алып келши,—деген Саятқанның сөзі бөліп жиберді. Соның арасынша азан менен үйдің қасынан өтіп баратырған Сайым қызды екінші рет көргенде бұрынғысынан да шырайлы болып кеткенін сезіп;

— Ҳе, мынау қыз ержеткен сайын шырайлы болып баратыр ма.—деди.

Сайымның әкеси Ерназар келтениң бул күнлери мәкәп етип отырған жери Машан көл менен Геумис көлдің ортасынан биротала ауылға көшип келген күнлери еди.

Ерназар келте орта бойлыдан келген семиз денели адам, өзи шириген бай, қандай кереги болатуғын болса, өзинен табылады, ҳеш нәрсеге зәрүр емес, соның ушында ауылдың барлығы соған бағынады. Ерназар десе адамлардың аузының суы қурайды, адам мал менен нени ислемейди, ол өзиниң ғаррылығына қарамастан жүгинис деген ғаррының Улжан атлы қызын малға жығып ҳаял үстине алды. Бирақ ол бийшараның өмири узаққа бармай, дүньядан қайтып. Ерназар келтениң азабынан қутылды.

Ерназар келтениң айрықша бир минези қанша бай болса да үйинде дурыслы төсеге жоқ. Төсек дегендеги төсеге тек жалғыз ғана кийизи бар, оны да сыйлы қонақ келсе төсеп, басқа уақларында бала шағалары менен ший шыпғаның үстінде, бөз астары гөне, көрпелерин жамылып, ҳәммеси бирге балалары менен араласып жата кететуғын еди.

Өзиниң ең қымбатлы төсеге туулақ, отырса да жатса да астына соны төсейди, ал шығын шығар деп гейпара уақытта малды да кисиге бақтырмай өзи бағатуғын адам еди. Соның ушын да ауылға жаңа келиншек келип түсип, бет ашқанда бет ашар ашқан адам:

Шийдің түбин қайыған,
Есап пенен байыған,
Ерназар келте қайнаған,
Бұған берің бир сәлем,—

дейтуғын еди.

Ерназардың сондай бай бола турып самқалы шығып қалған бир жамап арба өгіздің жоғалған лақсенделе-

рин хәм оның сайманларын сораған Есимге жаман қатты батты. оның тийкары да бар еди. Ерназардың қатаң минезин, ашыушақлығын, бир жек көрген адамын өлгенше аямайтуғын әдетин, ол жек көрген адамы өле қойса, оны табалап минеп, сынайтуғын пешелерин, соның менен бирге ол бир тирескеп жеринси қалайда болса алмай шықпайтуғынын Есим жастан ақ билетуғын еди. Ол қарауындағы адамларға ашыулана қойғанда, хешқандай аямайтуғын, мийримсиз адам екенин, жұмысын ислеген адамлардың бир испи жақпаса өлгенше өгиз сабағандай сабайтуғын ислерин де Есим жақсы билетуғын еди.

Ерназардың бир күни Өтеп деген кишини арбаға байлап сабап, басын жарып өлтиргенни, ол өлгеннен соң «сениң әкеңниң өтемей кеткен қуны бар» деп Елмурат деген баласын талап ислеп жүрген жеринен қууып әкелип ссигине салғанын да биледи.

Түңги дала. Жарқыраған ай, жымыңлаған жұлдыз аспанда бирин-бири қууысып жууырса, айдың жарқыраған бетине гейпара уақытларында булттың қара таңбасы түссе, сол мәхәллерде Есим хәм оның қатарындағы жарлы жақыбай сорлылар «айдың бетин қара басты, жер қараңғы тартты, атар жақтылық болмады», —деп налыса, жаз күнинде шертектиң астында отырған Ерназар былшыйған семиз денесин еки қос айдынлы орамал менен сыпырып:

—Пай-пай, айдың қараңғы түнниниң жақсысын ай,— деп өзине-өзи марапат береді. Айдың бетинен булт айырылғанда жарқыраған нурлы сәулесине халық қуянып, булт ашылды, қараңғы думан серпилди десе, ол:

— Мен айдың нурлы сәулесини жақсы көрмеймен, айдың жарығы көзимди қамастырады, хаял төсек сал,— деп хаялына хүким етип, дәрхал уйықламақшы болып, күннин нурын улыума сүймейтуғын жаман әдети менен ол хәммеге жүдә таныс еди.

Ерназар келте Машан көл менен Геумис көлдің ортасына екі түрлі ой менен барған еді. Оның біреуін Дөңгелек көлдің айналасында өзине қолайлы жер излеседі мал жайлауын таба алмады, қора-қора мал менен қой, ешкілердің жайылатуғын орны оған аз көрінді, соның ушын да ол Машан көлде бір өзі бір төбе болып жайлау менен бірге өз ойынша сол жердегі байлар менен бахыт таластырыуды мақұл көрген бай ел ортасынан көшіп Машан көлменен Геумис көлдің ортасына орнасаң еді.

Енді солбайдың үйінің көриніслерін көргенінде былай болып келеді. Үйге кіребергенинде ең алды менен көзіңнің алдына тамның төбесіндегі тесік, оның астында жылтырап жанып тұрған от, оннан кейін дийуалдың қубласын ала кишкентай ғана тұйының көзіндей ойылған әйнек, оған орнатылған ылақаның қарны сөзсіз көзге илинеді, оннан жақты таба алмай дәл ортада ойылған ошаққа барып өзіңді урыуға тағы мәжбүр болсаң, булманнан да өте беріп көзді жибергенинде, төрде төсеулі ақ кийіз гилем текийметлер, үйдің екінші қапталында арша сандық, оның үстине жыйналған көрпе-төсек, төр жақта ағашка илиниулі тұрған мауыты шекпен саудырлаған өңір моншақ, сәукеле түймелерді көресен.

Дәруазадан кірген мәхәлинде оң жақтағы қапидан арман қарай атлай бергенинде, мал байлауығын сейісхана менен қой ешкілерді қамайтуғын қораны, ол сейісхананың ишінде гүл мыйықлы ат арба, сейісхана менен өжиренің қосылған жапсарынан өтип сыртқа шыққан гезінде үлкен қауыз, оның бойындағы жақсылап безелген әшекейлі ақ отауды көресен тамның күн батар жағын алғанында жайқалған егіншилик жерді қақ жарып шыққан, сөйтіп суу алған қауышның пәлектері сөзсіз көзге көринең.

Ерназар келте бул салтанатлардын барлығында кәнтли жердің байлары менен талас ретинде ислеген ислери хәм усы жерге келгеннен берги турмысындағы өзгерген өзгериси еди. Ерназар ауылға қайтып көшти. Оның ол жерден ауылға көшип келиуине еки нәрсе себеп болды. Оның биреуі қой жанлықтарына апат келип, бәри омақазаннан атып қырылды. Ал, қара маллары шаншыудан опат болды. Бул ауқалдарды көрген Ерназар келте, енди булман маған жақпады, —деп өзіне ырым етип көшүүди ойына алып жүргенде Араллы ауылында үлкен той болып, сол тойда өзиниң төбел торысып байраққа қосқан еди. «Жүйрик ат алланды, салланды не билесн»,—дегендей бир өзи топты жарып ушып киятырғанда басқа атларды жылауламаға шыққан атлар алдын орап оны сызықтап хә дегенде өткермеді. Бирақ буны көтергендей ағайын тууған ол жерде табылмады. Бул жерде Ерназар келтениң ойына жекке жүрип ат шапқаны қурысып,—деген пикир пайда болып, бул да ауылға көшип келиуине себеп болды. Мине соның менен Ерназар келте ауылға көшип келгенине де көп уақыт болған жоқ еди.

Ауылға көшип келгеннен берли Сайым Айқыздың изине түсти. Бир күни Нәзигүл келистирер деп Нәзигүлдің үйине келип:

— Жеңге, «темеки тегин келмейди, теңгеге келеди, жигит қызға келмейди, жеңгеге келеди»,—деген. Бир сөз бар питкеретугып болсаң айтайын деди.

— Орынлы жерге түйе шөгеди, бий орын жерде хәрким сөгеди. Достың сөзи сынғанша, душпанның мойны сынсын, қайним,—деди.

—Ал, олай болатуғын болса, мениң ойымша бийкешиң қыз болып қалыпты ғой.—деди.

—Енди аржағын айтпай ақ қой, түсиндим қайним, егер қызда анық кеулиц болса, көйлегимди молырақ-

тан берсең, қызды уршықтай айландырып қолыңа беріу маған қарма шайнағандай: бірақ солайда болса сен мәргия шөпті тауып ал,—деді сөзинің ара-сында Нәзигүл.

—Оны, қайдан табаман.

— Оны табаман деген киcиге табыуға болады. Мен айтсам, хеш жерінде меңи жоқ қара пышық табасаң, оны жақсылап бир айға шекем семиртип бағасаң, соннан кейин адам менен ийттиң дауысы жетпейтуғын жерге барып сойып ишек, қарны менен терисин басқаларының бәрин бир қазанға салып қайнатып үш күнге шейин исими ағзам дууасын оқыйсаң, сонда периштелер үш мәртебе ушып келип, үш мәртебе ушып кетеди. Егер қорықласаң, дууаңнан жаңылмасаң, жеңесен: егер қорықсаң, дууаңнан жаңылып қалсаң, ол уақытларында периштелер салқынын салып қағып кетеди. Қорықпай жеңесен, соннан кейин барлық сүйеклери ун болып езилип, соның арасынан шошайып бир сүйек шығады, соған демди урып қойпыңа салсаң, әне мәргия шөп сол болады. Егер буны қылмайды екенсең, тасбақаның иinine жилли дузақ құрсаң, бир тапсаң тасбақаның аузынан табасаң, ол да болмаса өпепектиң басының пәрин жулып алып сууға ығызасаң, соның өрге қарап жүрген пәрин алсаң, онда да мәргияның күши болады, — деп көп гәплердің түрин терип алып кетти. Минне саған бәрин де айттым, сизге расын айтып отырман егер сениң орнында мен болғанда қашан ақ мәргия шөпті тауып алып қызды уршықтай айландырып, диземе миңгизип отырғызған болар едим.

— Бул айтқанларыңның жолы дым жиңишке нәрсе скен.—деді Сайым.

—Дурыс айтасаң қайним: ашықлықтың жолы оннан да жиңишке, ашық болғайсоқ барлығына да көнесең көнбесең саған қыз түүе бир салым дуз да жоқ. Әне жаштың бойына көзинди сал — деди.

Бул гезде күн төмен қарай еңтерилди, күннің қуяшы узайған сайын Айқыз турған өзектің бойы ала шубарланып бір түрлі болып, қамыстың арасы кем-кемнен гүңгиртленип келеди, енди бираздан кейін түн қараңғылығы қойыұланып, барлық нәрселер көзден ғайып болып түн қушағына кириүіне сөз жоқ.

Нәзигүлдің жаптың бойына көзинди сал деген сөзи менен Сайым есиқ алдындағы жапқа көз жиберген уақларында кешки күннің нурлы қызыл шырайына бөленип, киятырған Айқыз бенен Досбергенди көрип қаны қызып, қазанда қуұрылған балықтай болып төбесінен муздай суұ қуйгандай, көзиниң алды гүңгирт тартып:

— Женге, не қылсаңда өзиң билесең, — деди Сайым.

— Өзимнің билгеним сол, қыз жағын маған қойда мәргия шөп жағы ушы Тәшир қайнағаға барсаң, сол бир нәрсе ислер,—деди.

Тәшир ауылдың ишиндеги бурыннан киятырған ийшан киси, оның шыи ағы Тәширберген өзи аласа бойлыдан келгенликтен хәм таңқылдап сөйлегенликтен келинлери Тәшир қайнаға деп атап кеткен, билими аз болсада, ата жолын тутып өден мақсым атанып, сонын ала Қарақум ийшанға барып, ийшанлық дәрежесине ийе болды. Ол ауылдың арасында еки адамның басы қосылған жерде мәселе қайтарады, өли шыққан жерге барып қуран оқыйды, соның менен бирге ауырыұман деп келген киси болса тамырын көрип, пишртки берип дем салады. Ол бир күни тиси ауырған бир кисиге, зығырға дууа оқыған болып дем салып, усы зығырды майға араластырып қызған темирге сеўип астына бир табақ суұ қойып аузынды ашсаң, қуртлардың өзи суўға келип түседи,—деген. «Соқыр таўыққа бәри тары»,—дегендей, ладан тап сол айтқандай ислеген. Әлбетте май-

лы зығыр қызған темирге түскен соң парт-парт стип шоршын қызған темірдің астындағы суу қуйған табаққа түсе берген, суудың ишіндегі зығыр оған құрт болып көрішп, тисимнен құрт түсти,—деп бул да Тәширдің атағын көтеріуге себеп болған.

Бул қусаған сөзди еситкен Нәзигүл өзиниң қолынан келмейтуғын ислердиң бәринде соған силтейтуғын еди. Сондай мәргия шөпти де бир тауып берсе сол тауып береді. Тәшир қайпағаға бар дегенсол:

—Ал, онда мен соған кеттим.—деп Сайым үйден шығып намазшамның көлеңкесиндей демниң арасында көзден ғайып болды.

* * *

Сайымның қызға өле қумар екенин билген Нәзигүл көп сөзлериниң арасында көйлегимди мықлап берсең, қызды қолға түсириу оңайғой дейтуғын еди. Оның қолға түсирермен деген сөзине иланған Сайым қолда барып аямай төкті. Соның менен «жеген ауыз уялар» дегендей, Сайымды көрген жерде енди қайыл болды, кемпирин көндирип, ағасына айтыу қалды. Жеңгесине төлен керек, төлен керек, қыз қайда барар дейсең деу менен Сайымнан талай нәрселерди алды. Бирақта өзиниң жууқылдағаны болмаса, арада сөз қатқандай хеш-нәрсе болған жоқ. Бир күни Айқыз кешқурын суу алып киятырғанда Сайым алдынан шығып:

—Қане қарындасым, уәде де барсаң ба?—деди. Бурын бундай сөзди еситпеген жас қыз, тула бойы жуулап, не дерин билместен:

—Уәде деген не аға? — деди.

—Өзи сөйлессин депсең, мен сениң менен ашық майданың тауып сөйлесе алмай жүр едим. Мине енди оңайып тауып отырғаным ал, не қылсаң да өзиң биле-

сең қарағым, —деп Айқыздың қабағының жибине асылды.

Айқыздың оннан сайын жүрегі алып ушып, не дерин билместен:

— Қойшы, мен хешкимге де уәде бергеним жоқ. Қабағымды жибер, — деп тарта бергени, қабақтың мойнына байлаған жекен бау үзіліп кетіп, жерге парт ете қалды. Соның арасына үй жақтан Айқызды шақырған сес еситилди. Алып келген сууы жоқ. Қолына тутқан қабақтың бауы әкеліп;

—Тандыры шықсын, енди қайтып сууға бармайман, — деп қабақтың бауы жерге урды да, апасына хешнәрсе айтпастан Саятқанның қасына барып жылап қоя берди. Ол да қыздың жылағанына аңтаң болып:

— Не болды қарағым, қой жылама, — деп қасына барып, маңлайынан сыйпап, көзін сүртін исти мәни жайын сорады. Болған исти қыз жеңгесіне айтты. Қызының жылағанын еситкен Бийбиқатша апай жууырып келип:

— Қой қарағым, неге жылайсаң, сыпса бир қабақ сынған, тандыры шықсын, — деп қызын жубатты:

Бул исти енди қайтып сөз қылған жоқ, Саятқан еситкен сөзди қайтып далаға шығармауға уәде қылғандай, — қой қарағым Айқыз, хеш гәп болмас, чай иш, — деп алдына бир кесе чай қойды, еле солығын басаалмаған Айқыз кесени қолына алып уртлады да:

— Кише, хешнәрсе ишким келмейди, жүр ана қайтайық, — деди. Сол жерде сынған қабақтың қалған бауын қолына услап Сайым сөзсіз қатты да қалды.

Сол қатқан түрінде Сайым боп-боз болып, бирздан кейін Нәзигүлдің үйине қарай қадам басты. Ол Нәзигүлдің үйине кирип келгенде қас қарайып әлемди түн өзинин қушағына алған еди. Еле жүрегі қанасына сыймай қыздан пәнт жеген Сайым ашыұлы түрде келип:

— Жаманлықтан жақсылық ис тууа бермесе де тейпара уақларында жаман истен жақсы олжа алыуға болады екен жеңге, — деді.

— Ол не дегениң қайним? Бул сөзлериннің астары барғой, — деді Нәзигүл.

— Жеңге барғансайып, жигит үйге келгенсайып бере береді екеп деп ойлама, бизди бирдей алдай бермесен, — деп артын зилли түрде айтып, — кийгениңди бер. — деді.

Ол кийген нәрсени қайдап тауып берсин, Нәзигүлдің жууқылдақлығы оннан еки есе асқан емес пе, дәрхал гәлтиң ақырын аңлады да:

— Ой қарағым ай, ондай гезде бизлерде талай мәртебе шоршынғанбыз. Ағаң дегенлерди жақтырмай, жүрип ақырында қолға түскенимизди билмей де қалғанбыз, — деп сөзди жууқылдатып ала кетти. Соның менен ақырында көйлекти бермейтуғын, қызды қосатуғын болып уәде берді.

Ол, қыз қайда барса бирге барды, әкеси жигит ағасы менен төсек тартып жатып қалғанда Турды байдың берген азабына хәм де әкесиниң таза сазанның сорпасын ишкимиз келеди, — дегенде ауылдағы бир қатар балықшылар менен Дәрьябайды ертип, балық аулауға барғанда Нәзигүлдің де бирге барғандағы ойы сол еді. Мине соның менен ең ақырында еки үйдиң ортасына от салды.

* * *

Шаңқай тус.

Айқыз есикти иштеп илип дөңгеленген пурлы көзи менен үйдиң ишин бир қатар шолып шықты. Үйдиң ишин көзден өткергенде керегениң басына илинген хәр түрли нәрселер менен қазан-табақ бетте қақпақсыз сыры кеткен жаман сандық, сандықтың үстиндеги қоқыр-

сыған кийим кеншек, он жақ беттеги бир туяғын ағашқа сүйеген шабақшалары сынып жоқ болған гөне сабаяқ, оның үстіндегі қаршын, шаңарақтағы тозыуы жеткен гөне ләтте үзик, үзиктен керегеге шейін собықланып дизилген қара құрымлардан басқа көзінне сүйикли хеш нәрсе көрмиди.

Буларды көрген уақларында адам баласының басындағы гүлләи кемшиликтің ауыр салмағы тек ғана Айқыздың қара басында тұрғандай болды. Маңдайшаға көзін тигип ойға кетти. Ой толқынына мантығып ауыр түрде гүрсиди. Ысқырған самалдай үүхлеп суық демін алды. Тұрыуға да, отырыуға да ойдан шаршап ауырған басы ерик бермеді. Сонлықтан да тозыуы жеткен гөне көрпесін төсеп дастығын басына қойып, гөне тозлау айдынлы орамалы бетіне бүркеніп жата кетти.

Айқыз уйқысы келгенліктен жатқан жоқ. Ол турмыстың толқыған ауыр қайғысын көре алмағандықтан жатты. Жоқшылықтың ашыны ызасы басын қатырып, бойын ауырлатып тағы да ой теңізіне сунгитип алып кетти.

Айқыздың көз алдынан ата-анасының өмирі бір-бір өтті. Әкесінің ауылдың арасында болған бір төбелесте басы жарылып даладай қан болғаны, ақырында Турды бийдің, Мәтмураттың ауылын муқатыу ушын усы жәнжелден бір саат бұрын өлген жақын ағайни Тәжимураттың баласын әкеліп ортаға таслап баламызды өлтірди, — деп жала жауып, ол Айқыздың ағасының мойнына шөгін, соңнан гүнакар болып айдалып бір неше жылдан кейін қутылып жаңа келген уақытта мергеннің атыуына қуланың қасынуы ауура келгендей тағы бір не пайда болды. Бул хәднйселер Айқыздың көзінің алдынан бір-бірлеп өтіп жатты.

Алтыншы бап

Қахәрли қыз кетип, күн жылына баслады. Муз эне түседі, мине түседі, деп адамлар ояқ-буяққа қатнағанды да қойды. Ауылдағы адамлардың айтатуғыны ертең сәуірдің самалы еседі, (бул бәхәр айының басындағы болатуғын бир ыссы самал) сәуірдің самалы болған соң муздың бәрін қоймай алады деседі.

Солай болса да балық аулаған адамларда тыным жоқ. Күнде көлге кетип қаппа, шаналап балық әкеліп атырған адамлар; бул жөнінде әсіресе Қаллибекке тыным жоқ. Себеби Қаллибектің сол балықтан бөтен қорегі жоқ, керек десең қарамнан пышық, қадалдан тауығы да жоқ еді. Ырымға жақсы болар деп Бийбиқатша апай төркін жағынан бир тауық алып келген еді. «Байдың мың қойының ишінде жарлының бир қойын көрер»,—дегендей оны да бир күні түнде мәлим пышық жеп кетипти.

Қаллибек көлге қаза, нәрете, теңізге, ау салып балық аулайды, аулаған балығының ең сайландыларын баярына тапсырып қалған-қутқанларын ауылда дөнге алмастырып бирли ярым батпан ғалле қылып алады. Қасындағы сол тапқан нәрсесі менен жазға жететуғын еді, енді Қаллибектің екінші бир кәрі жазға шыққан уағында балық аулау менен бирге биреудің пішенин орады. Егип пискен уағында байлардың орағын орады. Ол күнлери бул жағадағы ауыллардағы байлар басуудан егип егиу менен шуғылланатуғын еді. Ал Бийбиқатша апай болатуғын болса масақ териу, биреулердің бөзін тоқыу, сыйырын саууу ислери менен шуғылланып, соның менен де бирли ярым батпан ғалле табатуғын еді. Ал, ол тапқаны қыс ортасына бармай сап болып қалатуғын еді.

Бурынғы жылларға қарағанда усы жылдың қысында, басына бәле көрингендей қара суығы қатты болып, бар-

лық егинди сууық урса бәхәри де сондай жаман болды. Бул жылы халықты еки апат қырғынға ушыратты, оның биреуи қыстың жүдә қахәрли қатты келиуи, маллардың қыс апатына ушырауы болса, екинши бир жаман нәрсе бәхәр айының басланыуы менен елдің ишин толық өз қушағына алған ашаршылық пенен ауырыудың қаплауы. Әлбетте, бәхәр айында жууанның созылып, жиңишкениң үзилетуғыны хәммеге белгили ғой, оның үстине елдің ишин аралаған ауырыу хәр күн сайын үйди қуры қалдырған жоқ. Бул аўхал Қаллибектин де үйин қуры қалдырмай бир журтта еки улын хәм шешесин көмди. Ал қалғанлары болатуғын болса, биринен соң бири төсек тартып жатып зорға аяқ басты. Ауырыудан турған адамлар тамақсыз жууғарада келеге келмейтуғынлығы хәммеге белгили. Жер танабын тартып шығатуғын егин шықпай халықты зарлатса, сууда ишин тартып, жыл сайын ағыл-тегил болатуғын балық та быыл болмады. Усындай дым қатты тарығып отырғанда өзиниң әкеси менен тууысқан жақын ағайни Мәтмуратқа барды. Мәтмурат буған қарағанда бай, төрт түлиги сай, неңдей кереги болатуғын болса, өзинен табылатуғын, хешнәрсеге зәрүр емес, өзиниң бийликтен де дәмеси бар еди. Бир еки мәртебе бий боламаң, деп Хийуаға барса да, бий бола алған жоқ. Бирақ солайда болса өз ауылына мәтибий болып, бир өзи тамамы ауылды бийлейди. Усы аўхалларды көрип аямаспа деген ой менен Қаллибек барғаді уағида оған, ал ағайин болсаң қайтейин менде өзиңдей сизлердиң қайсыңызды тойдырып боламаң деп қолынан тутьп үйиннен шығарып жиберди.

Елдің үстине түскен ауырманлық ала бәхәрден баслап жазы менен болын күниң салқын түсиуи менен ауырыушылық елден көтерилди. Адамларға кем-кемнен шырай кире баслады. Бул жаздың гүзиде өтип қысы да келди. Қысынан қымырылып бәхәрине жетти. Енди өзине келген Қаллибек әдеттеги исин баслады. Көлге қаза,

нәрте, теңизге аўын салып бар тапқан тутқан балығын бес алаты күнде үйіне әкелип таслап көлде жұмысын дауым ете берди, муз ҳәлсиреп жол абыржы болғаннан берли үйіне келгенди де қойды. Тапқан балығын жеп аўысқанын қақлап теңиз бойында жата берди.

Ауыл арасы узақ болған менен аржағында Үрге жақып, оған барыуға да көлден қорқады. Муз қандай абыржы болған менен қарап жатпастан теңиздің жағасындағы аўына ең кемінде еки үш мәртебе барып келеди. Хәр барған сайын кенәпаттай балық алып келип жүрди. Күн жылынған сайын қазаға да, нәртеге де, балықтың көп түскиш болатуғын әдети емес пе, олда қуры алақан болған жоқ. Оны да қарап турды.

Минне жыллы самал есип тур. Жауын да жауды, ара узамай-ақ муз ыдырап кетиуге айналды. Енди неде болса аўды алып қайтайық, деген ой менен Қаллибек кишкентай аў қайығын шанаға отырғызып теңизге қарай жол тартты. Жауған жауын бир майданға апармай әбигерин шығарды. Олар аяғын бир басып, бир турып, еки басып, еки турып, алға жүргендей болады. Бирақ жол өнбейди, муз ыдырап, сең жүрип, самал уйытқып соғып қайда барасаң дегендей ығып баратырған нәхән сеңге тығады. Аўылдың қайда екенін, қай сеңнің арасында кетип баратырғанын билмей қосларынан да узап кетти, қосларына қарай жүрейин десе сықырлаған сең, шуұлаған муз изге қарай қууады, асау толқын бетке шабады. Қаллибек сең менен таласып алдағы сәнди ескекпенен ийтерип қосық айтады. Оның айтқан қосығы Досбергенге ҳешқандай тәсир етпейди. Оның ойы қандай бәле келсе де Айқызды көрсетип алса екен,—дейди, ол турып;

— Мен ҳешнәрседен қорықпайман, мейли арамызда таулар тосқындар қылсып, олар маған тек бир қорқынышты ұялмайпаны ғана көрсетеди, ал мен болсам ол қорқыныштан сені тез ғана көтерип алып шығаман, қа-

ра тағдирдің шақмақлары саған хәм маған күш қууат береді, қорқаман деме, мен сени хәр бөледен қутқараман, қорғайман, инан маған, сени сақлау үшін маған хешқандай периштелер керек емес. Мен тағдир менеп сениң ортаңа өзимди таслайман, сен үшін ауыр зулматқа ырзаман. Аспан, жер ортамызға кесе тұрса хәм бәри бір сен меникисен десе, Қаллибек оның бул астарлы сөзине түсинбестен:

— Не деп сандырақлап тұрсаң, усындай қауипли уақытта қудаға тилиңди тийгизбе,—деп урысады.

— Жоқ олай емес,—деп өзиниң айтқан сөзине өзи уялған Досберген қолдағы ескек пенен сенлерди қайыққа жолаттастан ийтере берди. Қаллибек буның сөзине таңланған түрде қарап, бизде жас уақта солай болған шығармыз, енди уялтпай ақ қойып деген ой менеп:

— Алдыңа қара!—деди. Бул гезде сен сенге көшпелі қопа қайыққа келип соқты. Өзлери де жүрген жерлериниң қай жер екенин, қай жерге келгенин билмеди. Сен менеп алысын қайықты ортаға тартқанда сен келип қайыққа урды. Сол гезлеринде булар қайықтан ушып кете жазлады.

— Япырмай, бала, усы киятырған жағымыз Үргениң тауы емеспе. Тауы құрғыр қайда кетти—екен,—деди Қаллибек оны ермек қылғандай:

— Мүмкин барлығы да сен менен қосылып ығып баратырған шығар,—деди Досберген.

— Гәһиң қурысын, тау да орынан қозғаламекен, алдыдағы сенди бұз,—деп Досбергенге хүким етті. Қаллибек.

— Қозғалмаса қайда кеткен,—деп алдындағы сенди ескек пенен ийтерип алдына қараған менеп хешқандай нәрсе көринбейди, тау дегениниң қарасы да жоқ болды. Нүсерлеп жауған жауын көзлерин аштырмады, бир уақтында Қаллибек:

— Мен шаршадым, енди саған қууат берсин, өлме-

сек бір жерден шығармыз, деп қолындағы ескекті қайықтың ишине қойып отыра кетті. Соның арасынша күнде азмаз тынғандай болды. Досберген қайықтың алдындағы музды өкшесі менен бузып, алды бетіне көз жиберіп қараса көз ушында қарауытқан бір нәрсені көзі шалды. Бірақ шаршап мөлдіреген көз оның не екенін айыра алмай:

— Анаң қара, анау бір нәрсе көринеді, айыра алмай турман,—деді Досберген. Сол гезде отырған орынынан ушып турып Досберген көрсеткен жақтан көзін айырмай қарап тұрған Қаллибек.

— Үргенің тауы анау, таудың үстінде жүрген адамға дауысла, олар бизге көмек беруі мүмкін,—деді. Екеуі де барлық дауыс пенен бақырады. Оған жууап берген адам болған жоқ. Ол тау бір тұрған орнынан қозғалмады. Булар көрген сайын ол арман жүргендей болады, сең сеңге соқты, көшпели қопа сықырлаған музлар менен араласа жапырылып муздың астына кирип баратыр. Сең келип қайықты бууды, қайық секиріп сеңнің үстине шықты: Тауда бір уақыттарында жақынлағандай болды. Таудың басында қыбырлаған екі үш адамның қарасы көрінгендей болды. Қаллибек пенен Досберген қосарласа дауыслайды. Ол дауысқа таудың басындағы адамлардың дауысы қосылып туұлаған Аралдың үстін жаңлатып, таң сәхәрінің жағымлы қауазын бір-бирине жеткерген бұлбилердей буларда дауыстарын бір-бирине жеткерді. Қаллибек пенен Досберген таудың етегіне шықты. Қырдың еліп ескен жағымталлы самалы бетінен сүйін, қарсы алды, усы уақтарында тау басындағы адамларда төмен түсіп, екеуін де тау бауырына басты.

* * *

Бәхәрдің күні.

Муз түсіп, ауыллардың айпаласы көк көмбек суу болды. Суу бетінде ғаңқылдаған ғазлар, шүйкілдеген

үйректер. Шаңқылдаған шағалалар көлдің ишин жаңлатыўда.

Қаллибектиң муз үстинен әкелип таслаған балығын жеп тауысқанына да бираз ўақыт болған еди, үй ишин енди қалай болар екен деген ойға кетти. Егерде муз үстинен келе алмасақ қайық пенен қайтармыз деп Қаллибек соңғы келгенинде кишкентай аў қайығында алып кеткен еди. Ал оғанда көп ўақыт болды. Я муз үстинен ямаса қара суў үстинен де хабар болған жоқ. Олардың өли ямаса тири екенінде билген адам болған жоқ. Биреўлер аман шығар, егер өлген болса қашшан ақ хабары жетер еди, аўлаған балығын Мойнаққа болмаса Үргеге алып кеткен шығар десе, тағы биреўлер олар аман емес, суўға кетип өлген, кешегі муз түсерде буған сәтпен көл тўе аўылдың өзин алып бирли ярым бала өлген жоқпа дейди. Аўылда усындай аўхал болып атырғанда көлде жүрип аман қалатуғын қандай адам.

Аўылдың ишинде усындай гаўасат сөзлер ҳәр күн сайын ен жайды. Бийбиқатша апай ски көзинен жас алып, ҳәр күн сайын күтсе де, ара узаған сайын гүдерин үзейип деди. Қос басып жатқан жерине адам жиберип еди. Олардың жоқлығын үш төрт күнликте жаққан оттың шоғын, муз түспей турғандағы суў басып кеткен омытта қалған көрпе төсегин, қазан табағын алып келгенде бундай суўық хабарды еситкен Бийбиқатша апайдың төбе шашы тик турып, не болғанын билмей бозлап жылай берди. Булардан ҳешким келип хабар алмады. Тек анда санда Палеке менен Алламбергенниң келип хабар алып турғаны болмаса, жақын туўған тууысқан ағайин Мәтмурат балық-балық деп өле бергенше қайтса болмайма, әкесп балықтан өлдимекен ақмақ деп сөккени менен турмай оған сол керек еди. Жақсы болыпты деп сыртынан күлди.

Дәслепки күнлери оны өлдиге шығармаса да кем-кемен өлдиге шығарды.

Минне енди балықтың ойыны да басланды. Балықшылардың екінші рет күни тууды. Балықтың ойыны күнлери гейпара балықшылардың балықты сүзип алатуғын рети келди. Қаллибектің үйи жыл сайын балық ойынынан ең кемінде бир мың бесжүз қақпаш қақлап, ууылдырығы менен торсылдағын күнге кептирип унлап қаплап қыс азыққа деп қоятуғын болса, басы менен ишегинен шыққан майдан да бир еки қабақ май жыйнайтуғын еди.

Әкеси Қаллибектің арқасында усындай табысларға жететуғын үйидің ишин ойлаған Айқыз азап менен шанышқысын қолына алып көлдің бойына барғанда сууы сапырып шанышқыларды ойынаған бир топар балық самбыр етип бир ойнап ол жерден жоқ болып, екінші жерден тағы шығады. Балықтың қандай ойнағанын көрген Айқыз алдынан ойнап өтип екінші жерден тағы да шыққанда қолындағы шанышқысын тута жууырды. Ол ойнаған балықтың үстине қарап жууырғанда кеткен жеринен тағы да гүмбир етті. Сол күни азаннан қара кешке шейин қайсыманда ойнаған балық болса соған қарап жуууырыуы менен өкпеси өшип, зәлел көрген базаршыдай еңсеси түсіп кеште қуры босқа үйине қайтты.

Ертецине бозарып таң атыу менен тағы да кетти. Бүгин кешегидей емес, қаржарларда ойнаған балықлар көлдің ишин азан-қазан қылып, сабатта жүрген жылқыдай улы гүбирли етип атыр. Жормалын сүйреп шанышқыларын көтеріп балықтардың ойнаған жағына қарап жуууырып жүрген адамлар кешегиге қарағанда бүгин шыйрағырақ көринди. Ал Айқызда бүгин кешегидей болған жоқ. Бирқанша ойнаған балықтардың илимин алғандай болып хәм балық шанышып жүрген адамлардың қалай шанышқанын байқап турған ұағын-

да қапталынан бир-бирине айқасқан бир топар сазан гүмбир ете қалды. Ол бурыңғыдай болмай жүрегін басып өзіне өзі күш бергендей болып, қолындағы шанышқысын урып жибергенде шанышқыға тийген балық булқып Айқыздың қолына дир ете қалды. Сол гезде олда қуғанғанынан шанышқы тийген нәхән бир тайнашыр сазанның көк желкесінен басып:

— Я алла!—деді өзінің бірінші шанышқан балығына қууанып, бир қолы менен шанышқысын басып, екінші қолын сазаның сағағына өткеріп жормалына тас етип байлап, шанышқыны силкип-силкип жибергенде шанышқыдан жырылған сазан суға дүмп ете қалып қуйрығы менен сууды бир урып жормалды силкип барып қайтадан Айқыздың қасына келип, қалашлары менен сууды сызды. Бул мәхәлде күнде уясынан шығып Айқыздың үстине өзінің нурлы сәулесін түсірди. Бірінші талабына қуғанған Айқыз жарқырап нурын салған күннің астына қарап алдына түскен қойыу қара шашын оң қолының бармақлары менен қайырып, арқасына таслап екінші жердегі ойнаған балыққа қарай жууырды.

Бухары шапанның етегіндей болып қызарған күн уясына қарай бет алғанда балықлардың да ойны сийрексий баслады, бүгін қуры алақан емеспен ғой деп; күн батқан шағында шанышқан балығын сүйреп үйіне келген Айқыздың алдынан шыққан Бийбиқатша апай төбеси көкке жетип, ер орнына ер болған, қарғым ай,—деп барып маңлайынан сүйди.

Тауықтың екінші шақырымдағы жауған жауын өз билдигін ислеп, таң саз берген уақларында барып тынды. Бул мезгиллерде бірқанша балықшылар дем алып тынғанын жақсы көрген Аллаһберген дем алып тынғысы келмеді. Азанда азан менен турып Шотбайға шығып кетти, кетер алдында Бийбиқатша апайға келип:

— Женге, Айқыз Шотбайға бараман десе, женге-

си менен бирге Дөңгелек көлдин арғы қолтығындағы шалаңлы ултанға барағойсын, олманда адамда сийрек болар хәм өзиниң еркин жүрип балықты шаншыўына қолайлы,—деди.

Бул шалаңлы ултаннан адамлар бәхәрге салым қайма балықты қырып алған еди, соның ушын да бәхәрінде таза суў түскен менен онда еле оңлы балық жоқ, деп бул жағаға балық ойын баслағаннан берли адамларда келген жоқ еди, буннан бир күн бурын өзиниң изертлеўин жүргизген Алламберген булманда балықтың бар екенин, ол еле өрис алып қулашлап шықпағанын көрип, бир жауынлы күни дәртке асарсаң аў деп кеткен еди. Тап сол айтқандай болып жауын жауғансоң ойға алған мақсетин орынлау ушын жормалын бетине байлап, шаншықысын қолына алып, үйден шығып баратырып Саятқанға:

— Балығыңды путарлап болған соң Айқыз бисен, изимнен барарсан,—деди.

Алламберген кеткен соң Саятқан да көп иркилген жоқ, түни менен жақпайдан шаншып келген балықларды әри-бери путарлап болды да, Бийбиқатша апайға келип:

— Шеше, Айқыз Шотбайға бармай ма?—деди.

— Билмедим, қарағым. баратуғын шығар. Ҳәзир келсин, жаңа мен оны бир жерге жиберген едим,—деп сөзин дауам етип:

— Қайдан билейин, келин жан! ағаларынан да хабар болмағанына қызымың сай сүйеги сырқырайды. Неде болса қызымның басына ауырманлық түсе қалды.

—Илаж қанша шешежан, қыйналған менен қолдан келер шара жоқ, енди қудайым Айқызға қууат берип өз орнына қууыққанша көз алдында тұрса ҳеш гәп болмас, бир илажы болар,—деди Саятқан.

Илажы болар аў, бойжеткен қыздың сарсылтань жаман екен.

— Ол айтқаның дурыс, енди қалай да болса Айқыздың да өзи теңи тапқаны шеп болмас,—деди Саятқан.

—Буның мақұл ғой, қарағым, «теңи келсе теңи бер» деген келішжан. Мен бул қыздан мал алып, мал жеп байыйи деп отырғаным жоқ, әйтеуір өзінің жыламас жағы болса, болғаны бийшара ағасы да соны көп ойлайтуғын еди. Бахытқа қарсы екеуіңніңде усындай болғанын көрмейсең бе,—деп бир гүрешпин қойды.

Саятқан бул жерде сөзди узаққа созды, сөзіннің арасында Досбергенди де әңгіме етти, Бийбиқатша апайдың пикирин аңлаған болып еди, оған Бийбиқатша апай пәлеп болағойсын,—деп дужырымлы хешнәрсе деместен, қайдан билейин қарағым, изице ергеп бир қыз ғой, жыламасын ислесең болғаны,—деген сөзден басқа хешнәрсе айтқан жоқ. Сөздің ақырына келип үлгерген Айқыз:

— Кише Алламберген аға үйдеме?—деди, оған ол:

— Жоқ, қарағым, ағаң Шотбайға кетти, сен бармайсаң ба, баратуғын болсаң жүр, менде сол жаққа бараман,—деди.

—Сен баратуғын болсаң менде бараман, жүр қане,—деди Айқыз.

Саятқан менен Айқыз шанышқы жормалларын алып шыққанда күн тәуір ақ арқан бойы көтерілген еди. Күннің арқан бойы көтерілгенін сезілгені менен түнерген қара булттың қабағы ашылмай түнерип жарқыраған ашық нурын өзінің бауырына алып еле әлемге сәулесип түсірмей турған еди.

Булар үйден шығып Дөңгелек көлдің шалаңлы ултанына қарап жол тартқан уағында булттың арасынан шыққан күн азғантай ғана ала булттың арасынан буларға қарап күлип турып, қайтадан булт арасына кирип жоқ болды. Көлдің ишинде қатарласа жүзген еки ақ қуұдай Саятқан менен Айқыз қатарласа жүрп Дөңгелек көлдің шалаңлы ултанына барып шалаңның

ишише көзин тигип қараған уағында бір бөлек шалаңның арасында, шалаңның үстинен ушқан шыбын ширкейлерди қағып, ауызын шомпылдатып турған балықты көрген Айқыз аяғын әстен ғаз-ғаз басып, қасына барып шанышқыны беріп жибергенде, шанышқының сабы Айқыздың қолына дигір ете қалды. Айқызда шанышқыны аспанға көтеріп балықты қырға қарап ылақтырғанында:

— Биринши ауыңды тилеймен,—деди Саятқан.

—«Атым шаппаса да шулғысын, қусым алмаса да қылғысын»—деген жеңге, сен сорадында мениң бермегеним қалдыма, сениң сөзің сығғанша шайтанның мойны үзілсин, алың жеңге,—деп бетинс күлип қарағанда екінши бір шалаңның астына бір балықтың аузын шомпылдатып турғанын көрген Айқыз қолындағы шанышқысын соған урған уағында Аллаамберген:

— Жаздырма тауып, ауың майласын қарағым?—деди.

— Айтқаның келсин аға!—деди Айқыз.

* * *

— Айқыз кешки жол бойындағы тапқан табысы менен ауылға келгенде ауылдың күн батыс жағынан қара ойдың үсти менен Бозатау жолына шыққан қайықтан бір адамлар түсеберди. Бул мәхәллерде суу бойында ойнап жүрген балалардың ишинде кемедеги адамларға қарап турған бір бала:

— Әне, Меңлибек киятыр, шүйинши шеше!—деп Айқыздың үйине қарай жууырды. Бул уақытта жағысқа келип қайықтан түсіп атырған Айқыз қайықтағы балығына қарамай, тайрандап үйине қарай жууырды. Булардың жууырысын күткендей Турды бий менен Мәтмураттың ауылының арасынан қолларына таяқ, бақан көтерген адамлар бір-бирине қарсы жууырысты.

Дәслепки уақларында сен не қыласаң,—деп турған

адамлар еки елдің жақ үлкенлеринің араласыуы менен қатты сөгистің басына барысты. Оның изи таяқ көтерип, урысатуғын, қан төгілмей питпейтуғын жән-желге айланып, ақырында Қаллибектің үйіне жаңа жеттім дегенде ауылдағы болған топа-торыс төбелестен басы жарылып, баланды өлтирген усы деп Турды бийдің қолына тумып берди. Ол истің ақыры Қаллибектің ақ үйлі болып кетуі менен тынды.

Қаллибек пенен Досбергеннің көп уақ жоқ болыуына мынадай себеп болды.

Қаллибек пенен Досберген теңіздегі аўларымызды аламыз, деп барған жеринен сең жарылып ығып кеткен жөни менен үш күн, үш түн нүсерлеп қуйған жауынның ишинде сең менен алысып әбигери шығып өлдим-талдым дегенде сең менен араласып Үргенің тауынан еси-түсін билмей шыққан еди, тау басындағы жүрген адамлардың ишиндегі Рамазанов бұл екеуін үйіне апарып қайырқомлық еткен менен хә дегенде тәуір болмады. Сууыққа тоңып хәлсиреп түскен хәм бурынғы аўырыуынан да жемтиги қурып қалған, тағы тағы көп жыллардан берли жүрек аўырыу болып жүрген Қаллибек солманда көп уақыт жатыпты. Ал Досбергенде көп күннен кейін тәуір болған менен Қаллибекти таслап кете алмады. Тек Рамазановтың кемпиринің түрлі ислеген емлери менен Қаллибек зорға дегенде майдың ақырларына есине келип адам танығандай болды. Қаллибек адам танып тилге келген соң, енди булардың ким екенін биліп, тағы да бираз күн бағып жолаушы аз-маз димарына келсин, соннан соң үйіне қайық пенен қайтарып жиберген жеринде ауылдың ишиндегі жаңа басланған төбелеске дуўшар болды.

Турды менен Мәтмураттың ауылы қатар отырған сыбайлас бір ауыл болып есапланған менен екеуі еки урыу. Усы еки урыудың үрп әдети суу ишетуғын жап-дары бір (ол күнлери бұл сыбайлас отырған жерлер-

... елдердің барлығы бәрі дегенде де байлар жағы балықшылық пенен қатар дийқаншылық пенен де шуғылланатуғын еді. Илме көл, Шигин көл Қазалы былай айтқанда Қауан дәрьясынан баслап, көл, жағалап Амантай Кете көлге шейін отырған еллердің бір жағы дийқаншылық, бір жағы балықшылық еді).

Мине сол еллердің бір топары жап қазғанда булар сууды алма гезеклесип ишейик, бір жыл бириміз алдын, екінші жылы биреуиміз алдын ишейик дейтуғын еді, соған ыңғайлап жерлергеде орнасқан, бирақ соңын ала:

«Хан көп болса жау көп болады.

Бий көп болса дау көп болады.»

—дегендей екі ауылдың арасы күнбе күн урыс төбелес болмайтуғын күни болған жоқ. Оған себеп Турды Хийуаға барып, көп қаражет пенен екі ауылдың үстинен қарайтуғын бий болып келди. Буның қатарында менде бий боламан деп барған Мәтмурат бий бола алмай, қуры босқа қайтты. Мине сол күннен баслап Турды бий Мәтмураттың ауылына бой бермей өз зорлығын ете берди.

Мәтмураттың ауылына тағы да суу ишер уақытта Мәтмураттың ауылының нәубетли сууын бермей, олардың жапларының сағасын байлап таслап, ақ егин көк егин дегеннен бос қалдыратуғын еді. Ал бийыл тағы да ала бәхәрден қаздыратуғын жабын қаздырмай, Мәтмураттың ауылына баратуғын орталық жаптан алған сағаны бес алты шақырым жерге дейін көмдирип таслады. Бул жөнінде сөйлесіуге келген Мәтмураттың ауылының жасы үлкенлерине Турды бий:

— Жаптақлы жердің сонасындай неге ызылдай бересіз, снди бул жантан сизлерге суу жоқ, — деди.

Көптен берли сөзге араласпай отырған көп қатарында жасы үлкенлерге ерип келген Аллаамберген:

— Бий аға насыбайшыдан насыбай сорасан, мурнын гәрдийтеди, деген усы екен дағы, — деди.

— Дурыс айтасаң бала, сыпайы минин жасырмайды. пушық мурнын жасырмайды, — деген. Булманда мурынды гәрдийтейік, гәрдийтпейік сөз биреу. Өлген өгіздің терисинің майы, егер ол өз жөні менен қайтарылады екен, суу ишесіз, жоқ, ол болмайтұғын болса көмілген сағаның көмілгені! — деди.

— Бул қалай бий аға, ол дауды ортаға салмағанда қайтеди,—деди екінші биреу.

— «Барымта қырық жылда қайтса тез қайтады», деген, буны қырқ жылға жеткермей қайтарғаны үшін қудайға шүкір, енді оған сизлердің өкінішүнніңіздің қаажети жоқ бара берін,—деди.

Бул истің жөні өзімізге белгілі Қаллибектің үстіндегі болған ісп еді. Қаллибек Турдының қолында аттай бес жыл жүрді, оты менен кирип, күлі менен шықты. Қарыз үстине қарыз мине берді. Бул азанқа шыдамағам Қаллибек тағы да бір күні Мәтмуратқа барып арзы-қалын айтты, киінің талабын қылып екінші биреудің қулы болғанша туысқан ағайын едим, сениң есигінде өлейін, мени мына бәледен құтқар,—деп жалынғансоң Қаллибектің мойнындағы бар қарызын төлеп өзінің қолына алған еді. Есигінде оты менен кирип, күлі менен шығып жүрген адамынан айрылған Турды бий, енді бий болғансоң баяғы ойынан кетпей жүрген ески кекті дық қылып жүргенінде, екі ауылдың жерлеріне суу апаратуғын жаптың сағасы бір болса да, ол жапты екі ауыл биригіп қазса да, оның бержағында Турдыбийдің бий болыуы, оның урыуының Мәтмураттың урыуынан көп болыуы хәм Мәтмураттың бийлік таласта жеңилиуі, Турды бий тәрепінен Мәтмураттың ауылын муқатыуға алып келді. Орталық жаптан суу алатуғын Мәтмурат ауылының сағасын көмдірді, хәкімлескен хәм ханласқан менен

де оған Турды бий күш бермеді, ең ақырында ағайын-шилик жол менен сөйлесуге келген адамларға өлген өгіздің терісіннің майы, егер ол өз қолы менен қайтарылады екен саға ашылады. Жоқ болмаса сизлерге суу жоқ деген сөзінің мәнісі усы еді. Ол қалайда болмасын қайтадан Қаллибекті үй иіші менен қайтарып әкеліп өз жұмысына салыу еді. Турды бийдің бұл айтқан сөзлеріне:

— Бул қалай? Қазғанда бирге қазып едик, сыбайлас отырған ағайын ел едик, елге де усындай қылама екен деген адамлардың ата-бабасынан берман қайтарып, келген адамлардың ауызы басынан баслап нәрсе-сін қоймай боқлаған Турды бий сөз қайтарайын деген Мәтмурат ауылының жасы үлкен адамларын бас деп жигитлеріне буйрық берді. Бул қорлыққа шыдамаған жасы үлкенлердің ізіне еріп келген бирли ярым адамлар жасы үлкенлерін сабап атырған жигитлерге төп берді. Соның арасында ауылға қарап жууырған Мәтмураттың адамларының ізінен, Мәтмурат ауылының бержағындағы төбеге шығып басың, урын деп шақырып турған Турды бийдің сөзін еситкен жақынжууық, тууған тууысқаны тура умтылысты, Мәтмурат ауылынан да оған қарсы тайда таяқ қалмай буларда жууырысты. Шақылдаған таяқ биреуінен соң биреуінің басына тийіп аударып таслай берді. Көп уақыттан берлі үйіне жаңа ғана киятырған Қаллибек бул не, — деп қарап турғанда шекесіне тийген таяқ пенен аударылып түсті. Усының нәтижесінде жоқ жерден гүналы болып ақ үйлі болды. Бул ауқалдан жаңа ғана қутылып ауылға келгенде Айқыздың турмысына екінші бір уақытқа тап болды. Ол да болатуған болса Досбергеннің уақыясы еді.

Жетінші бап

Бизің оқыушыларымыз Досбергеннің ким екенін билігисі келетуғын шығар, соның үшін да оқыушылар-

ға өз ретінде Досбергенди таныстырып қойған да шең болмас, деп ойлайман. Оның ушын Дөңгелек көлди жайлап отырған еллерди бирқанша көзден өткеріуге туура келеди. Бул Дөңгелек көлди жағалап қонып отырған елдің өзін еки түрге бөлиуге болады, көл жағалап қонып отырған еллердің тийкарғы кәсиби балық аулау, аулаған балығын Мойнақ, Үрге, Зайыр қусаған жердеги санааткерлерге, байларға апарып сатып, керекли затын алып, бала-шағаларын соның менен сақласа да, бушан басқа да, олардың гейпаралары тутқан балығын жаслай ямаса қақпашлай болса да аўылма-аўыл, үйме-үй арқалап жүрип ақшаға бермей тек дөнге ғана алмастыра баслайды. Ал енди бир топпарлары шолан қурып, рабочий тутын балық сатып алып, оны жоқарыға апарып сатып байыу менен жүрсе, гей биреулері гүзли бәхәр басыуға егин егип дийқаншылық хәм мал шаруашылығы менен күн көретуғынлары да табылатуғын еди. Олар балықшылардан дөнге жас хәм қақпаш алмастырып алады. Ол аумастырып алған жас балық менен қақпашларын көбине көп хәуесекке жейтуғын, бул адамлардың саны онша көп емес еди. Тап усундай бир күни Досбергеннің әкеси Есим қысы менен тутқан балығынан ислеген қақпашын басыуда қос айдап жүрген адамларға сатып дән етиу ушын Ериазар келтелеп майына өгиз арба алып бар қақпашын арбаға салып жолға рауан болды.

Жаздын айы.

Еки жағы тик жарланған пәхән Қараөзектиң арғы жағадағы етегинде қос айдап жүрген адамлар, қарыған арық көликлері гүнделерди сүйреп өстен ғана жылысады, сүйретилген гүнделер жердин қабатын аудармастан үстине ғана қалпып, топырақты аударды. Жыртық көйлек, алаша, гөне шекпен кийген үмитсиз қайғылы адамлар гүндеге асылып зордан ғана адым атады. Ол адымды атқан ұақларында жер

ойылып кеткендей болады, жұмыстың оларды шаршатқаны, олардың жұмысқа наразылығы, қос айдап жүрген адамлардың шырайынан сезиледи.

Олар еркін даланы жаңлатып қосық айтады, қосықты айтқан ұақларында Арал теңізден бултлар көтеріліп аспанға атылып, дүньяның жүзін қаппап қараңғылық басады. Қауадан буршақ-буршақ жауынлар жауып, төбеден қуйған ұағында аяқтың ушына шейін жайылады. Шигит көлдің қубла күн шығар төрепиндеги мұнарланған нәхән өзектің мөлдіреген суулары толып тасып, айтылған қосыққа сес қосып, теңізден шыққан бултқа араласады.

Алға қарай адым урған ұақтында қара булт астына кірген жүзін жасырған ай тақылетте қапелімнің арасында жоғалып кетип, екінші жерден аударылып, төңкерилип сылдырлаған сести менен жер жақанды жаңғыртқан сууларды көресен. Бул манда ол өзіне тағы бир неше сууларды қосып алған секилли, бурқырап соққан желменен алысып, толқын атып бултқа секиреді. Хәрқыйлы сеслер менен жолындағы ушыраған нәрселерди басып, жымырып өзіне жол табады.

Бул жерде тоқтай қалып, артжаққа көзди салып қарағанда өгиз гүндениң артына асылып еки көзінен жас алып:

Жерим де қум,
Елим де қум,
Тисимде қум,
Ишимде қум,
Күндиз ишпеймен,
Түнде де ишпеймен,
Өседі байдың бахты,
Сол ушын ислеймен —

деп кең даланы жаңлатқан қосықты еситесен, ол сеске де шырылдап ушқан торғай, сайраған бүлбиллерге шейін сес қосады. Жауған жауын, аққан суу, туұла-

ған толқын булардың барлығы да адамның көзіннің жасы, қапалаған қаранғы думан, әдира қалған сум заманның көринісі еді.

Досберген Есимнің ең соңғы баласы, сондықтанда қайда барса да әкесі қасынан қалдырмайды. Үйден бір адым атлап шықса Досбергенді ала кететұғын еді. Алтақта үстінс Досбергенді отырғызып, ийретілген узын жол менен Есим өгіз арбаны шыйқылдатып айдап киятыр, жолдың арқа жағындағы отырған еллердің ийтлери жаңа түскен келиншекті қарсы алған кисилердей әушлдешип, булардың алдынан шықты. Жемтікке үймелескен гаргалардай арбаның тум тусынан оран алып, изнен ерип киятырған ийтлердің бири Байқасқаға қарай умтылды. Ол қаңсылап Есимнің бойына шалшып, арбаның астына тығылды, хәдийселердің барлығы булардың келиуін күтип турған секилли, жуумақласып келди де қалды. Жердің топырағын аспанға атқан құбла беттен көк атлы киси шауып келип, қос айдап жүрген бир адамға бир нәрсени айтып қамшы менен айландыра берди, жаны ауырғансоң олда қарап турмады, мойынтырықтағы шаўжинди алып, атлыны олда урды, сол гезинде атлы адам аттын мойнын қушақлап барып жерге түстн, усы мәхәл еки жақтан адамлар топарласып бир биреўинс қарай умтылды, шақырлаған таяқлар көтерилип аспанға шықты, еки тәрептен бир-бирине қарсы шыққан адамлар көбиси ерли, бирнарасы жайдақ минген атларды сыланлатып қолға услаған сырық пенен шауып келип бири жибергенде гейнаралар омақан атып түседи, шақырлаған таяқлардың сести жоқары көтерилип әлемди басына кийеди, аттың туяғынан атылған топырақлар аспанға атылып, бир-биреўиннің маңлайына тийип, тийген жерлерин ойыл кете жазлайды. Астында жийрен қасқа аты бар, бир киси шауып келип, өгіз арба менен тиртеклесип киятырған Есимнің құлақ

шекесине берип жибергенде, Есим омақан атып ет бетинен құлады. Жас бала Досберген не қыларын билмей, құлындағы дауысы менен, әкесинің үстине бойын таслады. Әкесі сол жатқан жатысында біраз уақыт жатты, бастан аққан қаны шыйратылып бір түрлі хәриптер менен қара жерге жазу жазды, ол жазуды оқый алмаса да, ол Досбергеннің жүрегіне тарихый таңба болып сызылды.

Бұл төбелеске жалғыз қос басындағы адамлар қатнаспай пүткіл ел қатнасты, хаял-балашағаға шейін қолына таяқ алып төбелеске шықты, басыудағы болған жер үстіндегі төбелес адамның өліуіне шейін барды. Сол күндегі төбелестен нан жауып отырған хаяллар үлкен ис атқарды, басқы тауып қашқан Турдының ауылының адамларында хешқандай турыс болған жоқ, палапан басына, турымтай тусына болды. Хәркім өз жолы менен қашып пышық бастыға ушырады, таңдырда нан жауып отырған хаяллар қапталынан өтіп баратырған Турдының ауылының адамларының қақ шекесінен кесеу менен беріп жибергенде, ет бетінен жығыла берді. Тағысын тағы урды, сол манның өзінде бес алтауып құлатты, аздағы басланған төбелес күннің батыуы менен тынды.

Усы төбелестің өзі басқаларға қарағанда Досбергенге зыяннан басқа хешнәрсе берген жоқ, әкесінің басы жарылып Ерназар келтеден майына соран алған арбаның сайманларынан айрылды, кешқурын Есимді кийізге салып, үйіне әкеліп, шекесіне ыслық күйдіріп, басының қанын зорға тоқтатты.

Ауылдағы болған жәнжел мән Досбергеннің үстіндегі азғантай төбелестің өзі де Досбергенге тап усыған байланыссы болып көрінгендей болды:

Досберген жас уақтынан баслап ақ оқыуға сондай

ықласлы болды, биреу не айтса, соны турған жерден ядлап алатуғын зейнли болды.

Ол уақытларында мешит дегеннің жүзін көрмеген күнлери еди. Солай да болса, мешитте оқып жүрген балалардың аузынан еситкенни есикте алып, аузынан түсирмейтуғын еди.

Жаздың сарғайған ысы күнлеринде құрбан айттың мәхәли келди, мешитке оқып жүрген балаларға иймам молла тахтайға шығбайлап бир нәрсени жазып берген, оны балалар қолдан-қолға көтерип, көшеме-көше бақырып, айтып саидырақлайды. Гейпаралары не екенни билмей жүришти. Сондағы айтатуғынлары:

«Айди құрбан келди ярап,
Адам қылады дуни фидә,
Бизге бир шайқым түсип тур,
Сизге келдик ип ата,
Йи ата устазымызга,
Илми ушып та тарақшап,
Есигинде сатып алған құл болай.

Бул сөзди Досберген молланың оқытқан балаларынан бурын ядлап алып, қақылдап келди. Онан басқа да ҳәркимнен еситип, бирталай сөзлерди ядлады. Сонын ишинен:

Сәккиз сыпатыдур ашың сыпаты,
Сыпат заты емес дур неғайру заты,

деген сөзди жатса да турса да ядынан шығармай айтып журди.

Әдепки уақларында қудай қаққындағы оны таныудағы биринши басқышым, — деп тапты. Дәслепки жолды жақсы түсинсе де, қудайдың сегиз турли сыпаты бар екен, — деп билсе де, оның ишиндеги неғайру заты деген сөзге түсине алмай, басы мең-зең болды. Әдепки жолы «қуданың сегиз сыпаты бар, түр-түси бар»,—деп келтирсе, соңғы жолы қуданың өзи белги-

сиз, сыпат заты жоқ, адам билип болмайды, — деп айтқандай көрінді, усы сөзлерге түсінбей алмай басы мең-зең болып жүрген, өлгенде басыма қуран шығарсаң, — деп Досбергенди әкеси Есім қыс айларының бір уақтарында моллаға бермек болып қолынан жетектеп мешитке тартты.

Алдында әкесінің жыртық кеуіш мәсисі салпылдап, услаған қолынан жибермей киятыр, қыс айының сууығы қарсы маңлайынан урғанда, Есімнің көзінен жас пырт-пырт етеді. Досбергеннің аяғындағы жыртық етигінің ишине қар құйылып, басқан сайын шықрылап жер жағанды басына көтереді.

Мешитке кирип барған уақытта көлдің ғауық қусындай әукийіп отырған моллаға көзі түсіп, тум-тұсқа көз жиберіп қарағанда молланың алдында шубатылып жатқан қызыл жыңғылдан исленген шыбық көзине түсті.

— Оқы бәдбақ, — деп шыбық пенен балаларды, тартып-тартып жибергенде, оған қаттырақ тийди ме, ямаса үстіндегі кийими жуқама әйтеуір де шетірекке отырған Досым жауырынын услап жылап қоя берди.

— Сен неге жылайсаң көзине құм құйылғыр, — деп молла екінші мәртебе тартып жибергенде Досымның қолындағы дауысы шықты.

— Усы баламды сизге тапсырмаға әкелдим, — деп әкеси қалтасынан бір ярым теңге шығарып берген уағында молланың бұйири соқпай тұрған соң тағы да ярым теңге қосып жалынып зорға ғана алдырды.

— Балаңның ети бизики, сүйегі сизики болады. Соған қайыл болсаң, балаңды тасла да кет, — деди.

Сол уақытта Досбергеннің құйқасы жуулап, төбе шашы тикке шаншылып құлағының ушына шейін қызарды. Молла мениң етімді сытып алып, сүйегімді үйге жибереді екен, — депте түсінді. Тағы да тұрып бағанағы Досым тақылетте қылып урса сүйегімнен де

нәрсе қалмас—деп ойланып турғанында уялғаннан ба ямаса соған ырас ақ қайыл болдыма, ол жағы Досбергенге қараңғы:

— Әжеп болады тақсыр,—деген сөзбенен Есим орнынап бир турып қойды.

Есим Досбергенди моллаға тапсырып үйіне кетти. Ол онда сабақ алып оқып қала берди. Әдепкі күни, сен мусылмап болдың құдайдың жүзін көресен: Мұхаммет пайғамбардың әдиули улынап сапаласаң, оның үметі болдың, молланың яғний менің бетіме қарап сөз айтпайсаң молланың таяғының тийген жері дозақ отына күймейди,—деген сөзлер менен басып қатырды. Биринши күнді усының менен өткерип, екінши күнге қарағанда алақандай тахтайдың бетін қарапап қолына ұсалтты. Ол бергенін бес-алты күннің ишинде ядлап алып, арадан жети-сегіз күн өткен соң оның ежесине түсти. Бул бурынғыларға қарағанда нәдәуір қыйын соғайын деди. Көбисін тәуір билсе де, соның ишиндеги «р» деген ҳәрибине тили келмеді, бир айға шекем молла «реде» жоқ «иззеде» бир ноқат»,—деп құлағына қуйса да тақаңға түйілген баладай, тили гүрмелмей «ий» дей беретугын еди. Күнде азаңда моллаға тыңлатар гәзиңде бир бәле көргендей ҳешнәрсе айта алмай зирилдей берди. Бир күни жумалық нап апарған жоқ еди, соның ушын да қатырып салғанда әкесине айтып барып, еки мардан балық әкеліп беріп баласын жаңа қутылдырғанда «р» ҳәриби жаман албырата қалды.

Усы ҳәрипке келгенде тилинің мүлтигин сонша ұақыт оқытса да аңламаса керек, тағы бир күни екінши бир жумалық нап әкелмегенде неге сабағынды билмейсен,—деп тилин бурап тас төбесінен қойып жибергенде, мурнынан қан бурық ете қалды.

Басқаларынан көре усы таяғы жанына жаман батты. молланы боқлай беріп мешиттеп шыға қашты, усы күн-

нен баслап молладан атлы қашатуғын болды хәм мешиттин жүзин көрмеді.

* * *

Досберген жас уақытынан баслап ақ мийнет майданында қайнап өскен. Досбергенди әкеси Есим өзүмізге белли Машан көл менен Геүмис көлдің ортасында мөкан сүрген Ерназар келтеге жылына бир батпан бұдай, еки батпан тары, бир көйлек ыштанға малай қылып берди.

Гүз айының ақыры.

Күн сууық, аспанды қаплаган булт ызғарлы қахәрин жайып, шарасына сыймай көшип жүр. Ызғарлы жел есип, қара жерди қаплап Машанның бойындағы отырған ауыллардың үстінде хуулеп ысқырады. Боралды жел қутырып, топырақларды аспанға сапырады. Машан көлдің мөлдиреген көк сууларының реңки қашып сурланып, ининен қашқан жыландай, биринің артынан бири ығысады. Хауадан буршақлап қуып турған жауынлар изли-изинен тиртеклесип домаланып түсіп атыр. Бул гезлеринде жасанған сулуу ағашлары менен қамыслардың жапырақлары жерге түсіп қууарып, сарғайған тереклердің бети бозарып, әлпети қашып рәушаны кеткен еди. Көлдеги қамыслардың да урқанаты ушып, шән-шәукетлеринен айрылып, реңки қашқан еди. Сол жақ бүйірден қара булт қаплап, түтинлетип киятыр. Қара булттың қара көлеңкеси бауыры менен жерди сызып хә дегенше қара гөрим жерди жауып кетти. Әсте-ақырын маймаңлап қозы-ылақлардың изилен жүрип киятырған Досбергеннің де қара көлеңкесі қара булттың қара сур көлеңкесинің қушағына кирип кеткен мәхәлинде иштен тууғаннап ақ мазасы болмай жүрген генжелеу тууылған бир қозы топарда жоқ болып шықты. Досберген болатуғын болса хәр күн сайын басқаларын қоя берип сол қозының изине түсетуғын еди.

Сонын өзін тәнха бағады десең де өтирикши болмайтуғын едін.

Буннан бирнеше уақытлар бұрын бой бермей қаша бергени үшін таяқты ылақтырын жибергенінде, биреуиниң аяғына тийип, соннан оның аяғы сынып, байдан өлгенше таяқ жеген еді.

Булда соның ақырын ала Досбергенге дус келди. Тап сол күни желке тамыры тартып балалар менен дүңки таяқ ойнап кетерме, кешке жақын қайтарда тү-ўеллеп қараса, жаңағы қозы табылмай Досберген зерзевил болды. Соның арасында өлдим-талдым дегенде бир путаның түбинде қасқыр жең атырғанының үстнен шықты. Сол уақытта Досбергеннің көз алдына тоқсан тоғыз көрінислер елеседи. Жүйрик қыял өрлеп тум-тусқа алып қашты. Байдың кешегі урған дойыр қамшысы түйдекленип көз алдына келип, үстінде ойнап турды. Бул мәхәл Досбергенге бұрынғыдан да жамаң қалды туўдырды. Өлимнен басқа дөшпәрсе есине кирап те шыққан жоқ. «Неде болса барайын, мәни-жайын түсиндирип айтайын, әбден болмаса илаж қанша, биз көнген адамғой,— деп барлық иске қайыл болып кеште айдап қайтты. Ис айтқандай болды да шықты, өлдим-талдым дегенде зордан таяқтан қутылды, следе анық қутыла алған жоқ, қайсы маңда қолға түсериниң өзи белгисиз болып байдан қашып айдап барадыр. Бай болатуғын болса, түлки қуўған тазыдай изнен мықшы-йып қууып киятыр. Көп уақытта зордан араны ашып түсти.

Байдан қашып үйине барған менен үйинде қоймай атлы адам жиберип қуўдырып алып, «сеиң сазаың усы болсын»,— дегендей қайсы маңда ауыр жұмыс болатуғын болса, соған салды. Кеште түни менен қойларды гүзетип шығады, күндиз қос айдап, төгип төгип ауыр-манлықтың бәрин атқарады. Аға, қалай болды, жас едим, исим ауырлап кетти ғой,— дегенинде Ерназар жер

деп алып салды, көрмеген ақыретлерди көрсетти. Онан соң: үндегенди де қойды.

Бир күни күн батыу менен бирге түси сурланып аспанның реңки бузыла баслады.

Түн аспанның жартысын қаплаган қара гүңгирт түй-декленген, бултлар, ауыл үстине қарай еңгезердей еңтерилип киятыр. Қишкентай ғана жел турғандай болып еди, аспанды басына көтерип жерден топырақлар борап жоқарыға атылды. Түңликлер желпилдеп шаңарақты басына көтерип, ала бурқан болып жиллиси шықты. Алыстан шақмақлар шағылып күн гүркиреді, ауыл уйқыда тек Досбергінде ғана уйқы жоқ. Астына төсеген төсектен ызғар өтип мийден шығады. Хәр уақларындағы шағылған шақмақтың жарығынан көз ашылғандай болады. Қанша бастырынып жатса да, уйқысы келмей айланып келип:

Оззамши оззахаха
Олхамари иза талаха
Оллайли изаяхшах а
Озпамши ома бинах а
Ол арзи ома талах а
Она иси омасау хах а
Палхамаха пжурыха
Отахуаха охадибаман
дассха-ха-ха-ха—

деген моллаға оқып жүргенлеріндегі еки ауыз сөзин қайтармалай береді, көп зериккенликтен оның аяғына:

Моллеке бизди урма ха,
Моллеке бизди урсаңыз
Аржақта молла жоқпа ха,

деп масқаралаған түрдегі ақырғы қосымтасында айтады.

Оның менен кеуили сергек тартып шадланайын демеиди, қайта басылған кеуилин оннан сайын басыуда.

Шағылған шақмақтан сескепген тәризде қой, ешкілер дүрилдеп силкинеди. Арсылдаған Байқасқа қойлардың ол шети менен бул шетине зыр жууырып шауын хәр уақлары жыртық гүмпейден басын көтерип:

—Хайт, хайт, хайт, —деп ийтке күш берип қояды. Оның менен ийттің сесті пәсеңлемей оннан сайын шыжа-лыжа болып үрнүди күшейтті. Қойдың аржағында жатқан Елмураттың:

— Хайт!—деген сеслері қараңғы түңди басына көтерди. Көзі уйқыға жаңа ғана илиппіп баратыр еди, бир уақытлары қойлар дүркиреп қаша жөнелди. Қойдың қашуы менен Байқасқаның шабаланып үрнүи мазалы уйқысын бөлди. Оларға иренжиу қыялы күшейди. илаж жоқ, ертеңги күннің изин ойлап жатқан жайынан ушып турса, нәхән қасқыр келип қойлардың қыян кескисин шығарып атыр екен.

— Хайт! хайт, қасқыр!—деп Байқасқаға күшти берип жибергенде, Байқасқа да қасқырға тәп берип, бара ауызын салды. Ол да қайырыла қулақ шекесинен тутып алып, жерге қарай ски үш нуқығанда. қойдың ол шетінде турған Елмурат:

—Ал жапым, уай садағаң кетейин! —деп қасқыр менен ийттің қасына барып ақ қалды, қасқыр Байқасқаның аузынан жырыла берип қулақ шекесинен тислеп жерге қарай нуқығанда. Елмураттың зәрсесі қалмай «ийтті майырмаса болар еди»,—деп барып-келип тұрды. Бир уақларында ийт қасқырдың тырнағынап қутыла берип қайтадан қулақ шекесинен жерге қарай нуқып-нуқып жиберген мәхәлинде, қасқырдың қаңсылаған ашың дауысы жер жақанды басына көтерди, оннан сайын ийт нуқынқырап басты.

Көп уақыттан кейин қасқырды таслай берип, Байқасқа аяғын азғантай сылтыңқырап басып. Досбергеннің алдына келип жатты.

Қасқыр жатқан орпынап қозғалмай сол тұрған жерінде қатты да қалды. Бул мэхәлде таң елең-қулаң болып атып, жақтылық сәулесин жая баслаған ұағы еди. Хауадағы жыбырлаған жұлдызлар биринин атынан бири байраққа қосылған атлардай қарасын батыра баслаған гези еди. Ха-дегенше таңда атып, адамды адам көрерликтей болды. Досберген менен Елмурат ақыржилап қасқырдың қасына барса, ол сол тұрған жеринде иси питип қалған қасқырды Елмурат аяғы менен теуип:

Бәрекелле, бағанағы бүлдірген жауыз қасқырдың хәзирги болысы усыдағы,—деди. Сол ұақытта, «кимде ким пышықты өлтirse, оның өзи де өлиуи керек»,—дсген нақыл Досбергеннің ойына сап ете қалды.

Ерназар байдан тағы қашып үйине барса, Досбергеннің әкеси ауырып жатыр екен. Досбергенди шақырып алыуға да тақаты болмаған ол үйге барғаны менен де оннан қайырқомшылық болған емес, үйдің ишинде әкесинің хал жағдайына қарайтуғын наға шешеси Минайым бар, оннан басқа қайырқомның табылуы да қыйынға соқты. Досберген болатуғын болса, басының ауған жағында, әсиресе ойынға көбирек берилип, соның изинен түсип, күнди кеш қылады. Хәр күнги қылатуғын жумысы—бир арқа отын алып келеди. бир күни отыннан келсе, төр жақта көсидип жатқан әкеси күндегисине қарағанда бир түрли өзгерген секилли болып көринди. көзлерин аударып таслап Досбергенге қарайды, бир нәрселерди айтқан болып ийеги қыбырлайды, кемсеңлеп көзинен жас алып жылайды. Олардың бир де биреуине түсинбеген Досберген кишкентай ғана жырылғандай болып, үйдің ишиндеги жаман ағаш сандықтан нанды ала сала қашып, балалар менен асық ойлап жүрген жеринен нағашешеси қууып келди.

Кешке жақын күн сәулеси күнге шағылысқан сары алтынлардай жарқырап, бұхары шапаның етегиндей аламышланып, уясына қарай бет алып баратырған ұағы

еди. Мергеннің атыуына қуланның қасыныуы туура келгендей, күн етегинің қызарып аламышланып бозаруы тап Есимнің қайтыс болуына туура келди. Тағы да барып нанды алаберейін дегенде, ақырын ғана зарлы сес пенен:

— Досберген.—деген дауыс қулағына сап ете қалды.

— Не дейсең, аға?—деп олда қасына жууырың барды. Ләм-мим деп бір сөз қатқан жоқ, қолын тартып, бауырына қысып, бетінен сүйді. Сол уақытта көзінен аққан жасы қызыл беттің екі алмасын жуып аяғының ушына дейін барды. Досбергеннің құйқасы түршигіп, еті жуулан, шашы тикке шаншылды. Әкесінің «хош бол, қарағым» деген сөзі менен «илә...илә»—деген соңғы сөзі еситілмей ақ бар дауысы менен нағашесі жылап қоя берді, оған қосылып етегі жасқа толғанша жылап Досбергеннің екі көзі муштай болып исип кетті.

Сол күні өтті, биреу келип, биреу кетті, әкесінің қонысы өзгеріп оң жақтағы шымылдықтың иші болды. Досбергеннің көргені сол ақ екен, қайтип оны көріу, еркелеп мойнына асылуу дегенлердің барлығы силтудей тынды да қалды, ертеңіне түс уақтарында Есимді үйден шығарып алып кетті. Сол күн Досбергеннің әкесі менен биротала хошласқан күні болды.

Шеше дегенді өңі түуе түсінде де көрген емес, ол тууғаннан соң үш күннен кейін ақ өліп қалды. Ал әкесі болатуғын болса, көз алдында өлді, сүйеу көріп жүрген әкесі булда усындай болып өлгеннен соң, Ериазар келтеңің үйіне барып, қақысын сораған жерінде әкеңнің майына алған өгіз арбасының қақысы бар, сол ушын тутаман деп бермей, үйіне қууып жиберген соң, Досберген дайысы Палекеннің қолына барып қууысты, оларда асып төгіп атырған адамлар емес, үйлерінің иші шыпырлаған жан, Досберген олардың қолына бесиліші бала болып барды, хеш қайсысы жұмысқа жара-

майды, тек хәзир тамақтың ийеси дегендей ғана. Бирақ басқаларға қарағанда, ол үйдің ишинде дәртке жарағандай Досберген болып табылады. Басқалары болатұғын болса санларын отқа таппа, пуглары шыт-ныт болып оттың басларын бермейди, қайта от басларында отырып бир-бири менен төбелесип, мурынларын даладай қан қылады.

* * *

Дөңгелек көлди айланып отырған қыят, ашамайлы ишиндеги бескемпир, қолдаулы өзимизге белгили Досбергеннің дайысы Палеке.

Ауылы бөлек болған менен, Айқыздың әкеси менен Досбергеннің әкесинің озал бастан тамыр шатағының барын журт жақсы биледи, соның ушып да бир күпп Қаллибек пенен Есим өз-ара сөйлесип отырып, усы өксүимизде ул-қызлы болдық, қайтадан тамыр жаналасақ қайтеди деген сөзлери болған менен жоқшылыққа не жетеди. Бирақ оны дауам ете алмай Есим өлип, Досберген жетим қалып, ақырында дайысының қолына келди. Бул дайысының қолына келмей турғанда хәм келгенсоң да Палекениң Дәүкемпир бойындағы жақын-жууық ағайинлери бирнеше мәртебе келип, «жүр бәримиз бир жерде болайық»—деп шақырғанда да Палеке әкениң шыққан жери, жатырқап атқан жеримиз жоқ, қай жерде болсақта бир оңысық ғой, бир жағымыз құрғақшылық болса, екянши жағымыз көл, қысы жазы балықсыз болмаймыз.—деп бармай қалған еди.

Досберген дайысының қолына келген соң дәслепки күнлери дайысына көмек берип хәркимнің отын жанып күлин тасыды. Жаз болса науқан, масақ терди. Биреулерге жарнақласып балық аулады, қулласында ырыу-тыррыу менен күн көрип дайысының табысына табыс қосып еки жарты, бир пүтин болып күнлериң кеширди,

сөйтіп жүріп Досберген күшине толысқан ақ қубадан келген бір шырайлы жигит болып кемалға келді.

Сегизинши бап

Досберген ол жаңа толысып киятырған узын бойлы, ат жақлы, сары сынлы, жасы үлкен, жасы кишілердің алдында өзінің ашық жүзлі миайымлылығы менен үлкен абрайға иіс. Қаллибек ақ үйлі болып кеткенінде Досберген ауыл арасында қол ушы талап етіп жүріп Айқыздың да үйіне қол көмегін тийгизіп жүрді. Ол қандай бір жұмыс ислесе де әтирапына қарағысыз қылып ислейтуғын, соның үшін кимде ким жұмыс буйырса, сол адам оны жиберген келмей, бола берсең қайтеди,—деген талай адамлао болған, бірақ олардың айтқанына көнбей талай жүрген қолайлы жерінен шығып кеткен.

Досберген ауыл арасынан ұзап шығалмаған менен де ара-тура бір екі мәртебе Қоңыратқа барып, қол ушы талап қылып келді. Хәр барған сайын қуры алақан қайтқан жоқ. Бірлі ярым қаражет тауып, өзіне хәм Айқызға да бірлі ярым киім кешек алып келген еді. Оның ортасында қарындасым саған әкелген базарлығым болсын, сенде басынды қызарта ғой,—деп Айқыздың құрдасы болған Өтеген сарының қызы Перийзаға да бір дос жупқа әкеліп берді. Бірақ ол жупқанын оған неге әкелгенін билген адам билді, билмеген адам өзінің қарындасының құрдасы болған соң әкеліп берген деди де қойды. Бір күні кеште тамақ жеп отырып Досберген Палекеге:

— Аға, «дайыма барайын хәм тайымды үйретейін»,—дегендей Шымбай жаққа барып талап болса қол ушынан талап қылсам, егер талап болмаса үлкен дайыларымнан хабар алып қайтсам қалай болар екен.—деді. Көп жыллардан берлі дайылары менен хабарласа алмай жүргені есіне түскен Палеке:

—Буның шеп болмас қарағым. талап болмаса да үл-

кен дайыларыңа барып хабар алыуың керек, қартайған кемпір-ғаррылардың ауқалларынан хабар алғаның көп болар,—деп Досбергеннің сөзін мақуллап Палеке ертеңіне буннан бөтен базарлық жоқ, барған уақытта ауызларының дәмин алар,—деген менен онбес пар сазанның қақпашын арқалатып Досбергенди дайысының үйіне жиберди.

Палекенің тууысқан дайысы қарақалпақтың он төрт урыу арысының қытайының қуын тийресинен еди. Ол өмір бойына Шымбайдың шығыс тәрәпиндеги кепе шеріушилер менен бірге отыратуғын еди. Досберген келгенде көп уақыттан берлі көрмеген дайылары жийеннен тууылған жийеншесін көріп, биринши жағынан қуғанса екінши жағынан Есимнің өлгенин еситип қапа болды, —уақтында неге хабар бермедің—деп өкпелеген менен мән жайды билген соң өкпесін де қойды. Соның менен Досберген дайыларының қолында бираз уақыт жатып демін алғаннан кейін еки ойға кетти. Биреуі болатуғын болса дайыларымды көрдим, аманлығын билдим ғой, енді қайта берсем қалай болар екен десе, екінши ойы аз да болса талап қылсам, үйге қури алакан барғаннан гөри аз-маз қарезет жәмлеп бара ғойсам теріс болмас деген ойға кетип, бул ойын дайысына айтып еди. оны дайысы да шеп көрген жоқ. Мине соның менен қол ушы талап етиуге, сол ауылдағы Пирманбайға қазылып атырған Қыз кеткен қазыуының питуіне шейін азық ауқаты байдың мойнына, бес теңгеге жалланды.

Оны баі сол күннен баслап қазыуға жоллады. Қызкеткеннің азда болатуғын болса узақтан киятырған өзіне ылайықлы тарийхы бар, ол тарийх былай:

Үш күн, үш түн жолсыз жерлер менен тау, ғотайлардың арасы менен жүрген жигит, түн жарпында қолсиреген түрде бир бөлек көллик сайдың бир қырында отырған нәхән ақ отаудың алдындағы турған жыңғыл аралас қарабарақ хәм сексеуілдин қапталына барып

бойын таслады, сол таслаған түрінде ессіз бираз ұақыт жатып демин алып, тум-тусқа қарағанда ол үйдің құбла бетінде, сайдың екинши жағында бөлек турған үйдің ишинде шертілген саз, айтылған қосықлар, қараңғы түнди басына көтерип аспанды хош қауазға бөлегендей болады. Жигит келип бойын таслаған жердеги үйдің ишинде сууық демин алып түрсинген бир нашар баланың дауысы шығады.

Үш күннен бери нәрсе жутпаған, тау тасларға аяғын урып қақтырған, ашықтан көзи қарауытып, өзегі қарайған жигит қозғаларға дәрманы болмай, бир тислем нанға аңсары ауып, ол хәдийселерге хайран болып,— бул қандай ауқал, жаңа бир өлммен қутылдым, дегенде тағы да қандай бөлеге тап болдым.— деп ойлаған ойларының түбине жете алмай тұрғанда, үйден шыққан адам тум-тусқа көз таслап аспандағы буулақ-буулақ болып ығып баратырған бултаардан көзин алып, шаңараққа келген шолпан жұлдызға көзин тигип:

— Хәй, жұлдызым бахтымды ашқайсаң, бүгін түнде маған кимде болса бир жигирма бести жеткер, егер оны жеткермесең күи шықпай халымды ет, қара жер қушағыңа ал,— деп үйге қарап кетип баратырған ұағында бул сөзге таңланған жигит:

— Хәй қыз, не деп тұрсаң сол ізлегенің мен,— деди. Топа— торыстан шыққан сөзге зәрреси ушқан қыз бирден қорқып кетти, ийек ийегине тиймей қалшылдап:

— Кимсең өзиң жиңбисең, ямаса шайтанбысан?— деди. Оған ол:

— Жоқ, мен жиң де емеспен, шайтан да емеспен, сенің ізлеген адамың мен, бирақ хәзир мени тойдырып ал, соннан кейін мен сенің менен сөйлесемен,— деди.

Қыз жигиттің хәлсиреп жатқанын көрген соң дәрхал үйине кирип бир табақ толған гөш алып келди, оның қасына барып бир қара құмған суу әкелип, бир тислем гөштен майдалап жигитке бериу менен суудан да урт-

латып турды, жигит дәслепки уақытларда гөшти шайнай алмаған менен соңын ала кем-кемнен гөштен өзи шайнап жейтуғын дәрежеге жетти хәм дәрман кирди. хал дәрман кирип бираз димар кирген соң жигит қызға:

—Қәне қыз, бул қандай сырлар айт,—деди.

— Жигитим—деди, қыз, мен саған бул сырды айтыу ушын сениң алдыңа бир шәрт қояман, егер сол шәртти орынлайтуғын болсаң сонда ғана айтаман,—деди. Қыздың бул берген жууабына таңланған жигит не дәрин билмей бираз ойланып отырып:

— Ол қандай шәрт орынланғандай болатуғын болса көрейин, —деди. Оған қыз:

—Бул сениң қолыңнан келеди, сен орынлайсаң, егерде орынламайтуғын болсаң бул жағадан тири кете алмайсаң,—деген гезинде көзи төмен сырқып ағып баратырған жулдызға көзи түсіп, қыз өзинен өзи «жулдызым жоқары, жулдызым жоқары» —деди. Қыздың айтқан сөзлерине хәм оның сондай адам түршигерлик өз өмирине зыянлы сөзлерди айтқанына хайран болған жигит қыздың ойын билгиси келип:

—Қәне айт шәртиңди,—деди. Сол уақларында көзи оттай жайнаған қыздың еки бетиниң алмасы нартай қызарып, биресе аспандағы жаудыраған жулдызларға, биресе жигиттиң мөлдиреген қара көзине қарап турып:

— Жигитим,—деди тағы да қыз,—шәрт сол, сен мени алып қашасаң, егер алып қашпасаң усытурған жерде өлесен, егерде мени алып қашсаң, өмир күнимиз болса өмир сүрермиз, бахытлы болармыз, жоқ өмир күнимиз болмаса бәрибир өлермиз, сен өлген жерде мен өлиуге ырзаман,—деди.

— Неге олай, не себептен бундай шәртти қоясаң,—деди жигит.

— Жигитим, оның не жөһин сораисаң, анау үйдеги саз сәубетлерди еситип турсаң ба.—деди қыз.

—Ауа, еситип турман.

— Егерде еситип турған болсаң, сол саз, сәубетлер

мениң узатыў тойымның саз сәўбетлери, усы көлликтеги жайылып жатқан есапсыз төрт түлик мал мениң әкемнің маллары, ал әкем болатуғын болса, усыжағадағы журттан озған шириген бай, әкемнің бес баласы бар солардың ортасындағы жалғыз қыз мен, әкем өзиниң шириген байлығына қарамай, малға қызып мени өзим менен тең емес алыстан асқан бир байға сексен жылқы елиў қарамал, еки жүздей қой-жаллыққа сатып ертең узатайын деп отыр. Минне узатыў тойының басланғанына бүгін үш күн болады, сол үш күннен берли мен усы маңда, кишкентай генже ағамның үйинде, кишкене жеңгем менен боламан, ал анаў саз сәўбет қурып атырған үлкен ағамның үйи болады, хабар алып келейин, деп кишкене жеңгемнің кеткенине бирқанша уақыт болды. Бирақ ол келген менен мениң жәдыма бөгет бола алмайды. Ал жигит енди не қыл дейсең, мени бөриге байлаған ылақтай азап менен алпыстан асқан ғаррының артына мингестирип жибере берсең бе ямаса бир илажын табасаң ба, бәри бир сен алып кетпеген менен де мен оған қосылып кете алмайман, өзиме пышақ салып өлсем де өлемен,—деди қыз. Қыздың сөзине сөз қоспай ықлас пенен тыңлап отырған жигитке қыз көп ойдан кейин сууық демин ишине тартып:

— Қане жигитим, не қыл дейсең?—деди. Бираз дем алыстан кейин жигит:

— Қайдан билейин, қарындасым, мен де өзиндей жүрген қашқыпшыман, өзим қайда барып, қайсы маңларда бас паналарымды билмей жүргенде, сени алып қаша қойсам қайда апармақшыман, қайжерде күн көриўди билмей турман.

— Бул қалай, түсинбедим жигит сөзине, қашқыпшы дейсең бе?—деди.

— Ауа, тап усы сизиң үйдиң алдына келгенде де мен қашып киятырман,—деди жигит.

— Қайдан, қалайынша?

— Әй, қарындасым, оның қайдан, қалайыншасын неге сорайсан, ол былай:

Мен бир кембағал адамның баласы едим, әкем болатуғын болса, маған қарағанда қолынан қарнәрсе келетуғын уқыплы адам болды, оның қолынан келмейтуғын ис болған жоқ, соның ушын да бизди бир бай үй ишлеримиз бенен есигиңе жаллап алды, сол байдың байлығы да сениң әкеңнің байлығынан кем емес, төрт түлиги сай болған бай еди, күшлердің күнинде мен бай менен сөз алыстым, ол сөзлердің өзи де жин ұрғандай қапелимнің арасында пайда болды, көлге ау салып жүрген жериме үстимизден қарайтуғын бай барып тутқан балығымызды есаплай баслады, әлбетте балықтың бир күнде көп, бир күнде аз тутьлатуғын пешеси емес пе, оның менен байдың иси болмай маған келип:

— Неге бүгин балық аз тутьлды,—деди. Мен оған сол күнги күннің бултлы болғанын, бултлы күни балықтың аз жүретуғынын тағы да балықлардың сийрек-сигенип айтып бағып едим, ол маған қарап:

— Хәй, заңғар, атаңа нәлеттиң тууғаны, өйтип мени алдай алмайсаң, дурысынан келе бер,—деди. Оның ол айтқан сөзине қарап туратуғын мен бе, менде байдың сөзине сөз қайтарып:

— Бай аға, аузыңды тартып сөйле, атасы нәлеттин тууғаны сендей болады,—дедим. Мениң бул сөзимди еситкен бай жууырып келип мени урып, жер менен жексен қылмақшы болды. Бирақ ортаға түскен балықшылар оны жибермей қолынан тутты. Соның арасында,—хәй бай аға, суу ишинде қырдағы байлығыңды етпе, оны басқа жерде қыларсаң,—деген сөзлер менен байды маған жибермеді, қулласы ауылға келген соң мен гүнакар болып айдауға кеттим, оннан көп узамай босандым, бирақ тағы да сол иске тап болып едим. Оннан да есабын тауып босанып шықтым, бул екеуинен де мени өлимпен азат қылған әкем болды.

Бирақ үшінші мәртебе тағы да қамалыуға мәжбүр болдым, бул сапары айдап кетип баратырғанда хошласыуға келген әкем маған қарап бираз турып, адамлардың көзиниң тасасын алып:

— Балам, енди қолдан келер илажым жоқ, мине нанның ишинде бир пышақ бар, қутылсаң, сол пышақтың жәрдеми менен қутыларсаң,— деп табаға жапқан бир нанды қолыма услатты да ол өз жөпине кетти.

Мине, соның менен бизлерди ханның гүналысы етип аяғымызға кисен салып, елден айдап кетти. Қапша күн жүргенимизди де билмеймен, көллерден көл шөллерден шөл, тоғайлардан тоғай асып, бир таудан өтип, және бир тоғайдың арасына барып тоқтағанда ымырт жабылып, қас қарайды, бул гезде бизлерди үйирип жатқарыуға қарады, сол маңда шаршап киятырған адамлар хәрким өзиниң отырған орындарында уйқыға кетти, мен сорлы да уйқы жоқ, бир мезгилде орнымнан турып далаға шыққан киси қусап бир түп тораңғыллықтың түбине барып, отырып баяғы әкемниң берген нанының арасындағы пышақты алып, әстен аяғымдағы кисенди кесе басладым, ол пышақ емес алмас екен, мине соннан түн жарпында кисенди кесип аяқ қол босаған соң өз жолыма рәуан болып, бүгин усыманнан шығып турғаным, ендиги күнимниң қандай болатуғынын билмеймен, сен маған алып қаш дейсең, жалаң аяқ жалаң бас қалай алып қашаман, қайда апараман,—деп жигит төмен қарап турған уағында жан ықласы менен жигиттиң сөзип тыңлап отырған қыз:

— Ойлаңба жигит, алып қашатуғын болсаң басқасы мениң мойнымда,—деди.

Мине соның менен жигит пенен қыз екеуи уәдепи бир жерге қояды, булардың уәделерине сөздің ақырында келип үлгерген қыздың кишкене жеңгеси де араласып, тауықтың еккинши шақырымы уағында қыз бенен жигитке ер турманы сай, қашса қутылғандай, жау қууға жетпестей, еки ат оның үстине бөктерилген

қоржындары менен екеуіне екі қара мылтықты әкеліп, беріп, узатып, өзі тойханаға қарап жол тартты.

Қыз бенен жигит таң атып, күн түсликтен ауғанша қашады, бірақ изинен хешқандай хабар болмайды, ал сідн жай жүрсекте болады. дәрья, жағаламай тау етеклеп жүрейик, деп қыз бенен жигит жүрген жүрисин өзгертип, таудан ақырылап төменге қарай түсе бергенде арт жағынан киятырған бир бөлек шаңға көзлери түсти, буны көрген жигиттиң тула бойы жуулап, қуйқасы түршигип, не дерин билмей:

— Аналардың жүриси жаман, қууғыншы қусайды,— деди. Оған қыз:

— Бирининши оқ меники, екннши оқты сен мениң ат деген адамыма ат, ал мылтығына оқ сал,—деп ат үстинде кетип баратырып аттың арқасындағы қоржынның бауын жаздырып, дәри пытыраларынан мылтықларын оқлап, қулағына жамды басып, әсте жүре баслады. Соның арасыпша изинен қууған қууғыншылар да жетип келип қалды, буларды анық көрген соң олар да бурыңғыдай атын шаба бермей әстен жел жүрис пенен кем-кемнен жақынлай берди, сол гезде биреуи бөлегирек шығып атына қамшы урып, озып қутырта шауып, сырығын қолына алып, келе бас демей, көз демей урыуды ойлап, изиндеги киятырғанларға тез жүриңлер, байлаңлар,—деп бақыра умтылған уағында қыз да қос жүректің тусы усы емес пе,—деп берип жибергенде жийрен қасқаның үстиндеги жигит аударылып түсти. Буны көрген соң тағы биреуи тақымына басып киятырған мылтығын қолына алып, ал бас жигитлер деген уағында:

— Ур жигит—деди қыз. Қыздың сөзин еситкен жигит ол да қос жүректің тусы деп берип жибергенде жууан қарыннан келген үлкен денели кици олда аттан аударылып түсти. Бул екеуи аударылып түскен соң басқалары бата алмай атларын әсте желип бираз жү-

рип қала берди. Қыз бенең жигит араларын ашқан соң жигит:

— Өлген бул екеуи ким—деди. Оған қыз:

— Биринши өзимнің атқаным мениң тууысқан үлкен ағам, ата-анамның ырқына көнбей, мени жылатып берип жибермекши болған да сол, ол мениң қас душпаным, соңлықтан да тууысқан ағайын болса да өзим атыуға мәжбүр болдым. ал екинши сениң атқаның ол мени алмақшы болған күйеу бала,—деди қыз.

Буннан кейин көп уақытларға шейин сөйлеспей бир тун жүргеннен кейин, таң елең қулаң болып атып киятырған уағында бурқырап ҳарлап ағып турған бир өзектиң бойына жетеди. Өзектиң бойы жайқалған көк шөп болса. қумлақ тау бетлери аңқыған жуусанның хошрей ийислери еки жастың уақтың хош қылып, жаңларына ләззет берди. Өзлерине қолайлы, атларына отлақ жер болғаннан соң екеуи сол манда бираз тынығып дем алғанды жақсы көрди де атларының ерин алып атларды жайқалған көк шөп пенен жуусанның ишине айдап жиберип, өзлери аттың ерлерин дастық қылып бийик бир тораңғылдың саясында уйқыға кетти.

Бир мезгилде қыз қандай да бир оқыранып киснеген аттың сестинен шоршып ояған пәтте өзиниң қара суу болып терлегенин ҳәм шөллегенин сезип, маңау сырап турғанында ала қуйып болып ат қойып киятырған бес алты адамға көзи түсип, не қыларын билмей тағы да неше күнлерден бери уйқы көрмей ҳарып шаршап жүрген жигитти оятыуға көзи қыймай әри ойлағып, бери ойлашып «құдайдың қалегени болар», деп бир жөнли кийимлерин шешип, жеңил желпи кийим менен мылтығын оқлап, иймейши жаптын үстине түсип, бауырын төсеп турған тораңғылдың шақасына минип, киятырған атлылардың жолына қарап отыра берди.

Бул мәхәллерде киятырған адамлардың дүсирлиси

менен орнынан ушып турған жигит қасына қараса қыз жоқ, көзін ашалақта жумалақ ояқ-буяққа көз салып қарағанда бір қатар ғана кийімлеринен басқа жеңіл желпи кийімлері көріпбегеннен соң, «қыз ыссы күшнің ишінде шөллеп терлеген екен, соннан кейін иштегі хәуирин басайын деген ой менен былайырақ барып сууға шомылайын деген шығар» деген ойға кетіп турған жигиттің үстине дүмпип келген атлылар жигитті өр ығына қаратпай тарпа басып:

— Қыз қайда?—деді. Олардың берген сорауына жигит:

— Мен де билмеймен, қыздың қайда кеткенін,—деп басын төмен салып, қайтадан басын көтеріп алып, өзинің басынан кешкен хәдийселерді бір-бірлеп айтып берген гезінде жигиттің сөзін узақ тыңлап отырған ири денеліден келген сары сақаллы киі:

— Енді белгили болды. Қыз сууға кетіп өлген оның өлісінс мына жигит себепкер, соның ушын бул жигиттің аяқ-қолын байлап сууға таслаң!—деген бұйрық пенен жигиттің сол жерде қолын байлап жаңа сууға таслаған уағында, аспанда көктен түскендей шаңқылдаған дауыс:

— Жауызлар, бәрибир мени қолға түсіре алмайсыз, мынау сол жигиттің хақ қаны ушын,—деп беріп жибергенде, жас жигиттің аяқ қолын байлап сууға атқан жигиттің биреуі аударылып түсті.

Енді қыз атыуға илаж ете алмады, себеби жәм қойылған қара мылтық бір атыудан басқаға шамасы келмей қалды. Қыздың бул аухалын көрген биреу дәрхал мылтығын көтеріп атайын деп атырғанда сары сақаллы киіс турып:

Шырағым, ол мениң Рәушаным еді, гүлін солдыра көрме деген сөз бенен жигиттің қолын тутты. Бул мәхәлде:

— «Ата сен мениң атам емессен, малға сатылған

құзғынсаң, гүнасыз хақ адамды өлтирген жауызсаң, бәри бир енди тири емеспен, гарип анама сәлем де, маған берген сүтине ырза болсын!» деп тораңғылдың басында орамалы менен еки аяғын қосып байлаған түрде, шашы менен алқымын бууыи өзін жапқа урды. Сол сүңгиген жеринде суудың бети өстен шымбырлаған көбик тартты да, үрлеген қарышың жели кетип семгендей ишин тартты да, қыз сол жерде зымғайып болды.

Мине соның менен еки жас бул жерде бул дүньядан ғайып болды.

Өлген қызының кийімлерин хәм еки жас минип қашқан атларды алып қайтқан қыздың әкелери алдынан шығып қайдан киятырсаң деп жөн сораған адамларға олар:

— Биз Қыз кеткеннен ямаса Қыз кеткен жаптан киятырмыз деп жууап берген, мине соннан берли бул жап Қыз кеткен деп аталған, ал оннан бурын атын жилли өзек дейди екен: бул жилли өзектиң сағасы қанша дәрьядан болсада гейпара уақлары дәрьяның сууы тартылып төмен түскен күнлери жапқа суу ақпай өне бойындағы отырған хәм оның аяғындағы отырған еллер суусыз қалып егинлери қуурап қалатуғын аш эптадалыққа жиин ушырап туратуғын еди.

Бир күнлери Музаппат хәкимнің Чимбай приставына «барлық Чимбай қол астындағы еллердің жарлысы жоқ, байы жоқ хәм он танап жерге бир белдардан салып, хәммеси Қыз кеткен қазыуына шықсын, дәрьядан тазадан саға алынсын» деген буйрық келеди.

Болыс ақсақаллардың көктеп тилегенин жерден берди, кимнің жеринің барып, кимнің жеринің жоғын тексерместен, хәр он танап жерге, хәр үйге бир белдар салып Қыз кеткен қазыуына айдады. Бул қазыудан мал баққан падашы, қой баққан шопанларға шейин қуры қол қалған жоқ. Шаш ал десе бас алатуғын болыс, ақсақаллар арғы шети Ақбеткей, Дәуқара, мына

шети Таллық түслик жақтың бержағы Назарқаншап
баслап тайда таяқ қалдырмай айдады

Азан менен ерте турар,
Томпацласып адым урар,
Месигин жойтып зар жылар,
Бул хэм барды. Қыз кеткенге.—

дегендей Дәуқара болыстың қарауындағы егин екпей-
туғын, қуры шаруашылық пенен күн көріп жүрген
Сырдарья менен Әмиүдәрьяның ортасындағы Қызыл
қумды жайлап жүрген шаруа қазақлар да, көл бойын
жағалап балық аулап отырған Таллық «нәүпир болы-
сындағы балықшылар да хәр он танап жерге бир бел-
дар берип, булар да қазыуға келди, мине усылар қа-
тарында байға жалланған бизиң Досберген де бул қа-
зыуға өзиниң үлесин қосты. Ол уақытта тап усы күн-
дегидей түрли техникалар жоқ еди. Барлық нәрселер
адамның қара күши менен питетуғын сол адам бала-
сы жумсаған қара күшлердиң бәри де тек ғана бирли
ярым адамның пайдасы ушын жумсалатуғын еди.
Тап сондай Қыз кеткенниң қазыуына көп адам хызмет
қылған менен ол тек онлаған адам ушын өмир суре-
туғын еди. Солардың пайдасына еди.

Музапат хәкимниң питкер деген буйрығынан он
күн өтти. Бирақ қазыу еле питетуғын емес. Қазыудың
бундай созылыуына еки түрли себеп болды: оның би-
реуи.—халықтап алынатуғын белдар толық алынған
жоқ, белдардың ауыр салмағы тек жарлы жақыбайлар-
ға түсти де бай, молла, ийшан, атқа минерлер белдар-
дан пүткиллей жениллик алды, көбиси пара менен қуты-
лып үйлеринде қалған болса, ал қазыу басына келген-
лери де пара берип қутылып кетти. Соның арқасында
жигирма мың қазыушыдан тек ғана пара бере алмайту-
ғын аш жалаңаш адамлардап онмыңға жақын адам
қалды. Мине, бул бир жағы болатуғын болса, екниңиң

бир жағы таслақтан алынды, ға дегенде таслаққа адамлардың күши жетпеди. Әсиресе, саға жағы жаман болды. Булардан басқа да байларға жалланған адамлардың изинен жетерликтей тамақ келмеді, дәслейки күнлери гүбили майға батырып жиберген байлар жигирма бес күннен берли адамлардың изинен де хабар алмады. Өзлери менен әкелген аўқатлары таўсылды, енди тамақлары аш болып, адамлардың димарлары қурыўға қарады, ал үйлеринен азық аўқатларын алып шыққан жарлы жақыбайлар да енди азықлары питкеннен соң изинен келетуғын азық болмай өз үйиниң турмысларын көрип кеткеннен кейин кейинлеринен гүдерин үзип самсазы шықты.

Досбергенлердиң үстинен қарайтуғын мураб бир ебетейсиз ербекей, жумысқа уқыпсыз, өзи солекет, есер соқ, әпер бақан, урда жықтың адамы еди, ол сениң уәж-нәжинди тыңламайды, биреу хайт, десе қоянға жуырған тазыдай ала шабататуғын шабарманның дәл өзи еди, соның ушын да қазыўшылар оны жаман көретуғын еди.

Қазыўшылар бүгін ымырт жабылып, қас қарайғанға шевем қазды, сонда да ҳеш адам өзиниң шегин питкере алған жоқ, буннан бир күн бурын ҳәрбир белдар, ҳәр күн сайын еки шектен алатуғын болса, бүгін азаннан баслап қара кешке шейин ымырт жабылып, қас қарайғанша бир де шекти питкерген жоқ. Себеби, бүгін жигирма бес күннен берли ҳаллас урған адамлар жүдә ғана шаршаған еди.

Минне, ай да тууды, көктеги жулдызлар жайнап, қазыў қазып атырған адамларға қарап жымыңлады, сонда да ислер тоқтамады.

— Хәй, қудайым.—деди белни қолы менен услап,— димарым да кетти. Демим ишиме түсти, енди бираз дсм алмасам ислей алатуғын түрим жоқ, балам, ғаррылық жеңди, деп отыра кетти Меңлибек пенен қатар шеклес бир ғарры.

—Тур, хәй сақалы күнге ағарған қуу бас уялмайсан ба? Өлмейсең шегинди ал, шегинди болғансоң қанша дем алсаң сонша ала бер!—деди Арық ақсақал.

— Сөкпеніз, мен перзентсіз қуу бас болып сен перзентли болған менен ол перзентіңнің қандай болатуғынына көзің жетеме «байлық бир жутлық, батырлық бир оқлық»,—деген, өйтип асқынба балам, бул қандай дәстүр, мен усы ұаққа шейин түни менен қазыу қаздырғанды көргеним жоқ.

Ғарры сөзин тамам қылған жоқ еди, соның арасында желкесине келип төрт-бес қамшы тийди, бул қамшыға шыдамаған ғарры қолындағы белин Арық ақсақалға ала жууырды, қазыу басланғаннан берли Арық ақсақалдың азабына шыдай алмай жүрген тағы да бир топар адамлар ашыулы ғазап пенен:

— Хәй, Арық ақсақал, хәддиннен аспа! Енди бизлер сизге қалай урыуды үйрестеміз...

— Мүмкин, соннан кейин айылар, суу бүркіп урыңлар!—деди тула бойы қалтыраған ғарры.

Пүткил денеси қалтыраған Арық ақсақал енди сөкпеймен хәм урмайман, деп жалынған менен ашыу ғазап пенен қозғалған белдарлар тыңламай пөстекке салып сабағандай етип сабады: Арық ақсақал естен айрылып таяқтан жығылған соң барып төбелес тоқтады. Бул хәдийселердің үстине жетип келген ақсақаллар менен болыслар хә дегенде адамларға қояғой, деп айтыуға өзлеринен қорықты, себеби олар жалынған менен, ортаға түскен адамлар олардың өтинишин тыңламайтуғыны хәм қазыушылар өзлерин де сондай қылып таслау қауіпіннің бар екенин сезген соң тек ғана бул хәдийсенин баслығының ким екенин биліу үшін сырттап бақтап шеклери алынып болмаса да адамларға рухсат берип жиберди.

Бул ауқаллардан кейин Арық ақсақал енди Досберген менен ғарры қанша жақсы ислеген менен оның исин өре бастырмады. Ылайынды неге алмайсан!—деген се-

беплер менен бир талай қамшылар себепсиз етлерине тийди. Ол уақыттағы бий ақсақаллардың тағы бир жаман пешеси сағадағы тасты алыуға кимди жек көрсе соны айдайтуғын еди. Мине оның бири болып Досберген хәм ғарры сағадағы тасқа түсти. Сағаның сондай болғаны сол уақыттағы бир шайыр айтқандай:

Алынбады саға тасы,
Бул хәм аламагтың басы,
Бенделердің нашы, асы,
Жетпей булар саплар болды.

Гейбиреулер өлип атыр,
Хақ буйрығы болып атыр,
Ақсақ майып толып атыр,
Елге жетпек гүман болды.—

дегеннің өзи болды. Жумыстың ауырлығы былай тұрсын, азық-ауқат жетпей белдарлар өптада болды. Жаллап жиберген байлар излерінен азық жибермеді. Тағы да бир күни саға тасын ала алмай тарыққан адамлардың ишинен:

—Болар, енди усы да жетер!—деп ғарры орпаңнан атып жоқарыға шықты.

— Бизлер шөллеп өлейик деп атырғанымызда аузымызға суу тамызбай ақ қойсып, —деп Досберген жаптың басына шықты.

— Бул неқылған ақмақшылық, қайтыңызлар, ылайыңызды алыңыз!—деп ақырған болыстың дауысы сол уақытта шаңқ ете қалды.

— Алалмаймыз. Қарнымыз аш, тамақ иштегенимізге нешше күн болды!—деген дауыслар хәр жерлерден көптің ишинен шуу ете түсти.

«Тут мына бузақыларды» деген болыстың дауысы шығуы ақ мәттал, қассапшының ийтиндей бир—еки—үш адам жетип келип белдің қыры менен Досбергенді қойып қалған да, еки шекесинен қан бурқ ете қалды. Сол мәхәллерде Әмиүдәрьядай суу менен шырпылдағав

шырпылдақ толқынлардың көбиклери менен бурқып қайнап, тауланып аққан қанның тарийхы таңбалары адамлардың көзіннің алдында елеслеп.

Наурыз жұрттын ағасы,
Заңғардың қазған сағасы.

деген сөзди жазды.

Мине соның менен Досберген ауыр жарадар болып дайысының үйіне келди. Досбергеннің басы жарылып өлим қалында үлкен дайысының үйінде жатыр,— деген хабарды еситкен Палеке, Қаллибек хәм Бийбиқатша апай ала сәхәрден турып, соған қарап жол тартты.

Мине усы көринислер Айқыздың көз алдынан бир бир қатар өтип, ойын тоқсан тоғыз қыял бийлеп, үйдің ишине қарағанда түнеріп турған қара үйдің көринислери қосымша болғандай болып көз алдынан булда өтті. Ой артынан ойлар келди. Досбергеннің ат жақлы сары сынлы түри, узын бойы, жумсақ, ашық минези, кетер алдындағы шақақлап күлген күлкиси, көз алдында елеслеп, қыялдың шексиз теңизине батып, еки көзине жас алып уйқыға енип кетти.

Тоғызыншы бап

Январь айының иши, таң азанғы сықырлаған аяз қамыслардың үстин тегис қырау басқан, күн еле толық өзине келген жоқ. Тек жаңа ғана шашырап шыққан күн қамыстың төбеси менен көлдің үстине сәулесин жайып келеди.

Үйдің барлық тауқы мәлеті өзіннің мойшына түскен Айқыз күндегисинен бұрын бүгін ерте турып шанасын сазлады. Соның арасынша Досберген де шанасын сүйреп жолға шықты. Бул екеуі ауылдан шыққан да күн тәуір ақ шашырап нурлы сәулесин жайды. Булар жол менен жүріп киятыр, зәрре самал менен ир-

галған қамыслар басын ийип тәжим береді. Әуілдеген ғауық құслар көтеріліп ушып жол босатады. Шықылық атып ойнап жүрген шымшықларға шейін қамыстан қамысқа қонып секиріп ойнайды. Сууықтан тоңған гаргалар пәлпәлпәп ушып жоқары өрлейді.

Сондай сууықта Айқыздың аузынап шыққан пуү түтіндей болып аспанға атылады, булар қамыстың мол жерине келгенде күн әлемнің жүзін толық алды. солай да болса күннің қахәри еле кеткен жоқ, қайта бұрынғыдан да бетер сууық болайын деді. Айқыз келді де бір шоқ қамыстың қасына шапасын қойып орағын алып қамысқа тийісті, орақ тийген сайын қамыслар жапырылып артында бау-бау болып қала берді. Жыл-ғадан шыққан пуү көтеріліп аспанға атылды. Бұның қасына келіп шапасын қойып қамыс орыуға кіріскен Досберген әстен маңлай теріп сыйыргандай болып Айқыздың бетіне қарады, сол гезде Досбергенге Айқыздың екі бетінің қызыл алмасы бұрынғыдан да қып-қызыл болып көрінді. Айқыздың екі көзінің қарашығына қарағанда аспандағы айдың нурлы сәулесін алып тұрған шығар дейсең. Оның бет алдына барыңқырап екі көзине туура қарағанында екі көзінің қарашығынан өзінді толық тауып аласаң. Айқыздың нурлы қызыл шырайына қарап тұрған Досберген ишпен,—менің қасымда усы Айқыз тұрғанда, маған басқа айнаның неге керегі бар, тек соның көзінің нуры арқалы өзімді толық көріуге болады ғой,—деді. Досбергеннің бұл ойлары Айқызда да бар шығар, бірақ ол жағы Досбергенге белгисіз хәм қараңғы еді.

Айқыздың екі қасып керегенинде қарлығаштың қанатына мегзес болып, екі көздің алдығы жағынан тутас түскен сулуышық қалем қасы бар. Қара шашы тал жипектей таралып дизесіне қапқан, оның қаптал бетін ала орап түсірілген тулымшағы екі бетінің алмасының қапталы менен ақ төсіне қуйылып тұр. Усы көриніслердің барлығы да Досбергенге көрген

сайын көрсем, сүйген сайын бауырыма қысып сүйсем деген қыялларға түсіріп тоқсан тоғыз ойға бөлейди.

Жылгадан атылған пуллар менен араласа ушқан үйректің изинен бір құс сыдыра келип қууды. Үйрек көтеріліп аспанға атылды. Құс та жоқарылап өрледі. Үйрек жоқарылаған сайын құс бәлектке шығып жерге қарай бір нуқыған уақтарында үйрек домалап Досберген менен Айқыздың ортасына келип жалп ете қалды. Айқыз да жерден жети қоян тапқандай үйрекке қарай жууырды, сол мәхәлде Досберген:

— Қим барып бұрын алса, үйрек соники болсын,— деп ол да жууырды. Айқызға қарағанда Досберген бұрын барып үйректі усады. Айқыз да бір қапталынан барып:

— Бул меники,—деп асылды. Сол уағында қолы қолға тийіп екеуінің де етлери түршигіп, қуйқалары жуулады. Айқыздың үйрекке асылғанына не дерін билмей Досберген:

— Айқыз... Айқыз,—дей берди, ол да қолға тийген үйректі жибермей:

— Не қыл дейсең, айтатуғын не сөзің бар,—деп Досбергеннің бетіне қарағанда жаудыраған екі көзи Досбергеннің жети жүйресинен өтип кетіп қызарған түрде:

— Үйрегиме неге асыласаң?—деди Досберген.

— Мен де шерикпен ғой,—деди ол.

— Ондай болса сүйгизесең бе,

— Неге?

— Үйрекке шериксең ғой,—деди.

— Сөзің келіспей кетти,—деди Айқыз. Бул уағында жигит пенен қыздың ортасында сөз табалмай дигирман тартып отырған қызға «уынды шашайынба» деген жигиттің сөзи Досбергеннің ойына түсіп, не дерін билмей, көк желкесіне шейін қызарып, үлпедей жас қылығы Айқызды сөзсиз ұсы сапар еликтірді. Оның көзіне көзи түскенде мөлдіреген қара көзи қыз-

дын жүрегине пайзадай қадалды. Сол уақытта мухабат деген гилтсиз сандық секилли нәрсе болып, гәп усы заматта құлпы ашылғандай болды да, Айқыз қолына тутқан үйректі жибермей ұслап Досбергеннің бетіне қарап тұрды. Досберген оннан сайын қызарған үстіне қызарып:

— Айқыз сүйейсінбе? — деди. Бул сөзден кейін Айқыз, — қане жаным айтар сөзіңді енді айт, қорғасындай балқыған бой зәрре сергек тартсың, — деп айтайын десе де айта алмай тағы да:

— Неге? деп қайтармалады. Бул мәхәллери сүйсе сүйе қойсын, оннан келип кететугын хешнәрсе жоқ, жалынлы жас жүрек жақсы көрші қалған ғой, дегендей қамыслардың басы самал менен ыргалып тәжим берди, тап соны күткендей Досберген де Айқыздың соңғы сорауына қарамастан мойнынан құшақлап жаңа сүйе берейін дегенде:

— Хай не қылып атырсыз? — деген сеске.

— Жайша үйрекке таласып атырмыз, — деди Досберген.

— Досбергеннің жайша үйрекке таласып атырмыз деген сөзіне Айқыз ишек-силесі қатып күлди. Досберген жапелімнің арасында шыққан сестен албырағанынан үйректі босатып жиберген гезінде Айқыз дәрхал қолына тутқан үйрегіні жерге қоя салып алдына түскен қойыу қара шашын бір қолы менен арқасына қағып салып уясына бет алып баратырған күнге қарап:

Тошым, тошым, торқады,
Тошым менен қорқады,
Желеғой тошым қасыма,
Кийін алайын басыма, —

деген екен биреу деди. Бул сөздің тийкарын аңлаған Досберген:

— Кімге айттың бул сөзді, — деди.

Өзінің ислеген хәрекетіне өзі уялған Досберген айналасында Айқыздан бөтен адам көрмеген соң:

— Қим еди жаңағының өзи, — деди. Оған Айқыз:

— Қим екенін қайдан билейін, әйтеуірде үйрек бизде. Ал енді қууып жетіп озсаң аласаң, күннің түрі бузылып баратыр, қане жүр қайтайық деди.

* * *

Күн батыу менен бірге түсі сурланып аспанның реңки бузыла баслады. Аспанның жартысын қапалаған қара гүңгірт түйдекленген бултлар, ауыл үстине қарай еңгезердей еңтеріліп киятыр.

Кишкентай ғана жел турғандай болып еди, аспанды басына көтерген боранлы қарлар бурқырап аспанға атылып көзді аштырмады. Қапелимнің арасында шана жоллардың хәммесін үргін қар басып жүргіншилердің қайдан келип, қайдан шыққанында ұмыттырды. Алдынан болған дүбелей екеуін екі жаққа айырды. Аралары қанша жақын болған менен үргін қар бир биреуін көрсетпеди, соның менен айра түскен екі жолға екеуі бөлекленіп қадем басты.

Хәрқайсысының ойына баратуғын жери онша ұзақ емес, солайда болса ауылдың қаралары көрінбеди. Айқыздың басқа жол менен кеткеніне хайран қалған Досберген жүрсіні тоқтатып хәр жерде тура қалып, арқасын самалға беріп тын тыңлайды, тыңласа араларының еле ұзап кетпегені мәлім, айналадағы сеслердің барлығы да еситилип тұр. Қамыс арасындағы ғарғаның ғарқылдаған дауысы, қамыслардың самал менен қалтырап ысқырған сесті анық келеді.

Айқыздың айналасы тым-тырыс, хешқандай сес жоқ. Тек ғана буғанда қамыс арасындағы шымшықтардың шықылықлаған сесті менен ызыңлаған қамыстың дауысы ғана еситиледи. Боран баслағаннан ақ япырмай бала усы жол қалай ауылдың үстнен шығармаспа екен, деген ой менен Айқыз бир ески шана жолдың пзине түскен еди. Оны көрген Досберген бул адас-

ты, енди боранлы күни далада қалмаса болғаны ғой, деп қайғырып бақырса да оның дауысын еситпеди, соңын ала олда өзиниң басы менен ғай болды. Бирақ тың тыңлағанда оның княтырған жолының онша узақ емес екенин билип бир түрли қуғанғандай болып бар дауысы менен тағы да бақырды, оның дауысын самал Айқызға еситтирмеді, скеуі де бир қалың қамыстан өтті де, сийреклеу қамыстың арасына келгенде еки жол бирге дүгисти сол гезде көнтен берли жаңа көрген ашықлардай:

— Хау, тағы да гезлестик ғой, — деди Досберген.

— Неге, гезлеспестей болып айырылысыппедик, — деп күлди Айқыз.

Тағы да қалың қамыс, жетер жерде ел жоқ. Қамыстың арасында ушып жүрген шымшық, шықылдық атып ойнап жүрген құрқылытай, хәр жерде әукийин отырған ғауық қус ғана көринеди. Қоқ комбек муздың үстине түскен қырнық қарларда адамға өрге қарап шапа тартыу оңай емес, аяқты оңлаң баса алмайды, нықлаңқырап кеңнен адым атайын десе аяқлары сырғанап тентиреклеп барып ет бетинен құлайды. Сол гезде барын өзлериниң муздық алып шықпағаны есине түсип, Айқыз беһиниң терин сыпырып атырып:

— Ай қараңғы болмаса, асай-масайға түскенде жақсы болар еди, — деди.

Усындай боранда асай-масай болатуғынбеди? — деди Досберген шаршаған түрде:

— Болғанда қандай болар еди. Әттең айдың қараңғылығы, — деди Айқыз.

Жигит болып жас қиялы бирипши рет мухаббат дүньясына қулаш жайғанда, сол қиялдың қолы жетпес ушан теңизи Айқыз белеп бир күнги сөйлескеп сөзинде усы айдың неге кереги бар деген Досберген, енди өзи бир түрли болып, — япырмай түп жаман қараңғы тартты ғой, адасып ямаса аңсызда жылыуға түсип кет-

песек болар еди, — деп айсыз қараңғы түнде шананы өрге тартып терең ойға кетіп, ой толқынына шомып, өзінің бұрынғы, жарық айдың неге керегі бар, деп айтқан сөзлерінің надурыс екенін билип жүрегі сол минутта дауыл туулатқан теңиздің толқынындай болып:

— Қанекей, сондай жарық ай тууағойса хәзир, — деди бұл гезде бир бүйірден узақтан үрген ийтнің дауысын еситкен Досбергеннің лоблығын жүрегі басылып жаны жай тапқандай:

— Япырмай енди болмаса адасып едик, мына ийтнің үргени жақсы болды, — деди Досберген қуанғандай болып.

— Неге, адасыу мүмкин емес.

Гейвара ұақлары ашық аспанды қара булт қаппап, дүньяның сулыу жүзин көзден жасырып кететуғын ұақты болады. Сонда жайшылықтағыдай қамыс арасында күн арқалы қубланы айыра алмайсаң, тек бет ауған жаққа қарап қақ тәуекел жүре бересең, адым жолдан адасып кеткенінди билмейсең, әбден шатасып адасқанында қубланама деген болады. Соған қарасаң, баратуғын жерінди билип аласаң, ал буларда ол жоқ. Айқыздың әкесінің тәжирийбеси бойынша қамыстың жапырақларына қарай сондай күн жағындағы жапырақ көп болып қатарласып турады да, арқа көйленке жағында жапырақ болмайды, бул бир жағы болатуғын болса, екінши жағы қамыстың басындағы үпелекке қара, қубла жағында үпелек көп болып айғабағардай қублаға қарап басын ийип турады, ал арқа жағында ондай нәрсе болмайды. Оннан басқа ай туумаған жулдызлы түннің ишинде де адасыуға болады. Бул гезде биринши темир қазық, екінши қустың жолына қарасаң соннан қалай жүриуге керек екенін тауып аласаң. Мипе Айқыз әкесінің бул тәжирийбесін қолға алды. Барған сайын қараңғы түсіп түн болды, дәслепп жауған қар таза жум-

сақ пахтадай тегис муздың үстине ақ көрлесин жапты, артындағы шоқланған қамыслар түннің қараңғылығынан анда-санда көріншүден қалып, көзден ғайып болды.

Қараңғы түнде дәсленки үргилли қар пәсенлеп булттай болып қойыуланған думан, қамыстың басларып қаплап әстен таралыуға қарады. Түн ортасы жақынлаған гезде аспан ашылып ай он төрттен тууғандай болып, сууға қалқытқан табақтай, жулдызды, мақпал қара түнди бел бууарлап жүзе баслады. Ондай түннің гейпара күндизги күнге бериснейтуғыны болады ғой, бүгін тап сондай түн болды.

Ал көлдің нуу қарағай гейпара қопалық шоқ қамыслары нартүйедей диңкийип қараған адамның қасында турған секилли болып көрінген менен жүрген адамға бир талай жерде скенин айтпасақ та болады.

Жаңа тууған айдың нурлы сәулесиннің арасында жүрип киятырған тыныш қамыстың арасында жапырақ жамылып, таза хауаның ләззетинен тынығып уйықлаған құрқылтай, шымшықлардың құлағына булардың шана тартып ырсылдап киятырған сеслери мазалы уйқыларын бузып, олар бир қамыстан ушып екинши қамыстың басына қонды. Қамыстың жапырағын дирилдеткен хәлсиз самал енди буларға биротала тынғандай болды. Сол мәхәлде бир бүйирден от жарқ ете қалды. Бул отты көрген Досберген таңланғандай:

— Мынау не от, — деди; көзин әбден тигип қараған Айқыз:

— Бул ауылдың оты ғой, — деди.

Оныншы бап

Чай ишилип, дастурхан жыйналды.

— Қарағым, шаршап келген шығарсаң, бираз жатып деминди ал, — деди Бийбиқатша апай.

Шешесиниң бул айтқан сөзин мақул көрген Айқыз бир қатар сырт киімлерин шешип төсегине барып жатты. Тап усы мәхәл көкирегин керип толық дем алып, барлық шаршағанларын есинен шығарғандай болды. Жайнаған жас жүрек қанша шаршап келген менен қа дегенде уйқысы келе қоймады, ойына тоқсан тоғыз қыяллар келип, өзиниң жүрегиниң қууанышлы дүрсилін өзи ғана еситип үйректің үстиндеги Досберген менен таласларын көз алдында елеслетип орнынан турып барып сандықтың ишиндеги тигип атырған тахыясын алып бир қатар қумырысқа бел нағысын салып болып, қошқар мүйізге қарағанда әстен ғана ыңыранып:

Қошқар мүйиз салып тиккен тахыям,
Тар келмегей сол ярымның басына,
Кеуил аулар жеңгем менен жоқ ағам,
Қашан енди қосыларман ярыма,—

деген қосықты айтып Досберген отыратуғын көшениң еки жағына көз жиберип тағы да үйрек тууралы тоқсан тоғыз ойды ойлап, ойдың терең түбине батып отырған ойын биймезгил ашылған есиктиң сести бузып жиберди. Қара үйдин ергенеге шыйық етип ашылғанда есикке жалт қараған Айқыз, Алламберген хәм Бектурсын және Иван Васильевичтиң кирип келгенин көрди. Буларды көргенде Айқыз орнынан ушып турды да алдынан шығып қарсы алып төсек сала баслады.

Бурын көрмеген адамы болған менен Алламберген ертип келген сон, қонақ келгенде жатыұды өзине ылайық көрмеген Бийбиқатша апай орнынан турып келген адамларды жыллы жүз бенен қарсы алды хәм:

— Мынау ким, қарағым? Кел төрге шық, — деди.

— Бул Мойнақтағы Тимофеевтың шоланында хызмет ислейтуғын Бектурсынның досты Иван деген киси,

ауылдың турмыслары менен танысаман, деп келген екен, — деп оны толық таныстырды.

Иван Васильевич өзінің жүйрік көзі менен үйдің ишин бір қатар көзден өткеріп Айқыз төсеген көрпешенің үстине барып отырды. Бул мәхәллерде:

— Апа, адамлар жол жүріп шаршап, аш болып келген шығар. Бүгінше анау қуаншығарыңды сойда, қууырдақ исле деди, қара құмғанды отқа қойып атырып Айқыз. Қуаншығар деген сөзге таңланған Бектурсын менен Иван Васильевич «бийшараның бір малына зыян беретугың болдық ау, енді кеш болып қалды», — деген бәсе менен сойдырмай ақ қояйық деген ой менен Бектурсын:

— Қарындасым, түп ишінде хәлек болмай ақ қой, азмаз чай ишшек, жатамыз, — деди.

Айқыздың сөзіне бурыншап қанық болып қалған Аллаамберген мыйғын тартып күлген күлкиси менен:

— Қуан шығар дегенге мал екен деп ойламаңыз, бул Айқыздың сары сазаны, — деди.

— Мен хәқыйқатында да солай ойлаған едим, — деп Бектурсын таңланған түрде Аллаамбергеннің бетіне қарап қолға алған папиросына от басты. Лаулап жанған қамыстың сәулесіне жүзін бурған Бектурсынның ишки сырын аңлаған Аллаамберген Иван Васильевичтен бір папирос алып, түтіннің арман жибермей, тек аузынан шығарып, аспанға бурқыратып, үйдің ишин ала түтін етп:

— Мен сизлерге айтайын, сизлер тыңлан, — деди.

Бул сөздің болған болмағанын ким билсин. Халық айтса қалпы айтпайды, — деген нақыл бар емеспе? Мүмкін болғанда болар, айды стек пенен жауып болмағандай тап сондай буны да өтирик деуге болмас деймен. Айқыздың әкеси Қаллибек, оныңәкеси Төре, Төрениң әкеси Әдил деген киcи болады. Олар усы жағада өмир бойынша балық аулау менен күннің кешир-

ген; Айқыз болатуғын болса ата-бабасынан берман киятырған балықшы, нағыз балықшының қызы. Сол Әдил деген өзинің қарауындағы, бирнеше адамлар менен Арал теңизинің бойында, Ақай өзек деген жерде балық аулап жүреді. Ол киісі балықтың ең сайландыларын: бекире, сүен, сазан деген балықтарды көп тутады екен, «сала қулаш сары сазан, сорпасын ассаң бир қазан,»—деген сөз сол уақытлардан қалады. Оның даңқы Хийуа ханлығына жетеді, оның жетіуінің екі түрлі себеби бар, оның биреуі өзинің балықшылық даңқы менен болатуғын болса, екінші Хийуаға барған адам Әдил деген балықшының ханы бар. Әдил дегенше әдил, қарауындағы адамларға сондай әдил қарайды,—деген даңқы жетеді. Бул сөзді еситкен хан меннен рухсатсыз хан болып жүрген ким, қандай адам, бар, қууып келиң! — деп жасауылларын жибереді. Ол келген жасауылларға Әдил ол хан да өзіндей адам, ол Хийуаның ханы болса мен балықшылардың — халықтың ханыман, керек десе, өзі келсин деп қайығына минип көлге кетип қалған, жасауыллар әри-бери күтип, ақырында келмеген соң оларда қайтады. Хан шақырығына бармағаннан кейін буған ашыуланған хан атқа минип алдына бир шәрт қойып, көп жасауыллар менеп келеді. Ол да жасауыллар менен киятыр деген ханбарды еситип, алдып ала таярлық көрип күтип алады.

Үлкен адамлар айтады, Әдил хан келгенде қамыстан исленген ылашықтың ишинде отырады екен. . Келген қонақтарды Әдилдің қасындағы жолдаслары қарсы алып, аттан түсірип, үстине алып келеді. Хан оннан сайын ашыуланады, қолын байлатып алдына саяып алып кетпекши болады. Сол гезде Әдил турып: Тақсыр сабыр етиңиз, сабыр түби сары алтын, сарғайған жетер муратқа, ханды қудай қарғаса қарашасы менен қас болар деген, Қоңыраттан шыққан бир жасауыл үш күнлік жолдағы турған Сырлы тасты Қоңыраттан

шыға сорағанда, бир қарақалпақ анаманда деп ийегин көтерген екен, сонда жасауыл үш күн жүрип Сырлы тасқа келип турып, тағы биреуден сорағанда, олда анаманда деп ийегин көтергенде:

— Ийегинди көтерме, ийегиннің астында үш күн жүрдим, — деп жаңағы қос айдап жүрген дийқанды сабағандай қылмаңыз ханым. Отырып дем алып, — дегенде хан сөзден утылғансоң хәммесин қойып, көрсеткен орынға отырады. Бул гезде Әдил турып қасындағы бир жолдасына буұдай наның болмаса да, буұдай сөзин болып, жүзин ашық болсын, — деген бар, бизге келген қонақтың несийбеси шығар, байлаудағы қунап шығарды алып келип сояберин, — дейди. Мал сояды, деп дәмедар болып отырған ханға тыпырлаған байлауда турған нәхән бир бес қарыс сары сазанды әкелип асып береді. Сонда хан:— сен балықшының ханы болсаң, менің сорауыма жууап бер, егер жууап берсең сенің хақықаттан балықшының ханы екенінди билемен, яман қалдыраман, дурыс жууап бермесең өзінди өлтирип мал, мүлкінди патшалық қыламан, — дейди. Оған Әдил көңеді. Сонда хан:

— Балықтың тикенегиннің ушы қай жағына қарап турады алдына ма ямаса қуйрық жағына ма?— дейди. Оған Әдил:

— Тақсыр балықтың тикенегиннің ушы алдына қарап турады, оның былай қарап туруы балықтың ауға түсиунне себеп болады. Егер қуйрық жағына қарап турғанда ол ауға түспейди, түскен менен жылжып шығып кетеди, — деди. Сонда хан:

— Бул айтқан сөзин, жүз ауыз өтирик айтқан таздың ертегиндей емесе? — дейди.

— Жоқ, тақсыр, олай емес, хақықат деп дәлилейди. Буған сенбеген хан жеп отырған балығын тексерип көрип инанады. Соннан кейин буған қунап шығар, деп оның жасын қайдан билесең деди. Әдил балықтың жа-

сын сыртындағы қабыршағынан билеміз, деп бир қабыршақты алып көрсетип сол асылған балықтың жасын дәлйіллеп берип ханды жеңген дейди. Айқыздың жаңағы айтқан сөзи сол бабасының сөзи еди. Бұған таңланған Иван Васильевич:

— Жүдә қызық екен, — деди.

Бұл мәхәллери бирқанша үйлер жатса да еле жатпай жүрген екеуи қатарласа кирип келген Улман менен Нәзигүл екеуи бирден:

— Ылақа менен жолбарыстың таласқанын көрдиңиз бе, — деди. Отырған адамлар не дерин билмей.

Көргенимиз жоқ, бірақ еситкенимиз бар, — деди.

Урты, ағашы шириген моладай опырылып, ишине кирип кеткен, аузы күйген шанаштай бүрискен Улман:

— Сизлер еситкен болсаңыз, мениң көргеним бар, — деди. Оның сөзин жөплеген Нәзигүл жууқылдақ:

— Ауа, бизиң көргенимиз бар, шеше айт, егерде сен айтпасаң мен айтайын.

— Қойып туршы Нәзигүл, жууқылдай бермей, Улман айтсын, — деди Алламберген,

— Айтсам ол былай, мениң жас бала гезим еди. Ағам түнде дәрьяның бойында шолпы тутады. Мен ағамның қасында боламан, сондай бир күн, таңның елип ескен самалы беттен сүйип қарсы алғанда, күн де жадырап уясынан жаңа шығып киятырған еди, бизди аңлағанын ямаса аңламағанын билмедим, бир жолбарыс бизден узақ емес дәрьяның бойына келип суу ишейин, деп атыр еди, сол мәхәллери дәрьяның ишинде жауынлы күни көшкен булттай аударылып төңкерилген бир нәрсе ығып келе берди, бизлер оны өрден дегиш пенен құлаған бир терек деп ойлап турсақ ылақа болып шықты, ол келе суу ишип атырған жолбарысты құйрығы менен бир урды, жолбарыс та шаққанлық етип құйрығынан тислеп аспанға ылақтырды, көзнің жаманлық көрмесин, екеуи сол жерде бир ярым сааттай айқасты,

ақырында екеуі де шаршап еки жаққа бойын таслдаы. — деп салып еткизип аузының сууын жыйнап Алламбергенге қарады. Буның сырын аңламаған Бектурсын; —Ал, соның менен не болды,—деди.

— Не болғаны қурысын, бизлер турған-турған жерде силемиз қатып қалдық. Арадан бираз уақыт өткен соң қалға келип, ауылға барып болған хәдийселерди ағам айтқан еди, ауылдағы адамлар дәслеп ағамның сөзине несебей пәтиуасызға шығарды. Ақырында толық дәлийлленгеннен кейин ауылдағы адамлар менен келип қарасақ, суудан шыққан ылақа өлип, жолбарыстың кетип қалғанын көрдик деген уағында өзине бурыннап ақ Улмаиның сыры мәлим болған соң көптен берди сөзге араласпай отырған Бийбиқатша апай:

— Бәлдиу ширкин.—деди. Буның неге айтылғанын түсинген Нәзигүл:

— Оның хешқандай бәлдиуи жоқ рас, мен де көзим менен көргенмен, — деп ириң басқан көзин қыпылық-қыпылық еткизген де:

— Жолбарысты бир отырғызған ылақаны айтсаңшы,—деди Алламберген. Алламбергеннің сөзиниң неге айтылғанын, өзлериниң бул сөзди неге айтқанын билген Улман:

— Көремиз балам, жүр қане Нәзигүл,—деп Нәзигүлди ертип есикти қатты жауып шығып кетти.

Он биринши бап

Таң атып күн уясынан шығыудап ақ ауылдың арасына бир гүлғыла пайда болды. Мөңиреген маллар, маңыраған қой-жанлықлар, оқыранып киенеген атлар түн уйқысынан оянып, даланы басына көтерди. Ауылдың арасындағы ғаррылар менен мен-мен деген жигитлер өзлеринше жумыс питирген кици қусап хәр жерде шоқланысып сөйлесип жүр. Үлкен дауды питире алма-

ған бийлердей хәрқайсысы хәржаққа тартып, ауызлары бирикпей тарап кетип, қайтадан жыйналып тағымда сөзге кириседи. Бүгинги бул сөзден бели бүкирейген кемпирлер де пайын алғандай болып, от басларында тамсанып отырып, оларда сөз қозғап мәселени кеңісін талқылады.

Сөз Турды бийдің қудаларының келиуі қаққында болды.

Турды бий қызын пәленше байдың баласына берипти, соның ушын қудаларын шақырыпты, дүньяның төрт буршындағы елди жыйнап той берип, алтын қабақ аттырмаған менен, сондай тамаша көрсетипти, — деген маба қандай, душпанның аяқ астында қалыуға болмайды,—деп бир топар адамлар паң-паң урып шықса, екінши топар адамлар ондай сәпсеттің кереги жоқ, қонсы ауылларды шақырсақ болғаны емеспе,—десе тағы биреулері алмақтың да салмағы бар, — деген хеш адамның жерден тауып алыпатырған малы жоқ, алныс тууар, бас ат, тете ат, құс мылтық, қыран құс, түйе, өгиз, бақсы байрақ қаде-қаумет,—дегенің аз жерден шықпайды,—деди. Биреудің маңлайындағысын сыйырып алғаннан кейін соған ылайықлап тойды да беріу керек, — деди.

Бул мәселе жүрген адамлардың кең талқылауы менен ойдағыдай болып, қонақларды күтіу ғамына киристи. Тум-тусқа ат жиберип, ал жетер жердеги жерлерге хабар берди.

Көк шөп пенен жердің бетин жасырып, жайнаған, көгерген май айында, шөплер хәртүрли рең менен жердің жүзине нурын түсирип аспанға қарай атылады. Хәртүрли қауазға салып сайраған құстар, қауада қанат қағып тас төбеде шыр айланып зәрре уақыттың хошын алғандай болады.

Ийрим тартып бурқырап ағып турған Қауан дәрьясының сууық қақпағын ашқан қумғандай қайнауытпап,

ишин тартып ағыспенен ығып баратырған шөп-шарларды төменге қарай жапырады.

Турды бийдің үйинің айналасындағы дүркін-дүркін болып шоқланған адамлар үйілген сендей, бір бирине қарсы жууырып соқлығысады. Сойылған малдың қазандағы асылған гөши сексеуілдің қып-қызыл шоғы менен бурқырап қайнап қазаннан шығып кете жазлайды. Ауылдағы жас келіншектер тыным тапнастан ким дигирман тартып, кимі қазан асып, шырпылдап жүр. Бул аздағы басланған ис түске шейін созылды.

Азандағы шағырайып шыққан күн түс уақтында өз шарасына сыймағандай болып, тулланып барып, шарбы усаған ақ бултлардан өтін қара бултлардың құшағына кирди. Бул махәллерде түстегі өрнестен қайтқан малларда күндегі туұра тартатуғын үйлерине, туұра тартпастан өзлеринің бір қадирли жолдасларынан айрылғандай болып, сойылған малдың жинтигине барып, мүйизлери менен сүзип, мөңиреп ауылдың арасын азан қазан қылды.

Өлген малдың жинтигинен сыйырларын зорға айырып алған хаяллар аузы жаңа ақ көбик болған бузауларын, байлан, сыйырларды сауыу үшін емнегине асылып атыр.

Турды бийдің үйінде ақ текнйметтиң үстінде көпшикти шығанақлап Тилсұмурат, Мәтмурат бийлер менез қатарласа Ерназар келте, тағы соған усаған бир-қанша адамлар отыр. Олардың айналасында атқосшы шабарманлары хәм ауылдың мен-мен деген адамлары қолына тутқан чайнегиниң тутқасынан жаздырмай көк чайдың пуына қумбыл болып терлеп-тепшип бир қос айдынлы орамал менен бетлериниң терин сыйырып, кеуілдегі мақсетлери орысланғандай мәзи майрам болып отырса, олардың қасында тәсбисин қолынан тасламай бир өзи бир төбе болып мүлгип Тәңирберген ийшан отыр.

Мине күнде кеш болып, күн стеги қызарып уясына қарай бет алды. Күн жолында кишкентай шарбы құсаған ақ булт күннің нурлы қуяшы менен пулжайдың құмында жарқырап жатқан алтын әребектің домалақ қозасында дөңгеленип алтын нурға бөленді.

Той десе қуу бас жумалайды дегендей кеш жақын-лағашнан ақ хәртәрептен атлы жаяу, арбаға миинген қыз келиншеклер топар-топары менен келе баслады. Келетуғын қонақлар ушын сазланған үйдің айналасында байланған ат тууарылған арбалар, ерсили-қарсылы жүрген адамлар кешки қауаның бир түрли мазасын алғандай болып, қайнай баслады. Келген қонақлар орынлы орынларына үйге жайғасты. Қудалар өз жоллары менен отырысып, той басқарып жүрген адамларға адамларын жиберип тийисли болған қәделерин сорады. Соның арасынша табақ тартылып қудаларға көрсетилетуғын сыйлар көрсетилип, қудалардың басына суу қуйыспалар питкенсоң, қайтадан отырыспалар басланып жас жигитлердің үстине қыз келиншеклер келтирилди.

Қара үйдеги отырған қыз жигитлердің арасын ортада жанған кете көлдің гөр түбиршиқ томарлары ғана айырып отыр. Сол жақта басын хайуанқаслап орап, бир дизелеп отырған қызлардың өңиріндеги тағылған өңир моншақ, жумалақ, жалпақ түйме менен хәйкел хәм хәртүрли шытақлар жанған оттың қызыл түрименен шағылысып, қарсы алдындағы отырған жигитлердің көзин қамастырады. Чай демлеп отырыспаны жайғастырып жүрген жигитлерде хешқандай, тыным жоқ.

Керегин әкелип қойып атыр. Көпшиликтің отырған жери қандай ұағыр-ұағыр сөз, бир-биреуинің қулағына сыбырлаған сес, гейпара ұақытларда жигитлерден шыққан ериксиз күлки менен араласа, билинер билинбестей болып, қыз жақлардан да сыпайы күлки еситилип қойылады.

Бұлардың күлкисі тынған уақтарда гүмбирлеген
ала мойнақ дуұтарға қосып айтқан бақсының мына қо-
сығы отырыспаны тағы да кеуіллендирип жиберді.

Туғесилмес узақ жолға,
Сапар сүрсем қызлар менен,
Гилтин шалпай услап қолға,
Бирге жүрсем қызлар менен.

Узақ жолға бирге кетсем,
Шөл, жөзііра жерге жетсем,
Жан алыұға талап етсем,
Әрманым жоқ қызлар менен.

Қыз бөнен кәмалға келсем,
Бирге турып, бирге жүрсем,
Арасында шөйт өлсем,
Әрманым жоқ қызлар менен.

Бұл ялғаншы дүния кетер,
Кім жылап, кім шалқан өтер,
Мүсәпирге пәубет жетер,
Бирге жүрсем қызлар менен. —

—Ой бәрекелла,—деп жігітлер хәр уақларын-
да көтеріп қояды. Буинан сайын бақсы шыңырап ас-
панды басына көтеріп кенки қауа менен көлдің ишин
жаңлатып атыр.

Бақсының бұл айтқан қосығын үлкен үйдің ишин-
дегі отырғанлардың ишинде сүйсіне тыңлап отырған
Ерназар алдындағы отырған ийшанды умытып:

Ой заман ай, болғанындағы усы,—деді.

Ерназар домалақ бет буұдай реңли, қызыл шырай-
лы, сары сақаллы, аласа бойлыдан келген адам, оның
хешқандай бийлік пенен иси жоқ хәм бий бола қоя-
йын, — деп ортаға да түскен емес, бірақ өзінің бай-
лығының арқасында атқа мипердің алдында абрайсыз
да емес. Соның ушын да ол усындай жыйнақтан қал-
майды. Буның бұл айтқан сөзин жақтырмаған хәм өзи-

пиз ислеген марапатына хэм адамлардың әсиресе өз қатарындағы бийлердің басы бузылмай үйине келгеніне кеуили толғандай болып отырған Турды бий;

— Заманға не болды? — Ақыр заманды туұдыра бермеши,—деди.

Усы сөзден кейин бул үйде басқа сөз болмай, жай-парахат әнгимелерге көшти, жигитлер жағы болатуғын болса алдындағы чайнеклер бир-бир қатар үйдің ишин аралап шыққансоң қайтадан демленип келгенде хәр жигит өз чайнеклерин алдына алып, орамалларын ортаға қоя баслады. Усы тәртип пенен ортаға он еки чайнек шықты. Бул ортаға шыққан чайнеклердің ийелери хешқандай сөз қатпастан ким не дер еден,—деп бир-бирин аңлысып отыр. Әлбетте, бундай жерде сөз баслаған шешен, ел ағасының сөз қозғайтуғын әдеті ғой, чайнеклерин ортаға шығарып не айтарын билмей, сам-саз болып турған жигитлерге;

—Жигитлер,—деди бираз уақыттан берли сөзге араласпай отырған Бектурсын. «Ат болады тайыншақ, тай да болады қулыншақ, отырыспаның қызығы чайнек кесе алыспақ»—деген қане бул ортаға шыққан чайнеклер тура береме, ямаса өз жолы менен баратуғын жерине барама?—деди.

—Дурыс айтасаң Бектурсын аға. Суұдай тасып көктің айып сүйгендей болған кеуилди суу куйған оттай қылмай, мерекениң қадели иси басланғанын бунда шеп көрип отырған киси жоқ, мине бизиң чайнек, әне басқаларда өз жоллары менен ортаға шығарса, жақсы болар еди.—деди де өзиниң ким екенни, неге ортаға чайнекти шығарғанын дәлийллеген Атаубай чайнегин ортаға қойды.

Усылай болып ортаға түскен барлық чайнеклер тиісін орамаллар менен алға ысырылды.

—Турды бий қудаларын шақырайын деп ағыр екен, сонда үлкен отырыспа болады, неше түрлі урыұлар

дың қызлары келеди,—деген сөзди еситкен Ерназар келтениң баласы Сайым қалаға адам жиберип, баққалдан еки қуты набат, бир бөлек гелле қант хәм ерик жийде алдырған еди: Булда өз орны менен ата-бабасының ким екенин, бағ—дәулети артқан бай екенин, урыўдың қызы Айқыздың толарына өз чайнегин усына-туғынын айтып, ортаға чайнегин шығарды. Бар болсын, бундай жерде урыў жигитлери өз орнында босқа қалмайтуғын әдет емес пе, солай болғансоң бир елдиң ишиндеги бир урыўдың жигити болып жүрген Палеке-нин жийени Досберген де қуры қол қалмайын, деп жақын жуўық жора жолдаслары менен кеңесип, ең ақырында олардың жәрдеми арқалы азғантай қа-режет пенен бул да отырыспаға келген еди.

Олмаидағы отырған адамлардың биразы дәслепки ўақытларда оның менен иси болған жоқ. Чайнек ор-таға шыққан ўақытларында мен-мен деп мурнын ас-панға көтерип жүрген бирпара жигитлер «Буған не жоқ екен, өзиниң тақанын шаялмай жүрип, буның чайнек не теңи екен» деп күлди. Сол гезде тоқсан то-ғыз қыял ойын қапшап өз өмири Досбергенниң көз алдынан бир-бир өтти. Ең ақырында жора жолдасла-рының қайырқомлығы басқа ойларын бөлип жиберип, «Қанатсыз болса аспанда лашыннан ҳал кетеди, ат-сыз болса жерде адамиан сәп кетеди,—қылмайын ҳақ-қа бәле жоқ»,—деген емес пе деди де, өз ойына тоқтау берип:

— Бектурсын аға, —деди, олда буған:

— Не қыл дейсиз, иним,—деди.

— Биреў айтқан екен Бектурсын аға:

Ат мингендей атым жоқ,
Мингенимиз тайғана.
Сөйлегендей сөзим жоқ,
Айтар сөзим азғана,—

деп сол айтқандай айтар сөзим жоқ. «Себепсиз бәне болмайды, бәнесіз пайыз болмайды», бір себеп пенен ортаңызға келген қонақпан, биринши жақтан қонақлығымды, екінши жақтан бір урыудан жалғыз бір өзим екенімди ортаңызға салып, мениң де отырыспаларыңызға араласқым келеди деди.

Бул жерде сөз узаққа созылды. Гейпара жигитлер кемситип арнамысына тийип, «Өзин жүрген дийванасаң, кимге пир боласаң»—дегендей сөзлерди де айтып, отырыспадан қууғысы келди. Ерназар келтениң баласы Сайым «өзиниң шортанын дурыслап жыялмай жүрип, буған не бар екен» деп те салды. «Таяқ еттен, сөз сүйектен өтеди»,—деген емес пе. Досберген өз орнында қуры қол қалмай оған қарсы «Бир ауыз сөздин мың ауыз лийкини болады, онсери шортаның сийсери гүртиги болады» деген, мен шортанымды қалай дурыслап жыя алмай жүрсем де, өз орнымды, өлер жеримди билетуғын шығарман, хәм де исим орынлы шығар деп отырман, —дегенге күни менен толып тасып отырған бирқанша жигитлер сам-саз болып не дерин билмей тығылды да қалды. Енди ортаға түскен чайнеклердин тағдири мерекени басқарып отырған мереке ағасы Бектурсынның қолында қалды. Ол ортаға түскен чайнек айдаған жигитлердин сөзин тыңлағаннан кейин бираз ұақыт жер шуқлап отырып:

Сөз мәнисин билмеген,
Сөзди өзине келтирер,
Гүл мәнисин билмеген,
Шақасына зил келтирер,—

деген жигитлер, орынлы жерге түйе шөгеди, бий орын жерде хәрким сөгеди. Бул жерде Досберген орынлы сөзди қозғап отыр. Қай жағынан қарасақта орын Досбергендики, айда бала чайнегинди,—деди Бектурсын.

Күни менен қатарласып турған чайнеклердің жолы ашылғандай болды. Хәрким өз чайнеклерін дийдилеген жерине жоллап, мауқын басып атыр. Биринши айдалған чайнек биринши болып Айқыздың алдына барды. Қыз жеңгеси Саятқан чайнекті алып, қайтарып өз орны менен кесені Айқызға берді. Айқыз да қолына тутқан кесе менен, түрлі муқам наз бенен аяғын санап басқандай болып басқанда, өңириндегі хәйкел, өңир моншақлардың шылдырлаған сесті қара үйди басына көтерді. Хәр адымында өңир моншақпенен хәйкелдің дизбеклескен дизбегиндегі шуўдырмақлар шуўдырлап оттағы лақа-лақлап қайнап турған қара қумғаншың сесті менен қосылысып әлемди басына көтергенде аяғын газ-газ басқан Айқыз биринши кесені әкеліп Досбергенге ұсынды. Ол да қолға тутқан кесе менен Айқыздың жүрегі бирге келгендей болып көринип, гә кесеге, гә Айқызға қарағанда онын нур жүзлі ашық шырайын ортада жанып турған оттың нурлы сәулесі таудың етегинен асылып төменге түскен айдың сулыў нурындай етип көрсетти.

Айқыздың нурлы жүзін көрсеткен айдың сәулесі кем-кеміел жоқарылап барып көтеріліп, керегеге минип, аспанның көк шеңберін омырауыла алғанда, аспанда ушқан ақ қуўдай жылжын келін ал күн батар төрелинің шегинде батыўға бир ақ тутам қалып турды.

Бул ўақытларында өзиниң чайнегі Сапаргүлге барып тийген Ерназар келтениң баласы кеткен чайнектің изинен көзиң тигиң гә Сапаргүлге, гә Айқызға қарап турған ўағында жеңгесиниң қайтарып қолына берген кесесин аузына апарып ернине тийгизген Сапаргүлдің қасындағы отырған қыз жеңгеси болып келген Нәзигүл әстен билинер-билинбес етип жамбасынан шымшып алғанда, қыз да өзиниң ислеген қателерин сол ўақта билип, орнынан турып, бираз ўақыттан кейин кесені әкеліп Сайымға ұсынды, озал бастан бар-

лық ислеген ислерди бақластырып отырған Сайым кесени алмай қызды ортада дүлдараз қылды. Алып келген кесени алмағансоң қыз не қыларын билмей, изине қайтып кетиудің де илажын табалмай арсар болды. Бирақ сол жерде бираз орынлы хәм орынсыз сөзлер менеп Сайым кесени қолына алса да аузына апарып ишпеди, тек ғана қыздың орнына барып отыруын күтті, қыз барып жаңа отыра берген уағында қайтадан кесени усынды; әдептен қысыңған Сапаргүл бираз ұақыттан берли созылып турған кесени аңламады. Сол мәхәл Сайым қызға қарап:

Әуелги кесе пал кесе,
Ақмақ адамға не десе,
Қайтып келип кесеңди ал,
Делбе болды бул кесе,—

деди. Бул сөз қыздың жақын жууық ағайинлерине тийди, оның ортасында Сайымның өзине гә палақпан гә сақпан болып жүрген Нәзигүлге де, тийип, ол өзи жеңге болып келген қызды жақлап:

— Қайним, — деди.

Ғауада бұлбил шарқ урар,
Жерде пешек лал урар,
Сөйлей билмеген адамның,
Аузына сөзи тат урар,—

деген, бир билмеслик билгеннен де, билмегеннен де өтеди. Оның изин қууалай беріудің қанша қажети бар,—деди. Бул сөзден кейин сөз қуудаласпа болған жоқ. Мине бул гезде түн ортасының ауғанын билдирген қораздың шақырғанына да бирталай ұақыт болған еди. Таң саз берип атыуға қарады. Айда барып ақырын уясына кирди, түннің қараңғы сәулеси кетип, күннің ашық нуры өңменин төсеп, алға умтылды.

Бир заманның ишинде узақ түнги болған қыз жи-

гитлердің жууап айтысып ойнаған ойын күлкілері менен бақсы жыраулардың да айтыуы тоқтатылып, енді тарқасуға нәубети жақылап келгенде күни менен сөзге ара-тура араласып отырған Айқыздың жеңгеси Саятқан:

Бирің үлкен бириң құрдас,
Бирің киши, бириң жас,
Таң да атын жақын келген,
Жууап күттік бир зимилас,—

деди, Саятқанның бұл сөзінен кейін мерекеде отырған жигитлердің ортасына ғауға түсті, қызларға жууап беріудің жолын қарастырды, бир-біреуіне тәсил салып чайнек айдаған жигитлердің бәрі де ишлерінен дәмедар болып жууанты мен берсем екен, деп отырды, оның менен бар қыздар сирап жууап деп жибере қойыу хешқайсысының қолынан келмеді. Бірақ олай етип жууап беріу де отырыспаның қадесі бойынша барып турған көргенсізлік, бий әдеп ис болады. Соның ушын да отырған жигитлер бир-біреуіне қарап сам-саз болды. Жууап күткен қызлар тәрәпи болатуғын болса, бир-біреуін түртіп ишлерінен тез болағойса екен деп тыпыршып отырды. Чайнек айдаған жигитлердің хешқайсысы батып қа дегенде жууап бере алмайтуғынын билген Бектурсын аз ойланып Досбергенге қарап:

— Қане иним, рухсат сизге мына қызлардың жууабын бер,—деди.

Күни менен егер қызлар жууап сорайтуғын болса, биринши чайнекти айдаған мен, урыудың жигити хәм қонақ, деп маған рухсат етсе, оларға не деп жууап беремен, деп көп уақыттан бери ойланып отырған Досберген Бектурсын айтыудан ақ басын көтерип алғанда жаудыраған көзлерин өзине тигип, қане тез береғой жууабын, деп күтип отырған қызларға, ол қызлардың

ишиндеги Айқызға елде бираз отырайық деген ойын көз қарасы менен билдирип, өзинің моллаға оқып жүрген күнлеріндегі ядлап алған бір сөзин есине түсіріп:

Бири парыз, бири сүннет,
Бисмилласыз басланар
Буны тәрик еткен адам
Мусылманлықтан алып тасланар,

соған жууап берсеңіз, бизден жууап болады жеңге, — деди Саятханға қарап.

Бурыннан соңға бундай сөзди еситпеген бир қатар адамлар буның шешиуи қыйын болды. Мынау қызларды отырғызатуғын болды аў деп бир-бирине қарады.

Отырыспаға өзине тәбийғый қызларды басқарып келген бирқатар жеңгейлер аузының сууын тартып, бундайда жууап болама екен, буның дурысырағын бергенде қайтеди, «жаманның жағасы жыртық, бир қылығы артық»,— деген усы екен ғой деп өзлеринше гүбирлесип бир-биреуи менен сыбырласты.

Бундай дағдарыста талай мәртебе топты жарып шыққан Саятқан көп ойдан кейин, буның изи тағы да бар ма дегендей Досбергенге қарап:

— Қайним,

Бири парыз, бири сүннет,
Биссимилласыз басланса,
Тәрик еткен оны адам,
Мусылманлықтан алып тасланса,
— Ассалаума әлейкүм,
— Уәлийкум ассалам,—

деген емес пе?—себеп екеуи де бисмилласыз басланды,—деди.

Саятқанның бул жууабын тыңлаған адамлар әсиресе қызлар тәрепи басынан бир қара булт серпилгендей

болды, сол гезде екінші жууабын таярлап турған Дос-
берген Саятқанға қарап:

— Дурыс жеңге, рахмет сизге:

Дауыл тұрса ел арасы құм болады,
Замана жылдан-жылға сум болады,
Егер жууанты бизден сорасаңыз,
Жууантың атасы, енесі нұм болады?—деди.

Бұған Саятқан иркилместен:

Дауыл тұрса ел арасы құм болады,
Замана жылдан-жылға сум болады,
Шешіуін қайшым бизден күткен болсаң,
Жууантың атасы аңыл, енесі тил болады,—

деді. Бул сауалды да, шешкенсоң бір қатар жигитлер:

— Қапс ишим, біраз уақыт болып қалды, адамлар
енди азмаз демин алсын, ертең азаңда ылақ ойып, гү-
рес, ат шабыс дегенлер бар, болар енди, жууабын бе-
риң қызлардың,—деди

Қызлар еле де отырса екен дегендей Досберген
Саятқанға қарап:

Бір жууап бар дүлдил,
Бір жууап бар бұлбил,
Бір жууап бар қызыл гүл,
Қайсысын қалейсең,—

деді,—оған Саятқан:

Бір жууап бар дүлдил,
Бір жууап бар бұлбил,
Қыз мінәсиби қызыл гүл,
Қызыл гүл менен кетемиздағы,—

деди.

Енди оннан артық созайып десең жигитлердің бо-
лар деген сөзі бул жууаптардың изин создырмады.
Соның ушын да Досберген тағы бір бәле таппаса бо-
лар еди деп сам-саз болып турған қызларға:

— Жақсы, алдыңызды алла ашсын,—деп жууап берди. Ол жууап берген ұағында бирден турған қызлардың өңир моншақ, сәукеле, шытақ дегенлери жуудырласып көтерилип шыққан күнди басына көтерди.

* * *

Ауыл арасындағы бала-шағалар шыққан менен қудалар тәрәпи бир-биреуине сен шық, сен шық пенен көп ұақыт турды. Соның арасынша, ал ат шабар, ылақ майданына шығың деген дауыс еситилди. Бул гезде қамырдан қорқып отырған қудалар енди мәжбүрий түрде далаға шығыуға туура келди, биринши шыққан қуданың бети қазанның майлы күйеси менен аралас исленген буудайдың уының қамырына тула бойы батты да қалды, оған биринши шыққан адамға қамыр жағаман деп хәлек болып атырғанда қутыламан ғой деп үйден шыққан екнши қудаға үйдн екнши қапталындағы турған хаял жақты, соның менен қудалар алма гезек жағып турған үш хаялдың қамырынан бетлери ала ғожалақ болып дәрьяға қарап жууырды, қамыр жетпей қалған ең соңғы қуданы жигитлер тутып алып арбаға жекти, ол арбаға жегилмей әри-бери бултақлайын, деп еди, оған жигитлер болмай, арбаның арысының ортасына апарып мәдели белбеуге шүйдн өткерип жиберип арысты жоқары көтерген ұағында жигит арбаның арысы менен аспанға көтерилип, еки аяғы әл аспанда салбырап кете берди. Бул қуданы ауылдың жигитлери тойханаға шейин арыстың ушында көтерип, тойханаға жақынлаған ұағында арысты төмен түсирип, қане өзин жүр деди, не илаж бар, жигит арбаны сүйреп жүриуге мәжбүр болды. Гүреске жыйналған адамлардың ортасына қарай арбаны сүйреп киятырған жигитти көрген соң құрға жыйналған адамлар араны ашып жол берди. Бул гезде жигит арбаны әкелип ортаға қойды. Ол

ортаға қойған гезінде арбаға таярланған ат әкеліп арбаға қосылды. Бул мәхәллери аўылдың бир топар қызлары арбаның ишине минди, туғырға қондырылған қаршыгадай Айқызда алтақтаның бир шетине минген мәхәллерде гүрес майданы да қызып кетти.

Адам баласы ҳайран қалғандай ылақ ойындар да қызды, мен мен деген ылақшылар келип Турды бийдин ҳәм жаңа бий болып көтерилген Мәтмураттың алдына ылақ әкеліп таслап, өз-ара малларын алып атыр. Атағы шыққан қызлардың да алдылары бос болмай, оларда ылақ әкеліп таслаған жигитлерге орамал берип кеўлин қошлаў да, Айқыз да бушан төрт күн бурып бекіре сатып алған үш теңгесин ылақ әкеліп таслаған жигитлерге берип ол да өзиниң үлесин қосты.

Аллажан қусарған палўанлар биринен соң бирин жығып, қурды бирнеше мәртебе айланып шықты, соның арасына, ал ат қашты деген хабар да келип қалды.

Әдепки топлымға қосылған тайлардың изинен узаққа кеткен атлар да ала қуып болып шаўып киятыр. Турдының торысы менен Мәтмураттың меллесини биринен соң бири озып бир-биреўин жибермей киятырса, оның изинен Ерназардың елпидеги де изиндеги атлардан бир бөлек жалғыз өзи шағғытып Турдының торысы менен Мәтмураттың меллесиниң изинен өкшелеп келип қалғанда еки аттың үстиндеги баллар ат жылаўының бир тауын жаздырып жиберген ўағында изинде қалып қойып изинен қуўып киятырған шаңға келип араласады. Соның арасынша әне, мелле айрып шықты. жарықтың дойнағында бар екен деген сөзлер ҳәр жерден шыға баслады, дәслепки ўақытларда ат жылаўлан басын деп келискен адамлар байрақтан киятырған атларды көргенсоң Турды бий қызып кетип ат көтериўге адам жоллады, буны көрген Ерназар келтеде сазланды. Соның арасынша Мәтмураттың меллесини

топқа жақылап, сызықтан бир өзи өтті, ал Турдының торысы менен Ерназардың елпилдеги қатарласа сызыққа келгенде Турдының торысының басы ғана сызықтан бурын өтип екінши байраққа илести.

Мине соның менен удайына үш күнге созылған Турды бийдің қызының тойы да тамам болды. Бірақ, бул тойда абрайға ийе боламан деген Ерназар келтениң баласы Сайым биринши жағынан отырыспадан утылып шықса, екінши жағынан аты байрақтан қалып тағы да пушайман жеди, соның менен бул тойда оның жүрегінде улкен дық қалды.

Он екінши бап

Күн өткен сайын Айқыз бенен Досбергеннің арасы жақынласып қурсауы келген арбаның тоғынындай бир-бирейин сүйген сүйиұшилик мухаббаты арта баслады. Бірақ бул еки жастың ортасына түскен ис барған сайын шийеленисип, бий опа жаманлық та күшейе берди. Буның ақыры Турды бийдің тойынан кейин жүде үдеди. Той тарқаған күннің ертецине ақ Сайым Айқыздың изине шуқшыйып түсти.

Еки аўылдың ишиндеги тилге жүйрик мен деген ҳаялларды ортаға салып сөз айттырды. Талай қызлардың басына суў куйған, талай жигитлердің қуршын қандырып «берекет тап жеңге» дегизген ҳаялларды да салды, бірақ буның менен хешнәрсе болған жоқ. Аўылдағы келиншеклердің жүйрикпен дегенлериниң талайының сағы сынып, қайтып сөз айтпайтуғын болды. Изинен қалмай «Не қылсаңда бетин бур», — деген Сайымның сөзине ортаға түскен ҳаяллар «Қарағым, буған енди мени араластыр ма» деп басларын алып қашты.

Түлки қууған тазыдай изине тускен Сайым «Қолымдағы барым сеники, не десенде аяйтуғын жаным жоқ. Сол қыздың бетин бурып берсең болғаны»,—деп

тағыда Нәзигүлди қолға алды. Ол да бұрынғысына бетер бар интасы менен иске киристи. Бир күнлери суўға барғанда, суўға шомылып жүрип, суў қалақ ойнап Айқыздың көкирегин тутқанда оның қолына геүдесин төңкерген гумис кеседей еки қос алмасы тийди. Жерден тесип шыққан жас гуземдей қолына нық тийген алманы көрген соң Нәзигүл:

— Ержетип қалыпсаң гой қыз, не бәле, биреу ууқалап жүрген жоқ па,—деди.

— Қойшы жеңге, қаяқтағы бийсәубет сөзди айтпай,—деди.

Суудан қайтып киятырып көп сөзлер айтты. Сөзлериниң арасында

Қыз деген қызыл гүл бес күнлик өмир,
Бес кун өткеннен соң өмириң көмпир,
Басыңды некалап қазы етсе хәмпир,
Сендағы бизлердей боларсаң бийкеш.

Бир кун биреу неке салса басыңа,
Хеш қарамас көзден аққан жасыңа,
Мал берген күйеулеп келсе қасыңа,
Сендағы бизлердей боларсаң бийкеш.

Булаңлап жүргениң уллы дәуириң,
Салғын самал болып ессе сәуириң,
Тарқар қазан урып бир күн хәуириң,
Сендағы бизлердей боларсаң бийкеш.

Өнириннен таслап өңир моншағыңды,
Қиймешек қысқанда еки жағыңды,
Бұрымға қосқанда тулымшағыңды.

Дәураның өткенин билерсең бийкеш,—

деп «сендағы бизлердей боларсаң бийкеш» қосығын айтып көлдің ишин жаңғыртты. Қатардағы киятырған басқа қызлар айтқан сайын айтса екен,—деп ауызларының сууы қурып «айтөс жеңге» деп жалынды. Бул сөзлердин бәрин өзине айтып киятырғанын, ортаға тускен өззәулдин тапқан сумлығы екенин түсинген Айқыз:

тә Лай, жеңгей қойшы, басты қатырмай, бундай қызар муқаббаттың қандай ләззети болар екен,

іздың бұл сөзи Нәзигулдің жүрегіне атылған оқ. — жаман тийди. Солайда болса өз рети келгенде бұл да қуры қол қалмастан айтар сөзин айтты. «Жаңа қыз болғаннан сақла» деген усы екендә. Көрермиз. Усы тулымшарың менен дүньядан өткенінди, бәримизде уақтында қыз болып жеңгемиз болған. Бирақ, тап сендей болғанымыз жоқ, — деп көп сөзлер айтып таслады.

— Жеңге, сөздің сабынын езе берген менен майы шығама. Болды ғой енди. «Хәрким өзиниң сүйгениниң қулы»,—деген емес пе. Сөзди тужырымлы етип бир қайырып таслағанда:

— Келе ғой, қарағым Айпарша, үйгә қонақ келди, —деген Бийбиқатша апайдың дауысы киятырғанлардың сөзин бөлип жиберди.

* * *

Бул келиспеген талаптың изинен қалмаған Сайым талай хйилекерликті басынан өткерген, талай сумлықтардың басына суу қуйған Улман кемпирди де қолға түсірип, Айқыздың изине салды. Сыйлайман дегенсон шириген ағаштың тубиндей мүжилген сйрек тислерин ақшыйтып ыржақ-тыржақ етип күлип, Улман да Айқыздың изине түсти. Бир кунлери шарық ийирип отырған қызлардың үстине келип жоқ жердеги сөзлерден сөз қозғап, өзиниң Палымға қалай тийгенин, оның қалай айттырғанын, изине көп сөздің ергенин, алдында мойын таулық қылса да, ақырында өрмекшиниң ауына оралған шыбындай оралып қолға тускенин айтып:

— Ах, қызлар ай. Ол дәуир де өтип кетти. Сонда мениң бир жеңгем «буұдай наның болмаса да, буұдай

сөздің болсын» деген еді.—деді. —Мен бұл күнлері көп қызларға түсінбеймен. Өзіңіз бөтен қыз жоқтай көрinedi. Қыздан көп пәрсе жоқ. Усы аұылдың өзінде сайдаұылдай бой жеткен он төрт қыз отыр. Ол қырылғырларды қашан күйеу алатуғынын да билмеймен, — деп сөздің ақырын Айқызға шөгире берді. Оның қапталында пилте басып отырған Нәзигүл де сөзден қалмай көзінің қыйығы мәнен Айқызға бир қарап:

— Шегирткелер егин жер, екпей тегин жер,—деген шеше,—деп өз сөзін мақуллаатқандай Улманның бетине қарады.

Айқыздың басындағы ис биринен соң бири шийеленісип бара берді. Палапанын ерткен ғаздай Сайымды изнен ертіп Улман да изнен қалмады. Қалай пзинеи қалмай жүрсе де, Айқыз мойнып бурып «ауа, мақул», —деген сөзін айтпады. Бийбиқатша анай да «мынау былай бола қойсын»,—деп, келген адамларға узилди кесилди жууап бермеді.

* * *

Жарқыраған күн нурының қунағында, әлемди қауазына балқытқан бұлбилдің қауазындай сайрап, шақырып турған атшөктің дауысына машқул болып, ашық нурын салған күн нурының бухар шапанының етегиндей қызарып уясына кирип баратырғанда қосалаңның төбесине шығып, Қауаның мөлдиреген көк сууына қарап алдына түскен тулымшағын ақ сүйриктей он саусағы менен сыйпап ойнап турған Айқыздың кеулин:

— Суудың жанында отырып, балықшының шөллеп өлген аты секилли болдым ғой,—деген Досбергеннің сөзи бөлип жиберді.

Сол гезде мақпалдай қара шашын арқасына қағып салған Айқыз:

— Өйбей, сизбединиз!—деді.

— Ауа, мен едим,—қорқып кеттиңіз бе, отырыуға мүмкін бе,—деди Досберген.

— Отырыңыз!— деп бетинэ қараганда қырмызы гүлге бөленгендей нур жайнаған еки бетиниң алмасы қып-қызыл болып нурға бөленип жыллы шырай менен Досбергенге бир түрли қууаныштың белгисин көрсеткендей болды.

Бул отырған жерде екеуиниң сырласатуғын сөзине арман-берман жүрген адамлар кесент бергеннен басқа шешқандай пайдалы нәрсе болмады. Соннан кейин бир аз отырғансоң ол орнынан турып қос алаңның төменги шетіндеги ағып турған жалтың бойына барды. Булардың жүргенин көргенде аққуудың қатар өскен қос палапаныңдай қандай жарасқанын көрип мийриң қанады. Досберген жүрип киятырып гейпара уақларда тум-тусқа көз таслап қарайды.

Гейпара жигитлердиң аузының сууы курып, сонын менен сөйлескен кисиниң әрманы бармекен,—деп жақында ғана ауылға келген бир Айшагүл деген қызды өлгенше мақтаған еди. Бирақ Досберген ол қыздың қандай екенин көрген жоқ, көрмесе де жигитлердиң сөзине қарай, қыз деген жигиттиң көзиниң құрты емес пе, даңқлы қыздың хабарын еситип, торақ көрген хаялдардай аузының сууы курып, сонын менен қалай көрисиуге болар екен,—деп аңыз етсе де, өзимниң Айқызымнан артық эмес шығар,—деп, өзин-өзи тоқтатады. Ол Айқыздан қалай сулыу болар екен,—деген ой менен өзине өзи сорау береді. Айқыздың қолынан тутып, сол сораулардың түйинин шеше алмай турли қыялға батып киятырғанда, алдынан буұдай реңли қызыл шырайлы, көзи үриккен тананың көзиндей адырақ көз бир қыз шыға келди. Топа-торыстан алдынан шыққан қызды көрип.

— Хау бала, мынауың ким!—деди Досберген.

— Тапымайсаң ба, бул Айшагүл ғой. — деди Айқыз.

— Мен кеткели, ауылға жаңалық болы
гитлеримиздің көкке шығарып мақтап жү
усы болатуғын болса, жигитлердің де көзи
екен,—деди.

— Неге олай дейсең? Жамап қыз емес, қа
де меннен жақсы ғой,—деген Айқыздың с
жүйесінен өтіп жүрегіне оқ болып қадалған оол
ды. Оның өзін Айшагүлден төмен санағаны Досбер
генге бір турли болып көрінді. Бірақ солай да бол
са, ол өзін пәс тутқаны Айқыздың қасыллығы, деп
билді.

Досбэрген Қос алаңның алдындағы сийрек жапырақ
қамыстың арасындағы тар соқпаққа түсіп тартып
отырды, Досбэрген жүрегін қоса алып кеткендей Ай
қыз көп ұаққа шейін изинен көзін алмай қарап турды.
Тағы да мына сум бір не қылып жүрмесе болар еді.
—деген тақылетте тум-тусқа қарады. Қызарып батыуға
жақыңлаған күннің астында кетіп баратырған Досбер
генді көріп мына маққардың маққаршылығының ар
қасында бір майдан мауқымызды баса алмадық ау,
ең болмаса кеште үйге кел, деп те айта алмай қал
ғанымды көрдің бе, бэрибир, бүгін үйде адам жоқ,
кеште үйге кел деп айтайын деп бул да батып баратыр
ған күн менен шапырақ қамыстың арасына кирип көз
ден ғайып болды.

Бул ислердің жағдайын жақсы билген Саятқан қа
па болып отырған Айқызды көріп:

— Қарағым Айқыз, неге азып баратырсаң? — деди,
оның мийирбанлық пепен сораған сорауына:

— Женге, еле хэм өлмей жүргениме шүкир, десең
болмай ма?, — деп көзінен жас мөлтилдетіп қоя берді.
Оның себебі:

Өзи қанша талпынып сөзи өтпегеп соң бір күні
Ерназар келтениң баласы әкесіне:

— Аға!—деди зилли сөзбенен Сайым. Ол да баласының сөзінің зилли экенін билип:

— Не қыл дейсең, балам?

— Не тилейтуғын еді, әке болып бала менен сөйлесіңді билмесең баланы балам бар, деп хабар алмасаң, ержеткен баланың сүйегін сарсылдырып өзім болсам дейбергенше баланың да ауқалынан хабар алсаң болмай ма? Енді қартайған қалда сен алжыған қақ шекеге қаял неге керек? — деп Қанигүл Ерназар келтениң изине шуқшыйып түсті.

Қанигүл арықлаудан келген, мурны шуқшыйған салпы, ертлеген аттың ериндей, кекшийген көзі үңирейген адырақ көзден келген, ол урыса қойса екі көзі тасырайып, түнлигин самал көтерген үйдей, танауы ишине кирип, желпилдеп кететуғын, бір қызып кетсе, изинен қалмайтуғын, қасарысқанда адамға сөз бермей, сөзін тауысып өзі қоймаса сөйлей беретуғын кемпир еді. Бір баслаған сөзін ақырына шекем дауам етеді. Ерназарды жерден алып, жерден салды. Сөзінің арасында сениң жаныңды дүнья алар, усы пейлиң болса, қара басың қаңғырып далада қаларсаң,—деп те қойды.

Ерназар келте қаялына ырық бермей ерегисип баққан еді оннан өзине пайдалы хешнәрсе питире алмай пәсине түсейін деди.

Ерназар келте баласының бул ислеринен хабардар болған менен, оған онша кеуіл бөлмеген еді. Себеби бір күнлери Қаллибек хәм Бийбиқатша апай менен гезлескенде сөзден сөз шығып екеуимиз қуда болсақ қалай болады қыз ержеткенсоң үйде сақлап отыра беріу анаға да, қызға да миясар нәрсе емәс ғой дегенде, оған Бийбиқатша апай дурыс айтасаң, бай аға, «қызым ким айттырмайды, қымызды ким ишпейди» деген, айттырғанның да зыяны жоқ. Мениң улым да, қызым да сол, соның ушын оның жылағанын жақсы көрмеймен, ықтыяры қыздың өзінде, «теңі келсе тегін бер»,—де-

ген, теңим десе, менде қарсылық жоқ,—деп айтқан менен изинен «Бай менен бай құда болса, ортасында жорға жүреді, бай менен жарлы құда болса неге құда болдым, деп зорға жүреді», деген, сиз бай, бизлер жарлы—жақыбай адам, бул келісе қоярмекен, деп те қойған еді. Ғаслында да Ерназар келте Бийбиқатша апайды өзіне миясар көрмейтуғын еді. Байлар хәрқашанда жарлыны өзіне тең көрмей, жарлы менен тамыр болыуды қалемейтуғын әдет болғанлықтан баласының Айқыз хәкқындағы ойына онша құлақ қоя берген жоқ,—тағы да аўылдағы:

Қостамғали қоңыр бөрік кийеді екен,
Кемпириниң тарысын түйеді екен,
Егерде ақ шабақты көрегойса,
Айнамайын деп аўзынан сүйеді екен.—

деген қосықты да еске алып, сондай бір паспанда елдің қызын балама неге аламан, ол менің лақабыма миясар емес,—деп жүрген еді. Бул бір жағы болатуғын болса, екінші жағы бала еле жас ғой, қартайып баратырған хештемесі жоқ, оның қызығы алдында ығбалынан көрер, оннан көрі қартайған халымда ернубей дәрет суу жылтып бергендей өзіме бірзұнн қарастырайын деп жуумаққа келіп, ақырында басы бос бір маған қолайлы усы болар деген ой менен Өтеген сарының қызын алмақды болып, ортаға адам салып, изине түсіуге қараған еді. Соның арасында «Заманы бирдің хамалы бир, қырманы бирдің самалы бир»,—дегендей ер жеткен баласы ортаға түскен-соң «татымы жоқ дуздан сақла, үйиңнен шыққан жаудан сақла»,—деген усы екен,—деп өз бармағын өзі тислеп:

— Илаж қанша, сенде барқылдан мийимди жедің ғой,—деп өз ойын тоқтатып Сайымның исіне араласуға мәжбүр болды.

Ең дәслепки кунлери қарсы болған менен, өз тур-

мысларының жағдайына қарап Бийбиқатша апай қайып болса да:

—Еки аяғым бир төбе алла-жалла көрмегеним сол болсын,—деп Айқыз қарсы болды.

Қысырылып қымырылып отырғаннан не шығады, хешнәрсе алмағанда да берегойсаң, бундай болып отырмайсаң,—деди ортаға түскен ийшанның жиберген адамы. Мине соның менен еки жастың арасына түскен опасызлық барған сайын шийеленисе берди. Айқыз бенен Досбергеннің арасына күн сайын қауып тууа бастады.

— «Қымызды ким ишпейди, қызды ким айттырмайды»,—деди Саятқан Айқызға.

Бул сөзди жалғыз Саятқан емес жаны ашып талай адамлар айтқан болатуғын. Алламбергеннің үйінде отырған бірқатар жигитлердің де сөзинің арасында усындай сөз шығып кететуғын болды. Қапелимнің арасында аұылдың иши еки жикке бөлинди.

Бирсуи болатуғын болса, Ерназар келтениң баласын қууатлаған, соның шоқпарын соғып, алдына түсіп жүрген Жамал шиңкилдек пенен Әбдикерим гүүилдек хәм олардың хаяллары Нәзигүл, Қалжамал шаңқылдақ хәм тағы басқалар болды.—бала хешнәрседен ғам жеме, бир түнде артыңа мингестиремиз де саламыз, барың болса аяма, қыз сеники,—деп көрген жерде Қалжамал паңқылдаса, «Жеңгең дурыс айтады, оның песи бар, ондай қызларды үйрәткенбиз, ол эртеңине ақ мойшына қурық тускен асаұдай айлапғанын билмей ақ қалады»,—деп Жамал шиңкилдесе. «Ой, қарағым ай, бизлер турғанда қыз қайда баратуғын еди»,—деп, Әбдикерим менен Нәзигүл Сайымның иши бауырына кирип, оқыраға тускен құрттай теспей сорды.

Досбергенди қууатлайтуғын аұылдың ишиндеги басында Алламберген болған бірқанша жигитлер, булар олардай болмай ақ өз ислерин дауам ете берди. Дос-

берген менен Айқыздың арасындағы сүйиүшиллик кун сайын, ортага опасыз ҳәрекет тускен сайын кушейе берди.

Булар бир-биреўни көргенде аспаннан қалқып келип қоянды илген буркиттей бир-биреўине қушағын аша жуўыратуғын болды. Булар адамға билдирмей бир-биреўиниң қолайын таўып, ҳал жағдай сорасып, кеўиллерин аўлап жүрди.

Ауылдың ишинде дәсленки күнлери сөз қандай сақланса да жуўынды аңлыған ийттей тымискиленип жүрген адамлар, бул сырларды тез күнде ақ билип Ерназар келтениң баласына жеткерди. Бул хабарларды еситўдеп өз намысына зыян келгендей болып, Досбергенниң изине адам салды. Ең ақырында Алламазбергенниң үйине келип:

— Мен бул қыздың изинен өлмей қалмайман, бул бир күни райдан қайтар деп жүрмен, егер ондай бир ис болатуғын болса, айтпады деп жүрмениз,—деп қойды. Сайымның бул айтқан сөзин, бир күни Әбдикерим гүўилдекте, «ағайын болып отырған ел едик, қасаң байтал еки айғырды өш етеди болмайық»—деп, Алламазбергенге келип бирталай сөзлерди айтқан еди. Оның үстине Сайымның келип айтқаны Алламазбергенниң жүрегинен оқ пенен атқандай тийди ҳәм ол да:

«Қымызды ким ишпейди, қызды ким айттырмайды», айтқан менен ис ниге береме, қуры далага әўпилдемесең де болады ғой ишим,—деди.

—Олай демес, усы қыздың жолына жанымды пай тиккеним де кәсирмей жаздырылады дегенди қой, аспанға ушсаң аяғыңнан, жерге кирсең төбеннен тартаман. Ойнасып көремиз десең, ойнасып та көремен,—деп есигин қатты урды да шығып кетти.

Ерназар келтениң баласы есикти қатты урып шығып кетип баратырғанда ашыуға қатты минген Алламазберген:

— Жаудыр, жаудыратуғын тасың болса,—деди. Бул сөзди айтқанда Алламберген Айқыздың озал бастан өзіне белгили сырына исеңди, Айқыз қандай бир зулмет болса да, оның оған тиймейтғынына көзи жетти. Бул бир жағы болатуғын болса, екинши жағы Бийбиқатша апайға қызыңның ықтыярын маған бересең,—деп сорағанда, жыламас жағына қарасаң, болғапы, қарағым»,—деп айтқан сөзи бар еди. Бул еки нәрсе Алламбергеннің өз ойының иске асатуғынына исендиретуғын еди.

Алламбергеннің Сайымға айтқан сөзин еситкен Айқыз өз тәрәпинен атылған оқ, Сайымның жүрегине келип туура тийгендей, әстен ғана мыйығын тартып күлип:

— Зыяны жоқ жеңге, енди шешинген суудан таймайды,—деген, неде болса турдық, ол биринши оққа шыдаса, екиншисин тағы да жиберемиз,—деди.

* * *

Бүгинги ақшам отырған жерде де Досбергенге отырыспаңыз қызығы болмаған секилли болып көринди. Сен кеулицінің хошы болатуғын жолын таппай жүрсең деп бирқатар өзинин жора-жолдаслары күлиспе ретинде дегішип қойды. Бул сөзге күлиспе ретинде немқурайды қараған менеп қаслында да ойландыратуғын, хәркимнің де ойын аударатуғын сөз еди. Бул қыздың жарасына ийшанның түсіуі, суұпысын жиберип, «Ақылсызлық етпесин» деуі, енди Ерназар келтснің пәтия оқыспай питпейтуғынына көзи жеткен жигитлердин айтқан сөзине Досберген:

— Басымның сақыйнасы бар еди, сол шығып ауырып тур,—деди де қойды.

Соны билип айтып отырман «албыраған үйрек алдынан да, артынан да сүңгіиди»,—деген сен де сондай

иним. Сен бул күнлери от көргөн гүбелектейсең. Сонлықтан түрли ауырыу пайда болууы мүмкин. Бирақ ойлан, энди былай болғансоң Эбдикерим гүүилдекке ерегискеним сонша, усы қызды «шуршыт» бепен жиберсем де, жиберемән,— деди Алламберген.

Бир күни сөз жоқ жердеп, сөз тауып Эбдикерим гүүилдек Алламбергенге: усы сениң ислеп жүргениң не? Қарап жүрсең болмай ма мына балаңды тый, қауынның пәлегин қуртып болды, деп жоқ жерден сылтау тауып, Алламбергенге алып тоңылып ата-бабасынан берман қайтарып сөкти, Эбдикерим гүүилдектің жәһиз сөккеш сөзине ашыулаптан Алламберген:

— «Ийт жемес асынап дәметин жүрген» сиздей болады, мен еле ҳешкимнің жууындысын ишкеним жоқ. Мениң балам сениң палызыңа түспек түе, қапталынан да жүрмейди. Өйтип булағай салмай ақ, жөн сөзди айтсаң болғаны ғой,— дегенде:

— Сениң көзиңнің ети өскен, — деп қарап отырған. Алламбергенди жатқарып сабаған еди. Бул ҳәдийселердин тийкарына түсинген Алламберген дәслепки күнлери,— қурысын буған араласпай ақ қояйын, балалар өзлери өңысып кетсе кетсе ғойсын,— деп Саятқашның айтқанларына ырық бермей жүрсе де, энди бул ҳәдийседен кейин Досбергеннің исине араласуға өзинен-өзи мәжбүр болған еди.

— Соны билип айтып отырман, сен бул күнлери торға түскен қаршығадайсаң «шуршыт» пенен болса да усы қызды жиберемән,— деген сөзи Досбергенге де үлкен сын болғандай болды. Сол күни түни менен уйықлайалмай, тоқсан тоғыз ойларды ойлап, ой түбине жете алмай, ақырында бир күнлери:

Ушпаға қанат жоқ саған жетпуге,
Қолды қысып уақты— хошлық етиуге,
Не илаж бар меннен узақ турыпсыз,
Маған болмас үйди таслап кетпуге, —

деген сөзин ойына түсирди де, әлле не уақытта уйқыға кетти.

Уйықлап азанда орнынан турғанда Досберген басының мең-зең болып аұырғанын сезді. Досберген бул аұырған басын кешегі түнгі ойланған ойдың салдары, — деп сезді де, бир еки кесе чай ишип, күндегі талабы бойынша таяу ескегин, орағын алып пишен орыўға, көлге кетти. Көлден орып келген пишенин түсирип атырып, түстен соңғы тынық қауада айтылған қосықты тыңлап турып:

— Ырас айтасаң, — деген сөзди өзиниң қалай айтқанын билмей қалған еди. Егерде қасындағы жәрдемши болып жүрген Палекениң үлкенбаласы Атажан:

Нени әжаға деп айтпағанда мүмкин бул да бир нәрселерди айтар еди. Бирақ өзиниң айтқанын өзи сезбей Атажанның сезгенине уялғанынан көк желкесине шейин қызарды.

* * *

Қараңғы түн.

Қауадан буршақ пенен аралас қуйған жауын бир майданға апармай, жер жақанды көк ала көккөмбек теңиз қылды, жауынсыз ақ зәрре дымқыл болса мыйы шығып турған жер жауған жауын менен бес бетер болып «сен қайда барасаң» дегендей, атлап басқан аяғын кейин тартады. Гейпара жерлерде аяғы тайып кетип ет бетинен түседі. Қайсы манға барса да тап солай.

Ай қараңғы думаншылық, еле жауып тур. Қапелимиң арасында пайда болған самал қолынан келсе жер дүшьяны қопарып астын үстине аударғысы келеді.

Усы қараңғы түннің ишинде ербең еткендей болып биреу есиктің алдындағы арбаның астына барып отырды. Ол отырған орнынан қозғалмай бираз отыр-

ды. Ол бир отырып, бир турып, қулағын салып тум-тусқа қарады. Жауын барған сайын пәсеңдеп азғантай дем бергендей болды. Ескен самал менен шертек қылып тутқан қамыслар қыбырлап арман-берман теңселеді. Ауылдың ортасынан өткен жаптың ишнен аққан суулар тынышсыз қауаның ишнде сылдырлап еситиледи. Отырған адам тағы да орнынан турып қазыққа байлаулы тұрған маллардың арасына барып көзден ғайып болып, қайтадан тыңғыңдайды. Оның қулағына анда-санда малдың гүйсеген сесті менен анадай жердегі аттың шықырғаны ғана есигиледи.

Жауынның ишн ала самал да пәсеңдеп көктегі буйра толқындар өз орынларын кем-кемнен өзгертіп ақ бултларға бере баслады. Қап-қара түнектің астынан шыққан жарық жұлдыздар ашығын көрген қыз бенен жигиттей жымыңдап күлин жерге қарайды, гейпара ұақытларда атылған мылтықтың оғындай болып атылып, аппақ болып бір жерлерге барып жоқ болады. Аққан жұлдыздан көзін алмай қарап турып, «Менің жұлдызымның оңы болғай дағы», — деп ишнен тилек тилеп ол орнынан турып зып беріп, шертектің артына келип отыра қалды. Бул отырған орында көп ұақыт отырды. Шертектен сығалап үйдің есигіне қарап тың-тыңлады.

Ауылда хәзирше қыймылдағандай сес жоқ, бәри де уйқының бесігінде, ол адам тағы да тум-тусқа көз тигіп қарап, хешкімді көре алмай әстен ғана орнынан турып, аяғын ғаз-ғаз басып есіктің алдына келип қулағын салып үйді тыңлады. Ол үйден ыңырсып жәтелген хәм:

— Қудайым ай, бул не аспанның түбелегі түскен жоқ па,—деп бир аударылып түскен жиңишке сесли дауысты да еситти. Бул гезде қашан ақ жауған жауын тынып, ендиги нәубет қара үйдің

лар көптің қатарында балқып уйқы да жатқан Айқыздың бетіне тамып, мазалы уйқысын бузған еді. Мергеннің атыуына, қулан­ның қасыныуы туура келгендей Айқыздың «Қудайым ай бұл не, аспанның түбелегі түскен жоқпа?» — деген сестің еситкендей, түн уйқысын бузбай, сууылаулы қамыстың ұңгирине кирип уйықлап жатқан Жоллы да орнынан ушып ту­рып, әу­пилдеп үріп, жууырып барып бір қарайған нәрсені ийіске­леп қуырығын былғаңлатып орнына келип жатты.

Еле түн қаранғысы, селт еткен жан жоқ. Есиктің алдында шабақ аңдыған қутандай гейпара уақытларында шийдің түбін тырнап отырған адамға бір уақлары шыйық етип есик ашылып, биреу далаға шыққандай болды. Шапан бүркенип үйден далаға шыққан адам анадай жерге барып, олда тум-тусқа көз салып тың-тың­лады. Әри-бери отырып жан-жағына көз жүгір­тип қа­рап, орнынан бір ту­рып, бір отырып, тағы да отырды.

— Усы жауынлы күні, не жесін дегендей ишинең гүбирлеп сөйлеген болды. Тағы ту­рып өстен ғана аяғын ғаз-ғаз басып қара үйдің босағасына келип, тум-тусқа көз жууыртып ишке кире берейін дегенде, қапталынан өстен билінер-билінбес болып жөтелген сеспенен араласа—«Бүгін кеште тауланарман қойнында» деген өзине таныс дауыс қулағына сап ете қалғанда:

— Досбергенбісең? — деди. Ол да усы сөзді күтип турғандай:

— Аға, мен, — деди.

— Олай болса, тез кир үйге деп қолынан тартқанда Айқыз биреу алып қашқан ылақтай буралып барып Досбергеннің қушағына кирди. Жас қыздың ысы жа­лынына бийхуш болған Досбергеннің айқасқан еки қолы Айқыздың жалаңаш денесине оралып су­луыдың пал татыған аузына аузы сүліктей жабысып, Айқыздың ар­қасын ууқалап мухаббаттың гилтсіз сандығының құл­пы усы заматта ашылғандай болып, екеуі уйқыға кир-

генде, аспандағы сансыз жұлдызлар үйдің шыптала-
рының түңлигинің хәм де шыптадан исленген үзиклери-
нің санлағынан қарағанда қара үйдің арқасында
шийдің санлағынан қыз бенен жигиттің қол устатарын
алған қыз жеңгесинің қарағанындай жымыңласып қа-
рап турған жұлдызлар еки жастың қызығына қарап
турғандай уақытларда:

— Өлтир ийттиң баласын, бул кимди бассынады, —
деген Әбдикерим гүюилдектің сөзи еситилди.

— Қояғой балам, Бийбиқатша бизиң теңимиз емес,
уялмай қатнасын отыратуғын биреу менен куда бола-
йық деп Ерназар келте неше мәртебе баласына айтса
да өз ырқына көндире алмады. Өзинде, ортаға басқа
адам салын та жалынған менен баласы Сайым әкеси-
нің айтқанына болмады.

Мухаббат деген сондай тилти жоқ сандық, оның
шеги болмайды. Ортаға түскен суйиушилик, мухаббат
оты, тәбийғый тилектің ләззети ақ пенен қараның, бай
менен жарлының ортасына хешқандай бөгет нәрсе емес
екенин, жас күлдерінде өзинің де талай мәртебе қызыл
көрген ғарадай көринген қызларға асылып бүлинши-
ликке түскенлери ойына түсіп, Ерназар келте ең ақы-
рында баласының тилегин орынлауға мәжбүр болып,
ортаға адам салып, қоярда қоймай, Тәңирберген ийшан-
ның күши менен ауа мақул дегизгенине мине бүгин
бесинши күн болған еди. Пәтия оқылған уақларында
балалар жас емес, тез күннің ишинде қызыңды узатыу
жағының ғамын жей бер,—депте ескерткен еди.

— Өлтир ийттиң баласын, бул кимди бассынады, —
деген сөзбенен орнынан ушын турған Досбергеннің құ-
лақ шекесине таяқ келип шақ ете қалғанда, көзинің
алды тынып, не болғанын сезбестен отыра қалды. Нәй-
лаж отырған адамның үстине шырылдаған таяқ қай-
та-қайта келип тийди. Ойламаған жерден хәдийсеге

дуушар болған Айқыз не қыларын билмей, көрпениң арасында оранды да қалды.

— Шығар далаға, жатқар ийттин баласын, — деген гүюилдеген дауыслар есикти аша үйге ере кирди.

Бұл Нәзигүлдің күйеуи Әбдикерим гүюилдек еди, ол қостамғалылардың ишинде Қаллибекке бир табан жақын, үш төрт атаға келген Аймурзаның баласы. Ол елирип гүюилдеп сөйлегенликтен адамлар оны Әбдикерим гүюилдек деп атап кеткен еди.

Қыз бенен жигиттин арасындағы иске дәслепки уақытларында қыздың жигит ағаларының бирден араласа бермейтуғын әдети емес не, тап сондай Сайымның Нәзигүлге «жеңге Айқызды мениң менен бир таныстырсаң, не керегинди беремен,—деп ыңқылдап жүргенин сырттан бақлап жүрген Әбдикерим бир күни Сайым менен Нәзигүлдің жасырын сөйлесип отырғанларының үстине келип қалып:

— Бала, меннен неге жасырасаң, айтабер, уршықтай айландырмай неси бар, ол қыз айтқанды ислеиди. Егер ислемесе ала жипти кесисип, ағайиншиликтен безеди, — деп ол да ортаға түсип талай мәртебе Айқыздың басын шыр айландырып, ақырында көнбегенсон, — тап балам, көрермен сеии, — деп сыртынап гижинип жүретуғын еди. «Ийт жоқ жерде шошқа үреди, еки саудайы бир жүреди» —дегендей бир ауылдың иши қапелимнің арасында екиге бөлинип, урыс десе тақ түратуғын, дау-жәнжелди ақшаға сатып алатуғын Жамал шиңкилдек пенен Әбдикерим гүюилдек бир жақ болып, күни-түни аңлығаны Айқыз бенен Аллаамбергеннің үйи болды. Тез күннің ишинде қызынды узатыудың ғамын жей бер, — деп те ескерткен усылар еди.

Булардың ондағы ойы ара узап кете берсе Айқыз бир күни түнде Досбергенменен қашып кетип өзлеримиз пәнт жеп қалармыз,—деген қауиптеп тууған нәрсе еди.

Қыздың изине түскен Нәзигүл Айқыздың бір күн-лери «бүгін кеште тауланарман қойыңда»—деген сөзинің ақырын күтпестен сөздің кимге айтылғанының тийкарына түсінбестен, тек ғана етек жеңі желбиреп, қызыл көрген қарғадай ауылға қарап жууырып, дөш-нәрседен хабарсыз жол жүріп кетип баратырған Сайымның изинен орамалын былған шақырды да:

—Қол устатарымды берсең бала,—деді. Топа-то-рыстан қойылған сорауға түсінбеген Сайым:

— Ол не, жеңге, — деді. Оған ол:

— Ол неңди билмеймен, қол устатарменен көрпе қыймылдатарымды қоса аламан. Жеті түнде изіңнен жүргендей жағдайым жоқ. «Қызы бардың назы бар», деген, енді қандай қылсамда, назымды көтересең, айтпадым ба саған, асықпа балам, қурыққа түскен асау-дай бір күллери қыз өзінің айланғанын билмей де қалар демеппедім. Ол пәтия оқыуды күтіп жүр екен, бүгін қойыңда тауланатуғын күни деп созып алып кеткенде, Сайым сөзинің биразына түсінніп, биразына түсінбей, ақырында өзінше жуумақ шығарды. Оның шығарған жуумағы Нәзигүл қыз бенен сөйлескен екен, ол бүгін кешке келегойсын, деген сөзді айтқан екен, — деп түсиніп кетіп, баратырған жолын тоқтатып Нәзигүлге:

— Еткен хызметіңе рахмет жеңге, бұл хызметің-нің астында қалмайман. Хәзіргі барым усы деп қалтасынан үш теңге шығарып берді. Соған мәс болған Нәзигүл:

— «Өзегі қарайған ғарға тас шуқыйды», — деген қайним, сен қаршыға болсаң, мен сенің қасарысқан қара тасыңды қайыс қылған жоқпаң ба, — деп езиуі қулақ шекесіне жеткенше күлді.

Бұл іслердің ақыбетінің не болатуғынын түсінбеген Нәзигүл қолына үш теңге түскенсоң бір сыбағамды алдымғой деген ойменен өз жолына кетті. Нәзи-

гүлдің сөзине инанған Сайым кетіп баратырған жолын тоқтатып кештің болыуын күтті. «Сорлының аты күнде шабыуыл», — дегендей Сайымның бахтына күндегі болмайтуғын жауын да жауды. Бул жауынға Сайым қатты қапа болған менен, Досберген қуғанды. Жауынлы күні ауылдың арасының бірқанша тыныш уйқыда болатуғынын, жауын шашыннан тартынған адамлардың ауыл ишин аралап жүре бермейтуғын әдетін билетуғын Досберген, — бул жауын еле де қаттырақ жауса екен, — деп қуғанды.

«Өзің қылған асты үрде иш» деген емес пе, өз көзі менен көріп уәделескен Досберген аспан төңкерилип аспан-кестен болса да алған нийетинен қайтпай үйінен шығып, туұра Айқыздың үйіне қарай тартқан еді. Ол жауынлы күні ким болар дейсең деген азда болса бой таслап жүріп, үйге жақынлағанын, сууынлаулы тұрған қамыстың арасында Әбдикерім гүуілдек пенен Жамал шиңкилдектің отырғанын сезбеген де еді. Бул екеуінің усыманға келиуі қапелимдегі болған нәрсе емес еді, бул қыз ағасы екі жигит Нәзигүлдің сөзі менен Сайымды қуры ертип аңғытқа шауып, үйден шыққан менен қатты пүсерлеп жауған өткінши жауынға гезлесіп, сууын қамыстың қууысында тасаланып отырған еді. Булар бул манда көп уақыт отырды. Ондағы ойлары биринши жағынан, жауын тынсын десе, екінши жағынан, үйде адам барма, егер адам болса бас салып кирип барыуымыз уят болар, азда болса сабыр етейік, Нәзигүл күндіз сөйлескен болса, қыз шығады ғой сол уақларында гезлестире қоярмыз, деген ойларда тұрғанында, үйге туұра тартып, биреуден сескенгендей болып буғып жүрген адамды көре салып, ерден ерден қауши бар,— дегендей бул ким болар екен, егер Досберген болатуғын болса, бир жатқарып салайық, деп изин аңлып күтип тұрған түн қараңғысының душпанларының қолына абайсызда түсе қалды.

Дәслепки уақларда жайпарахат шыққан сеслер кем-кемнен улғайып ауылдың таң уйқысын бузды.

— Уай-уай, өлдим, — деген зарлы дауыстан оянған адамлар тум-тустан жыйналып келе бастады.

Әдепкі уақларында түн уйқысы менен не аұхал екенін билмей тұрған Алламберген көзін ашалақта жумалақ дауыс шыққан жерге жетип келип, истиң тийкарын аңлап не дерін билмей сам-саз болып тура қалды. Соның арасында оннан-бұннан келген адамлар Әбдикерим менен Жамалдың қолынан Досбергенди зорға айырды. Адамлар келместен бұрын ақ таяқтап силеси қатқан Досберген бет-ауызы даладай қап болып, далада қара үйге арқасып беріп маңлайдағы қанын қолы менен сыпыра берді. Усы мәхәллерде ауадағы шағырайған жұлдызлар гүнасыз бийшараның исине гүа болмайық, — дегендей бириниң изинен бири зымырап көзден ғайып болып атырған еді. Бул жұлдызларға көзін тигіп қараған Досбергенниң суу деген сөзін өз дауысы менен өзи даурығып жүрген Әбдикерим бул мені сөгип атыр деп түсініп:

— Тилине қара, ийттиң баласының, — деп барып, қыстың күнлериндеги муз үстінде таймай жүрнү ушып етигиниң өкшесине қаққан мыйығы менен тағы теуіп жибергенде қырғый талаған торғайдай болып Досбергенниң үстниң парра-паррасы шығып маңлайы жерге дүріс сте қалды.

Жыйналған адамлардың, ишинен қойыңыз, өлтиресиз бе бул бийшараны, — деп арашалап жүрген гей-пара адамлардың тәуеллесине турмай есиріп жүрген Әбдикерим менен Жамал шекесине келип тийген таяқтар шақ ете қалғанда, олар да басларын услай беріп ет бетинен жерге барып құлады.

Қапелимниң арасында ауылдың иши жиг-жиг болып еки бөлінген төбелес майданы қызып кетти. «Ийттиң ийссі болса, бөриниң құдайы бар» дегендей Досбер-

генди қуўатлаған Палеке, Алламберген, Елмурат қусаған тағы бирнеше жигитлер болды. Таң қараңғысындағы басланған төбелес сәскеге шейін созылды.

Талай мәртебе Айқыздың изине түсіп басын мең-зең қылған, басында Нәзигүл болған бирнеше женгейлер қызды өйер-бүйерлерден ізлеп таба алмағансоң төбелестің аяғы сауылмай ақ:

— Байға тиймей дүньядан тақ өтетуғын жүзі қара қайда! — деп шуу ете қалды.

Досбергенди арашалауға адамлар келип түскенде ақ Айқыз жатқан орнынан турып адамлардың арасы менен жасырынып шығып кетип, Алламбергеннің үйіне барып қашан ақ орналасқан еді.

— Адамларға қарайтуғын бети болмаған соң ол жүзі қара бир жаққа кеткен ғой, — деди, бул хәдийселердің изін ала келген аузы ойылған гөрдің үңгіріндей болып бир тиси қалмаған Улман кәмпир.

Ортаға адам түсіп, төбелес жаңа ғана саяу тартқандай болғанда қыздың жоқ болып шығыуы Әбдикерім менен Жамалларды қайтадан великтирди. — Ол қызға не бәле келсе де усылардан келди, булар уақыттан пайдаланып қызды қашырып отыр, — деп жудырығына түкирип тағы да Алламбергенлердің топарына қарай умтылды. Оның үстине жел екпеси шыққан Сайымның ауылының бирқанша жигитлери де келип қосылды. Төбелес қайтадан қызды. Қим жағаласқан, кими бир биреуинің бетинен алып жулысқан адамлар ортада жүргенлерге ҳешқандай араша бермеди. Жон қасындағы басланған төбелес уллы сәскеге шейін созылды. Бир уақытта қызғын адамлар қораздай жулысты таң қараңғы.

— Бул не бассызлық, байлаң арбаға, — деген Мәтураттың қахәрли дауысын еситпегенде, мүмкин төбелес кешке дейін созылған болар еді.

Өзимизге белгили Мәтмурат қостамғалылардың ишиндеги бай адам хәм ол жақында Тилеўмурат бийдиң орнына бий болып көтерилген еди. Ол бий болып көтерилген соң мениң ата-бабаларым Арзымбет пенен Абдулла бий, ол Ерназар ала көзбенен де айқасқан адамлар, — деп халық алдында солар менен мақтанатуғын мақтаншақ адам болды. Ол бурын да жаман емес еди. Енди бий болғаннан кейин сыбайлас отырған ауыллардың бәри де оны хұрметлеп айт, той-мерекеде сыйлайтуғын хәм оған қарсы шығын сөз айтпайтуғын болды. Керек десеніз ауыл болып оған өзлериниң бир де өкпе гийнелерин де айтпайды. Егер ол ашыўлана қойған гезде мынаў бала ямаса келли деп қарамастан, бас салып сабайтуғын мақтаншақлығына байланыслы ашыўшаң адам болды, ол бул өнерди бий болған соң шығарды, соның ушын да ол келгенде адамлар суў сепкендей тына қалды. Оның бул төбелестиң басында болмаўы, — Сақыў елатында бийлердиң кеңеси болып, соған шақырылып кетип еди, сол кеңестен қайтып келиўи де сол еди, болып атырған истиң ауҳалы менен танысып дәрхал келе салып қахәрли түрде, «бул не бассызлық байлаң арбаға» деген сөзин еситкен соң танаулары желпилден Әбдикерим гүўилдек пенен Жамал шицкилдек орынларынан ушын турып, Досбергенге қарай тура умтылды. Егер Сақыўдағы кеңестен Мәтмурат пенен бирге ауылына қидырып киятырған бурынғы бий өзиниң бийлик орнын Мәтмуратқа берген Тилеўмурат ортаға түспегенде, мүмкин Досбергенди арбаға байлап сабағанда болар еди, истиң жөн жосағын сорап танысқан Тилеўмурат:

— Мәтмурат жан, — деди. Тилеўмураттың былай айтыўының себеби биринши жағынан ол Хийўа ханына жаранып, маўыты шекпен, гүмис саат алған, ол Есенгелди, Елгелди мәхремниң урпағы Шәрибай аталық пенен зәңгилес киятырған қыят ашамайлының

ишиндеги абрайлы бийлердин биреуи болган болса, екинши жагынан оның жасы да үлкен еди, соның ушын да ол Мәтмуратқа солай гәп урды. Аттан түссе де, зәңгиден түспей жүрген Тилеумураттың бурыннан соңғы ким экенин билетугын Мәтмурат:

— Не дейсиз ага, — деди. Мәтмураттың «не дейсиз» деген сөзин өзине миясар көрмеген Тилеумурат:

— Енди солай дейсиз бс? Мәтмуратжан, ауадағы биреу айтқан екен «кемеши хан болды, биз нөкер болдық. қуданың хәмири менен суу төкер болдық»,—деп, сол айтқандай сиз бизге «не» дейтуғын болдыңыз ба? Жақсы, олай болса биз қойдық деп Тилеумурат басқа сөз айтпастан өз жөнине кетти. Мәтмурат жасы үлкен өкпелеп кетти аў, деп те қараған жоқ. Бурынғысынан бес бетер болып «байла арбаға деген соң-байла» деп ақыра түсти. Қалған адамлардың ишинде Мәтмураттың алдына шығып Досбергенди қорғап алғандай адам табылмады. Оны жақлаушы Палеке, Алламберген, Елмуратлар да Мәтмураттың дүмпилүне ушырап, олар да жазаға гирипдар болды. Бирақта бул жазадан аман қалған Бийбиқатша апай менен Айқыз, Саятқанлар болды.

Айқыз бенен Саятқанның аман қалыуы ауылдың ишинде жәнжел басланып, төбелес болыудан ақ Айқыз Саятханның жәрдеми менен елес қапастың қараңғысының уақтында бир кишкентай аў қайыққа минип, көлге қарай зып берди. Ал Саятхан сууыңлаулы қамыстың арасына кирип жасырышып жатты.

Үйме-үй Айқызды излеп табалмады. Жақын жердеги атаушық, бурын қаза басып жатқан аяқ жетер жердеги омытларды излеген болып еди, оннан да табылмады. Көрдим-билдим, деген адам жоқ болды. Саятқан төбелес басылуға қарағанда ақ сууыңлаулы қамыстың арасынан өзи шықты. Саятқанның сууыңлаулы қамыстың арасынан шығыуын көрген адамлар Айқызда

сондай жерден шығар деп барлық жыйналған сууын-лаулы қамыс, қууыс қолтықтарды ізлеген болып еді, ол ушты-күйді жоқ болды.

Ал Бийбиқатша анай болатуғын болса, қудасының— тез күшнің ишінде қызынды узатыу жағының ғамын жейбер, деген сөзі бойынша қызына киім кепшек ала келейин, деп қыздың қалың малынан алған көк шолақ сыйырды алып Қоңыратқа кеткен еді. Жел өкпелери шыққан адамлар оларсыз ақ геукилдесип тек Досбергениң үстінде қамшы ойнатып қырғый талаған торғайдай қылды.

Дәсленки уақларда неде болса усының қолында бола қояйын едің хәм мениң абрайымды неге түсиреди деп қыздың шешесіне енеден тууылғанына пушайман жегендей етип мықлап жазасын берейин деген Мәтмуратта енді оның жоқлығын билип, солығын басып, аўсыл болған малдай өзіннің иесіне өзі пушайман жеди. Ал жел өкпесі шыққан қудалар болатуғын болса, Бийбиқатша анайдың үйін қыянкесті етип бар мүлкін, есигіндегі қалған бір екі баспағын алып қара үйдің айналасына қарым қазып есигіне шеңгел көмді. Мәтмурат, — менің рухсатсыз Досбергени босатпайсыз, егерде кимде ким келип азық-ауқат берсе, жожақорлығын көрсетемен, — деп қатты буйрық берди. Ал қалған Палеке, Аллаамберген, Елмурат қусаған Досберген жағында болған бірқанша жигитлерди Турды бий менен жарысқа салған шоланына апарып қамауға буйырған уақтында көптен берли сөзге араласпай, хәдийсенің уңғыл шұңғылын жақсылап тексерген Бектурсын:

— Бий аға, сөзіміз бар, — деди. Күни менен бийге қарсы сөз айта алмай сам-саз болып турған бірқанша адамлар үстинен бір қараңғы булт, серпилгендей болып хәммеси Бектурсынға қарады. Усындай ашыулы

түрінде өзіне қарап сөз айтқан кисини дым жек көр-туғын Мәтмурат Бектурсынға:

— Неғылдейсең, — деди, бул сөзди еситкеннен Бектурсын:

— Бий аға биреу айтқан екен:

«Бир қыйсық бир қыйсыққа ашық болды,
Қаладағы жийдени тасып болды»—

деп, сол айтқандай, бир-биреуин сүйгән бир-еки жас ушын пүткил бир елди гүналауға бола ма? Мәтмурат бийдің қарындасы бир жигит пенен тутылған екен, соның ушын Мәтмурат бий тутылған жигитти арбаға байлап қойыпты, оны жақлағанларды музханаға қамап қойыпты, деген атақ сиздей адамға ылайық емес, — деп ортаға түсти.

Еле қылышларынан қан тамып турған Хийуа ханының бийлериниң биреуинен саналған Мәтмурат өзіне қарап сөз айтқан адамды жек көрген менен де сөзиниң ишинде өзін көтермелеп айтқан Бектурсынның сөзіне бир жағынан марапатланды да, көзиниң аласы менен қарап:

— Бул ким өзи, жантақлы жердің сопасындай ызылдап турған, — деди Мәтмурат.

— Бий аға бул биз, сизде жалғыз үйдиң көпегиндей қарылдай бермеңиз, — деген де ашыуы кернеген бий:

— Мынау неғыл дейди, бас атаңа нәлеттиң баласын, — дей берген гезинде көз ушында көк теңиздің үстинде ытқып киятырған қайыққа көзин тиккен Бектурсын:

— Анаң қара деп теңизге қарады. Бектурсынның анаң қара деген сөзи менен теңиз жағына қараған адамлардың көзине туулаған самал менен теңиз үстинде көтерилген толқын менен гә жоқары, гә төмен түсип киятырған бир желқомлы қайық көринди. Қутырған көк

теңиздің үстінде өлемен деп қорықпай желқом құрып киятырған қайықшыны көргенде, ақ көбик толқынның үстінде шарықлап қанат қағып жүрген дауыл қусын көргендей болып:

— Дауылдан қорықпайтуғын бул недеген құдирет-ли адам,—деди биреуі. Бектурсын да оның сөзін қууат-лағандай болып:

— Көрдіңиз бе сол қайықты, — деди.

— Аға, көрдик, ол Иван емес пе? — деп жууап қай-тарды шуұлаған адамлар.

— Аға, ол Иван, егер көрген болсаңыз усы адам маған унайды. көрмейсең бе энекей ол өлимди писент етпестен тууған толқынның ишинде қайық пенен қан-дай еркин киятыр. Адам туұылмасын, бир туұылған соң өлимге емес өмирге умтылыу керек, өмир сүриу қыйып, өлим аңсат, деп өзиниң аз билетуғын орысшасы менен орысшалап:

Белсет парус одинокий
В тумане море голубом,
Что плещет он в стране далекой
Что кинул он в краю родном.

Играют волны, ветер свищет,
И мечта гнется и скренист;
Увы,—он счастья не плещет
И не от счастья бежит.

Под ним струя светлей лазури,
Над ним луч солнца золотой,—
А он, метежный просит бури,
Как будто буря есть покой.—

деген қосығын айтты.

Бул қосықты Бектурсын усы орайдағы ири санаат орны болып, саналатуғын балық, өндирис орны жоқар-

ғы жерлер менен байланысы бар балық санаатшысы Богданов пенен Рейтман Красильниковлар компаниясында хәм Аралдан келген пароходлардын жүгин түсирип хәм тийеп жүргенде Иван Васильевич Ивановтан үйренген еди.

Мойнақтағы хәм оны жағалаган еллердин ишиндеги қазақ қарақалпақлардын бәри де Иван Васильевичти аты жолы жоқ. Иван деп атайтуғын еди. Ол Тимофеевичтин промысылында жұмыс ислеп жүрген күнлеринде де хәм сол жағадағы балық аўлайтуғын жерлердин үстинен қарайтуғын старшина болып таярланған соң да халық пенен тығыз байланыста болған еди. Соның ушын да бурыннан қайығы таныс болған Иван Васильевичти көрген адамлар ол Иван емес пе деген еди. Бектурсынның бул сөзи жүрегине оқ болып қадалған Мәтмурат бий Иванның атын еситкенде төбе шашы тикке турып еки бети боп-боз болып:

— Хей мынау не деп тур, ең ақырында бул бизлерди орыс қылмақшы ма? — деп бақырды. Оған ол:

— Орыс жаман халық па? Баяғы ақ қапшық жылы халқың аштан қырылып өлейин деп атырғанда, Хийуа ханы урандағы ғалленди қораңдағы малыңды, қолыңдағы қызыңды, қойыңдағы хаялыңды алғанда аш отырған халқыңа нан ун берип өлимнен алып қалған орыс емес пе еди, енди бүгин қарныңыз тойған соң орыс жаман болдыма? Жоқ орыс жаман емес, ол елс хәм бизге қолын береди, жәрдемін аямайды, деген гезинде:

— Ол жәрдемін аямайтуғын болса, неге ол бизин көлдеги қазамызды теңиздеги аўымызды алармеді, — деди Мәтмурат.

— Ол нызам бойынша жүреді, салмайтуғын жерге қаза-аўларыңызды салған соң әлбетте ислеиді, бирақта ол хәммеге емес, шетинен неге ала бермейді. Бир уақытларында Қаллибектин, Алламбергенин тағы соған усаған адамлардын аўлары түе тутқан балығын-

да өзлерине қайтарып берген уақлары болды, ол хәм-меникин жалпыламай тута бермейди. — деди.

Иван Васильевичтиң бир пеше мәртебе жақсылығын көрген адамлар хәм ақ қапшық жылларып басынан кеширген хәм ол ҳаққында ата-аналарынан еситип билген бирқанша адамлар Бектурсынның сөзин мақуллап:

«Жақсының жақсылығын билмеген, қудайдың бирлигин билмейди», — деген, дурыс айтасаң балам, — деп ғаррылар шуу ете қалды. Олардың сөзин дауам еттирип Бектурсын:

— Желниди қанша үрлесеңде көмпеймейди дегендей ушқын алысып отқа айналса, оны сөндиріуіге болмайды, тап сол айтқандай тозыуы жеткен тамды қолдан қулатпаса жауынлы күни қулап шинидеген жасларды өлтириуіге мүмкин. — деди.

Халықтың әншерин аңлаған хәм Бектурсынның сөзиниң тийкарына түсінген бий тәрәппенен енди ҳешқандай сөз болған жоқ. Ал Бектурсын болатуғын болса, ол да омыраулап қазбалаған жоқ, себеби еле ханлықтың толық ҳүким сүрип турғанын оның жылауын жақлаушы бийлердиң мәниниң жатпағанын билетуғын еди. Бирақ солайда болса, Бектурсынның сөзинен кейин Досберганның пен жай парахат жол менен шешилетуғын болды.

Он үшінши бап

Бизниң оқыушыларымыз Бектурсынның ким екенин билмейтуғын шығар. Ол қатар-қурбы, жора-жолдасларының арасында абрайға ийе, басқа жигитлерге қарағанда ашшы-душшыны көбирек татқан жақсы менен жаманды айыра билетуғын, узын бойлыдан келген бетинде азғантай шешек дағы бар сулыұшық, ауыр минезли, жаңа жигит ағасы болып киятырған адам еди. Ол көп уақыттан берли Мойнақта жасайды.

Бектурсынның әкеси Мойнаққа көшіп келгенде бұл санаат орны онша үлкен емес еді. Оны айнала орнасқан елдерде айтарлықтай көп емес еді. Биринши келип бұл жерде орнасқан жоқарғы орынлар менен байланысы бар балық компаниялары болған еді. Соның ушып Красильников компаниялары болған еді. Соның ушып да оны айнала орнасқан елдер, усылардың қарауында жұмыс ислеуге мүтәж еді.

Ол күнлери бұл жерге келген адамлар жоқарыдағы аты аталған санаатшылардан пайдаланбаса, басқа пайдаланатуғын орынлары да жоқ. Сонлықтан қалай болмасын бала-шағаны асыраудың ғамына кирип, ким балық аулап, кими дузлап, кими шолан салып байлардың оты менен кирип, күли менен шығып, неде болса кешке жутқандай бир тислем нан табыудың ғамын көретуғын еді.

Ал жекке санаатшы Богданов пенен Рейтман Красильников компаниясы өз ретинде жұмыс сорап келген адамларға ау дузақ пенен қоса бала-шағасын асырауға келешекте тутатуғын балықлары ушын, май, қант, товарларды заборный книжка деп атайтуғын китапқа жазып беретуғын еді. Оны бергенде де алатуғын балығын арзан баға менен алып, беретуғын затын қымбат баға менен беретуғын. Соның ушын да балықшылар хәрдайым санаатшылардың алдында қарыздар болып қалатуғын еді. Ең жақсы балықшы жылына 800-900 пуд балық беретуғын болса, санаатшы хәр пудына жүде қымбат дегенде 50 тийин, 70 тийин, беретуғын еді. Соның менен жақсы балық тапсырдым, деген балықшы жылына зорға ғана 500 манат ақша алып санаатшыға қарыздар болып, келеси ислеринде пулсыз ислеуге мәжбүр еді.

Тап соныңдай Бектурсынның әкеси дәслеп көшіп келген күнлери бұл үйрениспеген жерде қалай күн көремиз деп ойласа да, соңын ала «ийт ийесиз, қазан күйесиз» болмас дегендей кем-кемнен үйренип хешбир

күни талапсыз болған емес, дәлсізкі күнлери қол ушынан талап қылған Толыбай соңын ала балық санааткері Богдановқа жумысқа өтіп, соған малай болды. Әдеп өзі, соңын ала Бектурсынды да соған жаллап берди. Баласы менен екеуінің азанына қара кешке дейін ислеген талабы кешкі тамақларына жетпей, гейпара күнлерінде түнде қалып жумыс ислейди, сонда да баяғысы бола беретугын болды.

Күнлердің күнінде бір күні, — әне пароход киятыр, — деди. Пароход киятыр деген сөз қаланың адамларына біртүрлі қызықлы болып көрінсе де жүк түсіріп жүк тийейтуғын адамларға дым нақолай болды, себеби пароходтың келип кетиуі олар ушы жумыстың қайнаған көзі болып есапланады қай ұақ, пароход келип кеткенше оларда тыным болмайды, тап сонындай пароход киятыр деген күнінен баслап қайнаған жумыста жүрген күнлердің бір күнінде Бектурсының көзине хан пароходынан түскен орта бойлыдан келген ийегінде шоқ сақалы бар бір киі көзіне ып-ысық көрінгендей болды. Ол хан пароходынан түсіп қолына тутқан қапшығын арқасына салып:

— Бул-жер шарының өзі үлкен екен, дүньяда адам көп екен, бул көрмеген адамлар менен қалай жумыс ислесемен,—деп Тигарау менен Уша құйрығына қарап турғанда балық дузлаған бочканы домалатып баратырған Бектурсын:

— Сәлем тамыр, аман-аман — деди.

Иван Васильевич: «сәлем, тамыр, аман-аман» деген сөзди бириши естиуі еди. Ол бул сөзлердің не екенін түсінбеседе, менің менен сәлемлесип турған шығар деп орысшалап:

— Здраствуйте, — деди ол да.

Мине Иван Васильевич пенен Бектурсының бириши танысуы усылайынша басланған еди.

Пароход бүгін жүдә кеш келди, оның кеш келиуі-

не себеп дауыл қатты болған еді, бул дауыл еле тынған жоқ. Пароходтан түскен адамлар тамыр-таныс тауып, өз жолларына кетип атыр, таныс емес жерге биринші келген Иван Васильевич қайда барарын билмей сам-саз болып тум-тусқа қарады. Соның арасынша үйлерине қайтып баратырған адамлардың ишинде палапанын жоғалтқан үйректей қайда барарын билмей турған Иван Васильевичти көрген Бектурсын:

— Айда тамыр, бизикине барады, менде кибитке бар пайдом, — деп қолын былғады. Оның бизикине барады дегенин түсинбесе де «айда тамыр, мен де кибитке бар, пайдом», — деген сөзин, бизиң үйге жүр деп турғаны шығар, — деп изине ере береди.

Кең жайылып кеткен қызыл құмнан пайда болған турақсыз төбелер зәрре ескен самал менен құмды сууырып аспанға атып, кетип баратырған адамлардың көзине, бетине тийип мазаларын алды.

Хәр жерде төбе-төбе болып, өркешленип турған құмның арасындағы бирли ярым үйдің шаңырағы менен қамыс қақыралардың моржаларынан буұдақланған түтинлер буұат-буұаты менен аспанға қарай атылып тур. Жүрип киятырған Иван Васильевич бул түтинлерди Петербургтің заводларынан шыққан түтинлерге мезетип ойын тоқсан тоғыз ойлар бөлип, қыялы аспанға шауып, бир майданның ишинде Петербургти көзден өткергенде, тутасқан қара бултлардың арасында үйлерден шыққан түтинлер қамыстың арасына кирип зымғайып болып, жасырынған гауық құстай қауадағы бултқа барып қосылып көзден жоқ болады. Бир майданның ишинде пайда болып әупилдеп ысқырып турған самал ишин алған шортандай сап болып тынып қалды.

Жүрек ауырыуынан ҳаялы өлиуиниң изиһен ақ қара үйине от тийип қақыра салып алған Бектурсын еле жайын дүзетип алыуға да ҳешқандай мүмкиһшилик таба алмай, азаннан қара кешке шейин ислеп тапқаны кешки

тамаққа зорға жететуғын қалда болып жүргенде баласы қыста муз астынан илме қармақ пенен балық аұлайман деп барып үкиде балық аңлып турғанда тусынан өтип баратырған нәхән бир ылақаны шанышқы менен урған мәхәлде ылақа пәт пенен бир жулқығанда өзни муз астына алып кетип сонда өлген еди. Соннан берли баласын қайғырып жүргеннің үстине әкесиниң бели мертилип биротала жумыстан қалып қойды. Баласының қайғысын хәм әкесиниң ауырыуын себеп қылып, жумысқа бармағанына да көп болды. Әкесин қаратпаған тәуип, ислетпеген еми қалған жоқ. Қумға түсириу, арқасына белине гербин қыздырып басыу, қумбылауға түсириу, жаңа өлген жас малдың терисине орау, ыслық қайнатып соған салыу, тағы соған усаған емлерди ислетти. Оның менен де пайда бермеді. Ең ақырында Қоңырат жақтап келген бир тәуиптиң буйрығы бойынша егиз бала тапқан хаял,—аурыу адамның аузына жүуен салып тепсе, тәуип болады,—деген менен Бектурсын аузына жүуен салып егиз бала тапқан бир хаялға да арқасына тептирди, буинан да хешқандай шына болмады. Әкесиниң ауырыуы күн сайын үдей берди, жумыссыз адамлардың күни барған сайын нәсеңлеп бара берди. Енди Бектурсынға үйде отыра бериуге болмайтуғын болғансоң ишип жейтуғын нәрселерин әкесиниң қасына таярлап қойып кетип жумысқа көптен берли бүгин ғана барған еди.

Кеште жумыстан қайтқанда әкесин ойлап киятырған Бектурсын үйине келгенин де билмей қалды. Төрде төсек тартып жатқан Толыбай баласы менен кирип келген Иван Васильевичти көрип орпынан турып қарсы алайын деп еди, бирақта тураалмады, соннан кейин Мойнаққа келгели үйренген өзиниң шолақ орысшасы менен ауырыуын түсиндирип белин услап:

— Восим глаза болит, ничего бул жуқпайды келиниз, өзлеримиз жарлы болсақта кеулимиз бай, — деп қойды.

Иван Васильевич восим глаза деген сөзине таңланып:

— Как восим глаза? — деди.

Ондагы оның ойы адамда да сегіз көз боламекен, бул қалай деген таңланыу еди. Оған өзінің баярларының жұмыстарын сорағанда «как» деп сорайтуғын сөзлері есине түскен Толыбай: Восим глаза, очень болит, — деп қайтармалады.

Мине соның менен Иван Васильевич Бектурсынның үйіне орнасып, жердің уңқыр-шуңқыры менен толық танысып алған соң Богдановтың промыслосына барып жұмысқа орнасты. Ол ең дәслеп жай рабочий есабында жұмысқа орнасқан болса да хат сауаттан хабары болған соң оны рабочийлардың үстінен қарайтуғын, балықшылардың балығын қабыл етип алатуғын баслық етип таярлады. Кем-кемнен адамлардың иши бауырына кирип жұмыс ислеген Иван Васильевичти жұрттың бери де жақсы көриуге қарады. Бирқанша балықшылардың көптен бери алалмай жүрген қақыларын алып берди. Қулласы қалам Иван Васильевич балықшыларға жүдә жағымлы болды, соның ушын да хәрбір балықшы оның үйіне барып тамақланыуын тәуір көрип, хәр күни биреуі қонаққа шақырды.

Айлана менен толық тапысқан, Бектурсынның үйінің тар екенін Иван Васильевич бир күни чай уақтында:

— Егер сизлердің кеуилинизге келмесе, өзіме қолайлырақ бир жай тауып шықсам сизлер қапа болмасыз деймен,— деди. Күн-күннен өзінің жүдегенін хәм де ауырыуының өзін алғанын сезген Толыбай Иван Васильевич те усы менен қауипсинип кетип баратыр ау деген ойға кетип:

— Балам, бизде бир нақыл бар, келиншектің бетін ким ашса, сол ысық деген, көптен бери дуз дәмлес болдық, бизнің халқымыздың биришии шақ дузын мениң

үйимнен иштин, кетиуіне қарсы емеспен, егер олай былай бола кетсем, баламның ауқалынан хабардар бол, Қарақалпақта тағы бир нақыл бар, «кеткен мийнет, келген дәулет» мениң усы ауқалда жатқанымда кеткениңе бир жағынан қапа да боламан, — деп қойды.

Кетиуіне қарсы емеспен, дегені тилінің ушы менен айтылған сөз екенін сезген хәм улыұма кетиуіне қарсы екенін аңлаған Иван Васильевич енди кетиуді омырауламай Бектурсын менен бола берди. Бир күнлери сөзден сөз шығып Васильевич Толыбайға:

— Бунда көптен бери турасыз ба? — деди Иван Васильевичтиң оныан бир нәрселерди билгиси келип сорағанын сезген Толыбай бир нәрселерди айтпақшы болған еди, оны дурыслап айта алмады. Бурыннан әкесинен хәм басқа адамлардан еситип көкиреғинде яд болып қалған қатықулақ Бектурсын:

— Аўа, биз бунда көптен бери турамыз, оған кемінде бир 25 жылдан аслам уақыт болды. Мүмкин сиз билмейтуғын шығарсыз, усы турған атауымыздың азда болса өзине ылайықлы тарийхы бар. Ол тарийх былай:

Бир заманларда усы жағалардың ханы Төребек ханым қыз деген болған екен.

Төребек ханым өзи сулуу, өзи ақыллы қыз болады. Оған дәрьяның өңириндеги Султан санжар Мәзихан деген ашық болады, маған тий дейди. Төребек ханым оны қалемейди. Соннап кейин Султан санжар Мәзихан ғарры патша Әмиүдәрьяны байлатып аяққа суу жибермейди. Соннап соң Төребек ханымның журты суудан кемтар болады. Халық суусыз қарап болып посууға айланады. Ел журты қырылатуғын болған соң Төребек ханым ғарры патшаға үде бериуге мәжбүр болады. Оған былай дейди:

— Мен саған тийейин дәрьяны аш, дәрьяның бай-

лаған жеринен жықтыр да изимнен қуу, қайсы манда жетсең сол жерде мен сеники болайын дейди. Оған ғарры патша Султан санжар ырза болады. Төребек ханым журтынан ылғый жүйрик қулынлы бийелерди жыйнатып Мойнақтан баслап, дәрьяның байланған жерине шекем ҳәр ат шаптырым жерге қулынды биржерге, бийени бир жерге байлап кете береді. Төребек ханымның ырзалығын алған патша дәрьяның бөгетин жығыуға буйрық береді. Бөгет жығылады. Төребек ханым патшаға қарап:

— Түргелип турған түйениң қуырығы жерге тийген күни сизиң мен тууралы мақсетиңиз иске асады, — деп қашады. Хан қуады, жете алмайды. Себеби қулынлы бийе өзиниң қулынына жеткенше қатты шабады. Соның менен Төребек ханым жаудан қутылады. Елге суу келип, ел журт ғарқ болады. Бирақ оның ҳеш қандай пайдасы болмаған, себеби көп уақыттан берли иркилип жатқан суу бирден атлығып кетип, жол бойындағы қалаларды басқан. Соның менен бизиң усы жағадағы Адақ деген қала да, сууға кеткен. Бирден пәт пенен келген суу астында неше балалар қарап болған. Самалсыз тынық күнлерде суулардың түбинде тас гербиштен салған жайлардың қалдығын көресен. Мениң өзим көргеним жоқ. Бирақ адамлар айтады. Бурынлары Тоқпақ ата мазарында тасқа жазылған бир хатта:

— Ҳасылымды сорасаң Адақ ишинде.

Ал бүйрек едим Аджар ишинде, — деген жазыулар бар еди, дейди. Соған қарағанда оның өзи үлкен қала болған.

Ал енди Мойнақтың өзине келсек ҳәзирги Мойнақтың жерлери бирнеше уақыт теңиз, бирнеше уақыт қурылық болып өзгерип турған. Бир уақытларында бул жерлердин боз жер болғанын көрген ғаррылар да болған. Солардың сөзине қарағанда, буннан бирнеше жыл бурын Үргеге шекем қурлық қыр менен жалғасып жатқан ҳәзирги уақытларындағы моторлар, қайықлар жү-

рип турған жери түйе жол болған сол күндердегі жақын елдердің Тоқпақ атадан дуз тасытуғын жолы болған.

Ол заманлардағы Мойнақ тоғайлық болған. Жақын жердегі елдер бұл жерден кийік, қоян, тұлқи қусаған аңлар аулаған. Сол күндерде Мойнақтың артындағы өзимізге белгілі мынау тау (қумшық) тоғайдың үсти менен ұп ұзын аппақ түйенің мойнындай болып көринеді екен. Соны адамлар «Мойны ақ» деп атаған. Соңын ала Мойны ақ деудің орнына Мойнақ деп атап жиберген. Ол күндері Мойнақтың өзінде халық болмаса да Қауан, Таллық, Ақ дәрья, Бозатау Порхан, Аққала деген жерлерде халық болған. Соңын ала бұл жерге адамлар келип орңаласа баслаған. Гаррылардың айтыуы бойынша, оған шама менен келип 50-60 жыллардай болған. Бұл келген адамлар дәсленки күндері Тоқпақ атадан дуз әкеліп жақын жердегі елдерге сатып жүрген. Міне соныц менен, кем-кемнен Мойнаққа халық жыйналып қоныс баса баслаған.

Олар балық аулау, жип пенен қус ұслау іслері менен шуғылланған. Тутқан затларын жақын ауылға сатып күн көрген.

Ел жыйналғаннан кейін бұрынғы торанғыл сексеуілдер жоқ болып кеткен.

Міне бизің Мойнақ ұсылай дүньяға келген. Ал бизлердің бұл жерге келгенімізге көп жыллар болып қалды. Бұл манда ақ қапшық хәдйіссін бастап өткердик. — дегенде күні менен Бектурсынның сөзін тыңлап терең қиялға батып отырған Иван Васильевич:

— Ақ қапшық деген не өзі? — деди. Оның сорауына қысқа ғана жууап берген Бектурсын:

— Бизің елде жаман ашаршылық болған, сонда ұсы алты құдық (Аралдан) ақ қапқа салынған руслар жиберген көп ақ ұн келген.

Міне соны бизің халық ақ қапшық, деп атайды.

Бектурсынның сөзін қызығып тыңлап тұрған Иван Васильевич:

—Бул қандай? Халықлардың тарихындағы умытылмайтуғын естеликтағы, — деди. Оның не айтарын сезген Толыбай менен Бектурсын.

— Аға, бул бизің халқымыздағы умытылмайтуғын естелик, ақ қапшық жылын умытқан адам құдайдыңда бирлигин умытады деген сөзін:

— Жүрмейсиз бе? —деген дауыс бөліп жиберди.

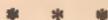
* * *

Бектурсын Иван Васильевич келгеі күннен баслап соның менен бирге жұмыс ислеуге киристи. Ол дәслепки ұақытлардағы жай қатардағы қол ушы талап ислеп жүрген күнди қойып турақлы рабочий болып жұмысқа орнасты.

Иван Васильевич Бектурсынға бир күни бул талапты қойып балық аулауға кирис, өзим көмек беремеи, — деп балық аулауға көлге жиберди. Кетер ұағында әкесине келип жолыққанда әкеси әлле қандай күн болады, тез айланып қайт балам дегенге әкесине күнине айланып келемен деген баласы 15 күнге шейін Мойнаққа келмей Тигарау буғазының қолтығында балық аулады. Оның бул жерде көп турыуына еки түрли себеп болды. Биринши себеп балық көп болды. Ол көп балықты таслап кетиуге мүмкин емес еди. Ал екінши себеп оның балығын барып қабыл етип алатуғын адам болмады. Бул хабарды еситкен Иван Васильевич өзим қайық алып бараман, тутқан балығын ширитип алмасын, қамашауға суу жиберип, тирилей соған қамап қоя берсин дегени менен ол сол жерде қамашау етип балығын қамап құры далаға таслап кетиуге көзи қыймай жата берди.

Мине соның менен 15 күнде Мойнаққа келген Бектурсын әкесинің ауыр халда жатқанының үстине

келди, ол келе сала әкесинің аўхалын көрип, маған неге ертерек адам жибермединиз, деп Иван Васильевичке өкпелеген болып еди, ол оның ҳәлсирегени бүгин деп айтса да болмады, ҳа дегенде баласын таний алмай, соңынан таныған Толыбай ол гүналы емес, урыспа, деп қолын былғаған соң бурынғыдай ашыўланбай тек әкесинің бетине қарап тура қалғанда, әкесинің хош бол қарағым, деген сөзи ойлаған ойларын бөлип жиберди.

— Тақсыр қайтатуғын емес!—деген сөзге жууап бергендей:

— Қайтпаса қайтпасын буннан қорқар жағдай жоқ, — деген сөз бенен араласа гүрип еткен мылтықтың сесті менен киятырған адамлар изине қарай еки-үш қадем шегинип барып тағы да алға қарай жүрди. Тарс-турс етип тағы да еки үш мәртебе атты да мылтықтың дауысы сап болды.

— Жолдаслар қайтпаңыз, алға!.. Алға!.. Биз арза айта келсек оқ пенен қарсы алатуғын болса, оны аямау керек, деп Палым ағай оның изинен Бектурсын ортадан сууырылып алға қарай шықты.

Тамға тығылып оқ атып турған адам атыўға оғының таўсылғаны бир жағы болса, екинши жағы оғы болған менен де, теңиздің толқынындай ашыў кернеп теңселген халықты тоқтатыў мүмкин емес екенин билди де торғайдан қашқан шымшықтай столдың артына тығылды. Ол буғып тығылған сайын «өлтир», «тут» деген дауыслар қаланың ишин тегис аралап, ҳәркимнің қулағына сыбырлап айтып шыққандай болды.

— Барлығымыз бир адамды өлтире алмай жүргенимиз бе деп тағы биреў жууырып шыққанда терезеден жалт берип қашып тамның үстине өрмелеп баратырған адамның аяғынан тутқан Палым жерге тартып ақ урды.

Адамлар таяқтың астына алды. Тағы биреулер кеңсеге умтылып ондағы қағазларға от берди. От тийген қағазлардың түтинлери бурқырап, аспанға атылып, көк бултларға араласты. Теректиң басын бағып отырған ғарғаларға усы қағаздың жаныуын күткендей көтерілип, аспанға ушып үстилеринде қанат қақты.

Базар күнги қаланың ишиндеги таң азандағы басланған қыймыл көрген адамларға бир әжайып көринислер көрсететуғын еди. Қаладағы асық ойнаған, мәйек урыстырып жүрген балалар, шылымларын көтерип ҳаркимнің ауызына тутып жүрген пәйекшилер, ҳар жерде мықшыйып меникин ал деп отырған саўдегер шершилердиң әпшерин қууырғандай бир дауыс топа-торыстан:

— Ал келип қалды! — деди. Бул уақларында тумтуска көз салып қарағанда теңиздиң толқынындай бириңиң изинен бири сығасқан халық қаланың ишинде ҳар қайсысы ҳар жерде шоқланып үйилген сендей теңселеди. Кишкентай гөне тамлардың моржасынан шыққан түтинлер бурқылдап аспанға ағылып, бултқа араласып көзден ғайып болады. Кимде таяқ кимде бақан шубырған адамлар алға қарай умтылды. Мақсети бир бул киятырған адамлар,—сизлер қайда баратырсыз,—дейтуғын адамларға:

— Майданға! Қан майданына! — деп жууап береди.

Алдағы үйде отырған адам далаға шығып баратырғанда киятырған адамларға көзи түсип, жүреги суу ете қалып көзиниң алды тынды. Соның арасынша қаланы басына көтерген шуу ойлаған ойын бөлип жиберип мийи қазандай қайнады. Неге? Қайда баратқанын да сезбестен тек ғана үйге жууырып келип:

— Енди не қыламыз, булар бизди өлтиреди, қайда қашамыз,—дегеннен басқаны айтпады. Буның сөзине албыраған адам недерин билмей:

—Оқ ат! —дей берди.

Бул 1916 жылғы қорланған халықлардың жүрегин-

де қайнаған ызалы толқындардың тасыған бір уақты еді. Халықтан мәрдиқар алыу дағазасы барлық жерге хәп заматта тараған еді. Бул хабарды еситкен Палым өзиниң баласы болмаған соң онша қорыққан жоқ. Оның қорықпауының себеби,—өзим болсам, қартайдым, бир аяғым жерде болса, бир аяғым гәрде, ал хаялым болса, тутанақлы кесел, бул аўхалларды болыс, ақсақаллар жақсы биледи. Мениң турмыс аўхалларым хәм-месине мәлим ғой, сонлықтан усынша халықтың ишинде мени не қылсын, ал мына бала болатуғын болса бул кисиниң баласы, келгени кеше ғана, буған тийер дейсең бе,—деген сөзди тоқ санаў менен жүргенде топа-торыстан келген хәмирдиң қайғылы толқыны буны да ишине алды.

Кшикене келини де Бектурсынның баласына пәтияға келе алмай жүргенде Бектурсынның әкеси, өзиниң туўысқан иинси Толыбайдың өлген хабарын көп соң еситкен Дәукемшир бойындағы Толыбайдың үлкеп жигит ағасы Палым Бектурсынның үйине келип биринши жағышан Толыбайға хәм келини менен Бектурсынның баласына пәтия етип:

— Бала, өкпең де дурыс, келин менен балаға келе алмадым өзим болсам қартайдым, шешең болатуғын болса тутанақлы кеселге ушырады, «ойы өсеме десең, бойы өседі, бойы өсеме десең бөксеси өседі» дегендей жылсайын болармыз десек, қайта қурып баратырмыз, Дийқаншылық дегеннен нәрсе де ала алмайтуғын күнге ушырадық деди.

— Дурыс ата, мениң сизге хәшқандай өкпем жоқ, бирақта ағам өлгенде туура хабар берсе алмадым, ол айып өзимде, енди сен де жалғыз, мен де жалғыз усында көшип келегойсаң қайтеди,—деди Бектурсын.

— Оның ғой дурыс нәрсе, мениң бул манға көтерилип келгендей халым жоқ, хал болған менен де ендиги қалған күнимди елдиң ортасында өткерсем, сүйегим ата

бабаның қасында қалса, сен үстиме топырақ салсаң деймен,—деп қойды Палым.

—Ата, хеш адамда ата-бабасын арқалап жүрген жоқ, барған әулийелерде сениң ата-бабаң бул жер емес деп шығарып таслап атырған жоқ, сонлықтан қысылып қымырылып онда отырғаннан көре мында келгениң дурыс болмас па еди? Ең таппаған күни бир қара көз қазанға түседи,—деди Бектурсын.

Бектурсынның берген кеңесине Палым хешқандай көнбеди. Мени ағайин тууысқан дейтуғын болсаң, мениң менеп жүресең, бул жерде сениң тамы-тасың қалып баратырған жоқ, жоқ ағайин емессең, керегиң жоқ, дейтуғын болсаң, ала жипти биротала кесесең, — деди Палым.

Палымның бул сөзи Бектурсынға қатты батты. Бул жерде Бектурсын үлкен ойға батып Иван Васильевич пенен кеңескен еди. Оған ол:

— Бул ойларың дурыс, бирақ та абзалында кетпегеңиң тәуир болар,—деп қойды. Иван Васильевичтиң сөзи тыңласа кетпегени дурыс, ал кетпейин десе Палымның алдына қойған мәселеси жүдә ойландыратуғын нәрсе болды. Соның менен көп ойға батқан Бектурсынның басын үлкен еки нәрсе айландырды: биреуи болатуғын болса, әкеси менен тууысқан Палымның изине ерип кетиу қартайған халда енди соған қол көмегин тийгизуи ойласа үйренискен жеринен кеткиси келмей, буны да еске алды, бул үйренискен жерди таслап кетейин десе бул манға келгели үйиниң ишинде өзинен бөтен адам қалған жоқ, тамшыдан қашып жаңбырға тап болғандай әзирейлиниң аузына тап болған екен-биз, жалғыз басым бунда қалып не болмақшы неде болса, ағайинниң ортасында болайын, деп. Иван Васильевичтиң кетпе деген сөзин тыңламай үйин соған тапсырып Палымның изине ерип келгенине де көп уақыт болған жоқ еди. Соның арасында көп жыллардан берли елге жана келген Бектурсын баратқаның балтасын,

киятырғанның кетпенин алған болыс ақсақаллар Палымның ғаррылығы менен хаялының кеселлигине хәм Бектурсынның жаңа келгеплигине қараған жоқ. Ол да мәрдикаршылыққа кетиушилердің қатарында хат басында жазылды.

Бул хабарды еситкен Палымның жүреги қанасына сыймай буулыққап түрде хаялына да айта алмай зөел көрген базаршыдай еңсеси түскен түрде кириуи менен:

— Булар енди баласы жоқтың өзін айдамаса, болғаны ғой,—деди де, төрге барып жер бауырлап жылап қоя берди. Палымның бул жылағанына хайран қалған хаялы недерин билмей қасына барып:

— Ол не шабазым!—Не қорлық көрдің?—деди. Оның сондай минайым түрде жалынып сораған сөзине недерин билмей,—мәрдикар!—деди.

Хаялы буның неге айтылғанына, не үшін жылағанына түсине алмай, олда әстен ишинен мәрдикар! Мәрдикар!—дегендей сөзин даладан келген аттың туяғының сести менен:

— Палым аға, Палым аға, Палым аға!—деген сөз бөлин жиберди. Оның шақырған дауысына:

— Кимсен, аттан түсе бер!—деп жууап берген Бийбимәрьямның сөзине аттан түсип атын белдеуге байлап кирип келген адам Палым менен қол алысып, аманлық сорасты. Соның арасында Бийбимәрьям сүмегинин жартысы сынған үлкен қара қуманды сууға толтырып отқа басып та үлгергенін көрген адам:

— Ана, хәлекленбей ақ қой, мен тез қайтаман жумысларым қыстау,—дегени менен:

— Қой қарағым, — сонша неге асығасан, тамақ жеп, чай ишип кет!—деп Палым да етегинен асылып қа дегенде жибергиси келмеді. Екеуі еки жағынан,—ең болмаса чай ишип кет,—деп жалынып қоймаған соң ол отырууға мәжбүр болды да:

— Палым аға, саған келгендегі жұмысым Бесжап Есим, Көк өзек болыстарының пухараларының усы жылғы аўхаллары өзиңе белгили, болыслардың халық қырылса да, басы айланбайтуғынлықтан ала бәхәрден баслап ақ қазыуға шақырыуға тийисли адамлардан пара алып, көп адамларды босатып жиберіудің нәтижесинде жап қазылмай суусыз қалғанлығы, егинлери қуурап, халық дағдырып отырғанда маңлайдағы жалғыз баласын мәрдиқарға жазып зар жылап жүрген атааналар көп. Бул аўхалдан тек ғана бай молла ийшан, атқа минерлердің ғана балалары аман қалып отырғанын өзиң де көрип отырсаң ғой,—деди. Бул сөзи кеўлине унаған Палым:

— Аўа, қарағым, олар байдың балаларын неге жазсын, ол байдың балалары пара менен қутқарылып отырған жоқпа,—деди.

Далаға кирип-шығып жүргенде ақ екеўиниң сөйлескен сөзиниң тийқарын аңлаған Бийбимөрьям Палымның сөзин қууатлағандай:

— Илгериде ақсақал келип белдарыңды шығар өзиң бармасаң орныца адам жаллап бер, деп басымызға зәўлим салды. Ол күнлери жезденниң де бели аўырып, қозғала алмай жатырған соң балаңның еншиси болсын. қарағым, деп жалғыз ешкиниң ылағын берип қутылған едик. Енди не боларын ким билсин шырағым,—деген сөз бенен бул да сөзге араласты.

— Билмеймен, Палым аға, ол қара басын жутқырлар халық пенен адам болып жүргенин билмейтуғын шығар. Енди бул аўхалларға қалай шыдарсаң,—деп келип бир қанша жигитлердің пикирлерин, халықтың туулаған толқынын, соған кеңесіуге шақырып келгенин айтқан хабаршыға, елдеги барлық хабар менен танысқан Палым, енди оны көп услағысы келмей, ертеңине бармақшы болып қалды.

Мине усы барған кеңесиниң нәтижеси қан төгиу

менен тамам болса да хат басында жүрген Бектурсын көп қатарында мәрдикарлыққа алынды.

Мәрдикарға алған адамларға Аралға шейин пароход пенен апарыу үшін Мойнаққа алып келгенин де Бектурсын жағада жүрген бир таныс адамды жиберип Иван Василильевичти шақырып болған хәдийсени баян етип:

— Ал усыниип қалыуыма қандай жәрдем берсең?— деди. Оған ол:

— Пароход ертеннен аргы күни жүреди, сол еки ортада бир түнде қашырыуға болады, бирақ та мениң кенесимди алсаң кете бер, журт көрерсен, бизлер революцияның солдатымыз, сениң де сопындай болыуыңа тилеклеспен, — деп бир қанша сөзлер айтқан соң Бектурсын да енди бул жерде қалыуды мақул көрмей кетиуге ырза болды.

Ол мәрдикарлыққа дәслеп Аралға шейин пароход оның аржағына Минскиге шейин поезд бенен барып, оның бир жағында пиядалап жүрип, ақырында урыска жақын бир жерде арқа да (тылда окоп қазыу жұмысы менен шуғылланып) жүргенинде атылған бир топтын оғы булардың ортасына түсип, сол жерде бунның аяғына тийген оқ (снаряд) тың бир бөлек сынығы тобығын жулып кеткениен кейин урыс майданындағы емлеўханаға түсип, оққа емленген менен иске жарамсыз болғанлықтан қайтқан.

Осыпта да Бектурсын олр күни Темірде де жигити менен танысып сол арқалы Николай Козлов пенен танысқан еді. Николай Серберге Бектурсынды алып келип таныстырған Темір-

— Танысып қойың. Толыбаев Бектурсын бул да бизлерден қашық емес, жақын ағайин болады, — деген сөзин еситкен Николай Сергеевич Бектурсының бас-

тан аяғына қарап турып сырласып сөйлеспеген менен Темирбаевқа:

— Сынап көрейин, оны қарауыңа ал! — деп таныстырған еді. Арадан біраз күн өткеннен соң бұрынғыларына қарағанда көзі үйренген Бектурсынға бір күни Николай Сергеевич:

— Ну, как, дело, киргиз! — деди оның бул сөзине:

— Мен қырғыз емес, қарақалпақ, — деп жууап берген Бектурсынға ол да;

— О-О, ондай болатуғын болса земляк (бир жердиц) адамы екенбиз ғой, — деп өз қалын таныстырған еді. Мине соның менен екеуи қарым қатнас тамыр ағайин болып әнгиме сөзлериниң арасында оған Бектурсын:

— Енди тамыр болдық, жолың түсип бара ғойсаң, маған қонақ болып кел деген еді.

Усылай болып Николай Сергеевичке жаңа үйренип, оннақ ақ пенен қараны айырып, оны менен солын танып қыатырған Бектурсын қапелимде пайда болған топтың оғынан жарадар болып емлеуханаға (госпитальға) сол жерден туура ауылға қайтқанда, жол бойында әкеси менен тууысқан атасының хәм шешесиниң өлгенин еситип, онда ауылға неге бараман, қайда болсам-да еки қолға бир жұмыс деген ой менен ауылына бармай, Мойнаққа келип Иван Васильевичке тауып алып жұмысқа орнасты.

Бул жерде қалуына еки түрлі себеп болды. Оның биреуи өзимиңге белгили әкеси менен тууысқан әйт-ның хәм шешесиниң өлип, енди оның баратуғын қыт-ның тарылуы болса, екинши себеп Николай Сергеевичке пенен танысқанда ол усыдан қайта ғойсаң, онда бар да болса, рабочийлардың ортасына жақынлас, менен таныс, солар менен қарым қатнас болып бирге ислессең, көп пайда табасаң, — деген еді. Ол буннан кейин Николай Сергеевичтиң сөзиндей талай сөзлерди

госпитальда жатқанында, талай еситкен еди. Оған бул жерде жүдә жақсы дос болған Зарубин деген доктор еди. Зарубин кетеринде көп ислерди тапсырып, исиниң нәтийжели болууына тилеклес болды. Минне булардан кейин ауылға қайтқан Бектурсын жол бойында киятырып, азда болса усы биздеги санаат орны усы ғой, деп кеўлине тоқ санаған түрде Мойнаққа келип жұмысқа орнасқан еди.

Екинши тийкарғы себеп партияның тапсырмасы еди. Ол бул ойын госпитальдан шыққаннан ақ ойға алған еди. Солайда болса ауылға барып, кемпир ғаррыны көрип қайтайын, деген пикирде болса да, жолдағы хабар бойынша өзиниң тийкарғы исине киристи. Мойнаққа келип көптен бери ауылға келе алмаған Бектурсын дайыма барайын хәм тайымды үйретейин дегендей мүмкиншилиги болса өзиме бир қолайлы нашар қарайын хәм ауылдың ауұалын билейин, мен көрген тамыр таныслардан қатар құрбы жигитлерден кимлер қалды екен деп тек бугин ғана ауылға келген еди.

Бул Россиядағы тууылған революциялық толқының Орта Азияда қулашын жайып киятырған жылларының жаз айларының бири еди.

* * *

Бектурсын бурын Досбергенди танымаған менен баяғы өзи басқарған Турды бийдиң тойынан бери танытуғын еди. Бул ис жөнинде бирнеше мәртебе Бектурсын менен Досберген сөйлесип ақылласқанда Досберген барып ақыл сорасқанында:

— Ийт жоңышқа жемейди, ешекке рухсат бермейди деген бар. Әуели киси менен жүрме, жүрген соң таслап кетпе, — деп талай мәртебе айқан еди. Оның айтқан ақылларын алып:

— Аға, олай былай бола кетсе жәрдем бериүинди

сорайман деген Досбергеннің өтинишин қабыл етип өзиниң жәрдем бережағын, анаў-мынаў ис бола қойған күнлеринде исине араласатуғынын айтқан еди.

Ал бүгин бул ҳәдийсениң үстине қапелимде көп ўақыттан кейин пайда болды. Сол күни кеште Мойнақтан келип Өтеген сарының үйине қонды.

Биз бул жерде оқыўшыларымызға өз рети келген Өтеген сарының ким екенин айтып кетиўге туўра келер, деймен. Өтеген сары Қарақалпақтың қолдаўлы урыўының сары тонынан болады. Өзи сары болғанлықтан адамлар Өтеген сары деп атап кеткен. Ол дәслепки ўақларда Таллық болысының қараўында туратуғын еди. Ал болыс сайлаўында Қүлен болысқа қарсы шыққан он тоғыз жигитлердиң қатарында шыққан ол да тепериш қатнасыўшылардың бири еди. Қай күни көтерилисти баслаўшы баслы-баслы жигитлерди қатлап, айдап атырғанда, ол әкесиниң дайыларына келип, бой таслап аман қалған еди. Мүмкин ол аман қалмағанда болар еди, егерде оның жора-жолдаслары айтып бергенинде, өзлери кетсе де, оны услап бергиси келмеген жора-жолдаслары ҳеш жерде атын атаған жоқ. Тек ғана ол онтоғыздың ишинде болды да, қалды.

Өтеген сарының исини озал бастан өзине белгили болған Бектурсын усы үйде көбирек болатуғын еди. Мини соның менен сол үйде жатырғанда ол таң қараңғысындағы шаўқымнан оянып, ҳәдийсениң не екенин түсинип келген еди.

Бирақ жел өкпелердиң исине ҳәзирше араласпай ақ турайын деп өзин шетке таслап күни менен үндемей ең ақырында бул иске араласуўға мәжбүр болып, исти жай парахат отырып шешиўдиң пәтийжесинде еристирип Палеке, Алламберген, Елмурат хәм тағы басқа жигитлерди соның қатарында Досбергенди де сорастырын үйине апарып жараларына ыслық күйдирип басты.

Енди ауылдың ишиндеги төбелес тоқтап гүүилдеген сөзге айланды. Көптен бери Айқыздың изине түсип басын мен-зең қылып жүрген Нәзигүллер Айқыздың сыртынан сайып, барлық қареметлерди әкелип үстине үйди.

Отқа барған жерлеринде де соны сөз қылды. Бир қарын майды бир қумалақ шпиритеди, — деген усы емесне? Қатар отырған ауылдың ишин азан-қазан қылғанын қара мына урғашының. Бүйтин тири жүргеннен өлгени жақсығой, бул қылығы ушын байдың баласы тоқаллыққа алмаса ҳаял қылып өлсе де алмайды десе, биреулери ҳәр урыудың ели басқа, ийтле-ри қара қасқа, ели басқалығын етти, опасыз ширкин, оның әке шешеси оңбаған, әке шешеси оңғанда усындай болармеди, — деди тағы биреулер.

Қуда пақыр не қылсын, базарлығын мықлапты, қудағай пақыр не қылсын жатыпты да уйықлапты деген усы емес пе? Буны шешеси билмейди дейсең бе, бәрин де биледи, жыланға көре биле аяқ бермегендей құдай тала оны көре биле усындай қылып қойғаны ғой,— деди және биреулер.

Күни менен ауылдың арасындағы шуу басылмады. Излеген жақын жерден қыз табылмады. Бул ислерге сам-саз болған Мәтмурат бий хәм Бийбиқатша апайдың қудасы Ерназар келте жер шуқлады. Бийбиқатша апайдың үйде жоқлығынан пайдаланып Ерназар келте:

— Ағайин сеники, туўғанда сеники, жесир меники. жесиримди таўып бересең, деп Мәтмураттың шалғайына асылды. Оның үстине кимнен өшин аларын билмей отырған Мәтмуратқа;

— Өзим паспанда болсам да, кеўлим әласпанда деген. Мәтмурат буның қолынан не келеди, деп ойлама-

ңыз, аспанға ушсаң аяғыңнан, жерге кирсең, төбеңнен тартаман, «сыйлағанды сый билмесе, сыйпағанды ешек билмес» етпеңіз. Мен сизди сыйлап отырман, — деди Ерназар келтениң сойылын соққан бурыннан ашыулы Турды бий. Турды бийдің сөзи Мәтмураттың жүрегине оқ пенен атылгандай болды. Гә қызарып, гә бозарып, орнынан ушып турып:

Ақмақтың гөпин аңласаң,
Дузсыз тамақ секилли.
Қулақ салып тыңласаң,
Дәмсиз сабан секилли.

деген Турды бий. Сөзди аңлап сөйлеңіз. Аңламай сөйлеген ауырмай өледі, болмасын, — деди Мәтмурат.

Турды бийде өзін хшкимнен кем деп жүрген бийлерден емес, оның бул иске араласыуына еки түрлі себеп болды. Биринши жағынан, ол жасы жағынан жас болса да, Мәтмуратқа қарағанда бурын бий болды хәм сөзге өткір, дауды ізлеп жүрип сатып алатуғын, сол араласқан дауын аяғына шейін апарыуға тырысатуғын еді. Бул бир жағы болатуғын болса, екинши жағы ол Ерназар келтеге жақын ағайын болып табылады. Тағы да баяғы Қаллибекти Мәтмурат үйинен алып кеткели оған өшпенли еді. Соның ушын да Ерназар келтениң дауына араласыуға мәжбүр болды.

Оның бул истиң басында болмай, соң араласыуына себеп, ол ауылдан бөлек үлкен Жансыздың бойында, сол жағадағы қууыс қолтықларды бийлеп, бир өзи бир төбе болып туратуғын еді. Хәдийсе басланыудан ақ Ерназар келте атлы адам жиберип алдырған еді. Мәтмураттың сөзи буғанда қатты батса керек, отырған орнынан турып Ерназар келтеге қарап;

Жақсының барсаң қасына
Бери кел деп шақырар
Жаманның барсаң қасына,
Аш жолбарыстай ақырар, — деди.

—Көрермиз, жүр, туўмай, туўа шөккир, деп Ерназар келте баласының қолынан тутып, қара үйдің жез ший есигиш тартып урып шығып кетти. Ашыўлы түрде орнынан ушып турған Мәтмурат бий де;

— Арбашы ябыдай өзиң хәм айлашып келерсең, — деп орнына барып отырып;

— Хаял, қумғанды отқа бас, — деди.

Мәтмураттың үйинен ашыўлы түрде шыққан Турды бий Ерназар келтениң үйине келип бир чайнек көк чай ишкеппеп кейин териси жайыла баслады. Енди бурынғыдай болмай әстен жай сөз бепеп Ерназар келтениң бетине қарап:

— Енди не қыл дейсең? — деди. Оның сорауына жай парахат ғана:

— Не қыл дейтуғын еди, не қылсаң да, өзиң бил иним, ат жалын тартып миңгели бундай сумлықты көрген емеспен. Неде болса намысыма тийди. Бул қорлық маған жамап батып турыпты, кешеге есигимдеги құлдың бүгинги берген азабы хешуақларда ядымнан шығатуғын ис емес, — деди Ерназар келте.

— Егер намысыңа тийген болатуғын болса ол қызды балаңа тоқаллыққа алмасаң, былай алыўыңа мен ырза емеспен. Қалай да болса истиң қызғынылы уақтында биреу менеп пәтия оқысып шырна-шырп алып келегойыўың керек. Ол қызды тоқал етип алып от пенен кирип, күл менеп шығатуғын дәрежеге жеткерип, атасын таңыттырыу лазым, — деди Турды бий.

— Қайдем шәрият буған қалай қарайды. Ол жағын да көриў керек болар, шәрияттан тысқары шығып кетсек, тағы болмас, — деп Ерназар келте мыңғырлаған болып, еди, оған ашыуы келген Турды бий.

— Енди не қылатуғын еди, әбден ушына жетейик керек, — деди. Ерназар Тәңирберген ийшанды алдырыў

Соның менеп ийшанға

...лап жиберилди. Ийшан

келіп шәрият жолы менен исти шешкенше, алатуғын қыздың үстінде әнгиме кетти. Көп болып кеңесіп Аллиярдың қызын алмақшы болды. Аллиярдың қызын алмақшы болғанындағы мақсет қалайда болмасын Айқызды гүң эсабында жумсай билетуғын олай-былай дейтуғын болса, отырса-басына, турса-аяғына уратуғын, Айқызға күн бермейтуғын, барып турған бийқая болсын. Бул жағынан қарағанда, Аллиярдың қызы ауылдағы бир қатар қызлардың ишиндеги қыз күнинен ақ белгили болып жүрген қызлардың көк бети болса, оның шешеси Хәзийра жеңгей де шығаннан шыққан урыс жәнжел десе, эки алақанына түкирип шыға келетуғын ҳаял еди. Оның усы урыспазлығынан бир ауылдағы барлық ҳаялларды бетине қаратпайтуғын көкжалдың өзи. Сонлықтан да кеңескен адамлар сол Аллиярдың қызын мақул көрди.

* * *

Аллиярдың қызы бизиң оқығушыларымызға белгили әңгимениң басындағы қызлар менен шарық ийирип отырған Сапаргүл еди. Сапаргүл қызлар қосық айт дегенде ол бир күнлери:

Отырғаным арба жолдың кәнары
Неулим өскен мысал таўдың минары,
Ақылымды алды қара көзли сол бала
Қалтасында барды алма-әнары.

деп кейинин созып қайтарып әкелип тоқтап Перийзаға

— Ендиги гезек сеники дегенде Перийза шыға.

— Қой балажан мен айталмайман әнары да жоқ, дай ярым да жоқ, қалтасында Айқызға тәсир етип, деп күлди. Оның күлгендиги:

ол да мыйық тартып нәрседен зарын жоқ ау, көрген жи-

— Сенши хә...

гитлер қасыннан айланып шықпайтуғын шығар,—деп илгенде оған ашыуы келген Сапаргүл:

— Әуели құдай, қалаберди әкемиздің дәулетинің арқасында хеш нәрсеге зар емсбиз, өзиндей етип киcи-нің үйинен айран сорап бармаймыз,—дей келип:

Пашшайы дамбал кийгеннің,
Мақбалдан шулғауы болады,
Алмадан тақан қылғанның,
Түрли-түрли былғауы болады.—

Бизден солардың бәри де табылады, —деп Сапаргүл хәулирип ала жөнелди, оның бети көгерип реңкинің қаны қашып боздың сақсақ тышқанындай ийек ийегине тиймей шақылдағанын көрген соң:

— Сапаргүл,—деди Айқыз ашыулы түр менен еки шешеңнің байлығына исенип ишкен жегеннің кийген кийиминди айтып мені жеңе алмайсаң. Мен сеннен кем болсам, әкемнің байлығы кем де шығар. «Батыр деген бир оқлық, байлық деген бир жутлық», өзиннің не боларыңа көзин жетеме? «Чай жарлының теңи емес, чай ишпеген жарлылар хеш байыңнан кем емес» мен болсам адамның жарлысыман, адамның жарлысы болсам да кеуилим бай. Буннан зорын айттырмай ақ қой-деди. Айқыздың бул сөзлери Сапаргүлдің үстине тас буршақ жауғандай болды. Оның хәдден зыят тасыған кеуилин басайын деди.

Екеуине гезек-гезек қарап турған Өтеген сарының қызы Перийза.

— Сизлер тыңлаң: мен жасы киши болсам да ортаңызға түсейин. Ешейин бир нәрсеге ойынды шын қылып, бир биреуиңиздің кеуиңизге тийип баратырсыз ғой балажанлар, қойың урысқанды. Енди бәри де усы жерде қалсын.

Жамап қатынның түңлиги,
Түске шейін ашылмас,
Жамап еркектің ашыуы,
Кешке шекем басылмас.

дегендей болмасын. Бүгін күйеуге тийіп жоқ болмасаңыз, бір биреуіңізді көрмей жүрмейсіз. Бағана нәубетінде айтыуға қосық таба алмай қалған едим, ал енді айтыуға болады:

Оңтөрттемен кишкене ғана бойым бар,
Халқаға ылайық ақылым бар, ойым бар,
Арашаға турғаным уятты,
Қалсын ашыу, апажанлар, қойыңдар.

деди де, қане екеуінди жарастыраман,—деп орнынан тұрғызып бір-біреуі менен қол алыстырды. Оннан кейін шарық ийириу қайтадан қызды. Қызлар арасында анау ямаса мынау деген бий сәубет сөзлер козғалмаса да, арадан бірнеше уақыт өткен болса да, Айқыз зәхәрли сөзлердің бәрін умытып бұрынғыдай жайма шууақ болып жүрсе де, Сапаргүл сол күні урысты өзіне дық санаған еді. Соның ушын да Нурымның үйіне келген қызларға Перийза мирәт еткенде оның шақырмаған жеріне булардың неси бар,—деген сөзі сол дәуірдегі урыстың салдарынан тууған кек еді.

Бұл қәдийселерді еситкен адамлар Сапаргүлдің сол бұрынғы кеги умытылмаған шығар, соның ушын да Сапаргүлді алып, эгерде қыз табылғандай болса тоқаллыққа алыу керек деп келисимге келді.

Он төртінші бап

Мәселени кеңнен талқылап, шешкен адамлар енді ийшанның келиуін күтип тұрғанда, —ийшанымыз киятыр,—деген сөз гүңк ете қалды, ийшан дәсе жанын үзип қолынан алғанды өзіне бахыт санап қара көрім жерден ийшанның атын пияда жылаулап келиуди өзле-

рине құрмет санаған ладан адамлар қарасы көриніуден ақ, ийшанның алдына қарай жууырды.

Хожа көлинің үсти менен Қанбақлық көлди жағалап қонып отырған еллердің арасын қақ жарып киятырған Тәңірберген ийшанның алдынан хәммеден бұрын Жамал шықты. Оның изин ала өкпеси өшип Әбдикерим гүвилдек те жетти. Екеуі де барып сәлем беріп, қолын созғанда ийшан зорға ғана қолының ушын берди. Ала құйын болып аяғындағы бар желиси менен үстиндеги адамды теңселтип киятырған ала жорғаның жылауынан тутып, Жамал менен Әбдикерим жүуырып киятыр. Жылауынан тутқан адамларды сынағандай ат гә жорғалап, гә жүриске салып киятыр, ал Жамал менен Әбдикерим болатуғын болса — тақсыр жайырақ жүрсен қайтеди, — деп айтуға бетлери бармай, өкпелери аузына тығылып, өлдим талдым дегенде зорға Ериазар көлтенің үйине жетти. Қатты жүрип киятырған атқа адам шыдам береме? Жүрип киятырған аттың туяғы жалаң аяқ адамлардың аяқларын гә басып, гә баспай жол бойындағы гөне шеңгеллерге қақтырып даладай қан қылғаны былай тұрсын, үйге жақыплаган уақытында Әбдикерим дизесине аттың туяғы тийген уақытларында тобығын айырып кеткендей болып, аттың жылауын жибере берип:

— Бүйтип алған пәниасы құрысын, — деди де дизерлеп отыра қалды. Әбдикерим ат дизинин жибергенде, өлип өшип барған Жамал солығың басалмай бираз отырып, зорға демни алып:

— Садағасы кетейин ийшанлар кисини мал құралы да көрмейди екен ғой, — деди.

Ат хукимине журип киятырған Әбдикерим менен Жамалды көрген адамлардың ишинде гейпаралары ең болмаса аттың жылауын тарта тутпаған ийшанның исине таңырқанып:

— Япырмай, бала уламалардың усы иси өзінше гүна еместідағы?—деді.

Ауылдың арасындағы сендей соқлығысқан адам, үйдің үйге жууырып тыныш таппай, қатар отырған екі ауылдың арасы бір майданның ишінде азан-қазан болды. Ерназар келтени жақлаған Турды бийдің шақырған ийшаны бір топар адамлар менен Ерназар келтени отау үйіне орнасты. Қаллибек пенен Досбергенди жақлайтуғын бий тәрәпинен адам болмаса да оның қатарындағы бір қанша жигитлер басында болып Палекениң үйіне орнасты. «Буның изи қалай болар екен, ким не дер екен» деп екі жақтан да хабар алып Мәтмурат үйінде отыра берди. Егерде Ерназар келтениң қууатындай қууат Қаллибек пенен Досбергенде болғанда, дәрқал булар жағына Мәтмураттың өтип кетиуи сөзсиз нәрсе еди. Өттең жарлылық булардың қолын байлады.

Ийшан келместен бір күн бұрын базардан келген Қаллибек пенен Бийбиқатша апай үйінің айланасына қарым қазып есигине шеңгел тутқанын көріп, төбе шашлары тикке турып, бул қандай ауқал? Ағайынғой, соннан сорайын,—деп Әбдикерим гүуилдектің үйіне барған еди. Ол да жағасынан алып, енеден тууылғалы еситпеген сөзлер менен сөкти. Басқа сөзлерге тили келмей оған Бийбиқатша апай:

— Шырағым мен қыздың өзін туўсам да минезін тууғаным жоқ. Аузыңнан ақ ийт кирип, қара ийт шығабермесін, керек десе меннен бергенін алар,—деді.

— Бул истиң ғой ишінде мен болғаным жоқ, ағайынның азары болса да, безери болмас,—деп Қаллибек Мәтмуртқа барған еди. Ол да сай сүйегін сырқыратып, жерден алып, жерден салды. Барлық азарлы сөзлерге құлағының қурышы қанған Қаллибек азырақ жер шуқылап отырып:

— Ал, иним, онда не қыл дейсең, сорлының қауыны

ақ болады, писемен дегенше жеп болады деген, күн бір жауған болса, терск еки жауын отыр, үйдің айналасына қарым қазылып, есикке шегел көмилип, үйдеги барлық мүликтің талаң-тараж болып тұрғаны былай тұрсын хәм улым хәм қызымның ушты күйді зым ғайып болғанының өзи маған жаман батып отыр. Ағайын дегендеги ағайын сен сондай дейтуғын болсаң, енди бизің суўға кетип өлиўден басқа жолымыз қалған жоқ,—деп бозлап қоя берди. Қаллибек пенен Бийқатша апайдың жылаған сести Мәтмураттың үйиндеги отырған адамлардың сай сүйегин сырқыратты.

— Аға, бизің иске аралас, булардың мени үйтип жейтуғын түри бар, бир сыбайлас елдің ишиндеги өз күнімди өзім көрип жүрген адам едим, бир атадан жалғыз қалған бала еди, барым болса сеннен аяп отырған хеш нәрсем жоқ,—деп қолына түскен бес он тилласын усынын бой тастаған Палекеге, бул истиң мәнжайын бурыннан билетуғын бийликтен түссе де, анаўмынаў иске араласып талай дауларды питкерип жүрген Тилеўмурат:

— Бала исиде араласыўға болады. Бирақ мына азғантай ақша менен хешнәрсе шығара алмаймыз,—деп изин салмақлы етип қойғанда буннан бөтен нәрсем де жоқ, бирақта еки мың баў ишинеңе алған бир баспағым бар, оны да ортаға қойдым,—деди Палеке. Бул хабарды еситкен Тилеўмурат жақсы ол баспағың тура тұрсын, қалаға барғандай не болса керек болар деп Палеке менен келип, Мәтмураттың үйине түскен еди. Қаллибек пенен Бийқатша апайдың қызын айтып жылағанын көрген Тилеўмурат излегени сондай дау, жәнжел болған соң азырақ отырып:

— Соның менен қыз қайда?—деди.

— Билмеймен, ишим. Қызыңды узатыў тойына тезирек таярлаң деген менен қалаға кетип бираз кийим-

кеншек алып кэлгеним де усы. Бул бир маған топа-со-
рыстан болған хәдийсе болып отыр, —деп кемсендеди.

— Қызды излединиз бе?—деген Тилеумураттың со-
рауына изленбеген жер қалған жоқ. Хәш жерден де-
рек табалмай көлде жүргенди, оттан қорқып шығар
деп айналадағы құрғақ жерлердеги қамыслардың хәм-
месине от берилди. От тийген көлден де дереги шықпа-
ды. Бирақ Қыят жаптың Таллықтан қуяр жеринде киш-
кентай бир қос орамалдың дерсги табылды, ауыл-
дағы бир қанша бала-шағаларға орамалды танийсыз-
ларма, орамал сеникиме ямаса басқа биреудики ме
деп көрсетсек, сонын орамалына усайды деген гүман-
лы сөзлер болды, —деп орамалды көрсетти.

Бул орамалдың табылуы Айқыздың ауылдан жойы-
лып кетиуиниң ертеңине ақ еди. Солай болса-тапқан
киси алдын артын байқастырып көрейик, бирли ярым
жасы үлкенлерге айтып, Мәтмурат бийдиң қолына тап-
сырайың,—деп басқа хәшкимге айтып тис жармастан
орамалды әкелип бийдиң қолына тапсырған еди. Ора-
малды көрген Қаллибек Бийбиқатша апай «қызым
сууға кетип өлген екен, деген сөзди айтты да, қартай-
ған белдиң дәрманы, боз үйимниң султаны» деп саз
дауысқа салып жылады.

— Енди менин нем қалды, ұайран болған үй биро-
тала ұайран болсын,—деп қызына алып келген кий-
имлерди Мәтмурат бийдиң отына урып ұайран болған
шаңырақ, ойранлар болсын,—деген сөз бенеп өз үйине
өзи от бериуге жууырды. Мәтмурат бийдин үйинде
отырған бирқанша адамлар кийим-кеншекти отқа күй-
дирмей бирден оттан сууырып алыу менен Қаллибек
пенен Бийбиқатша апайды усады. Тилеумурат пенен
Мәтмурат булардың үстине келген тағы бирқанша жа-
сы үлкен адамлар хәм де Бектурсын зар еңиреп отыр-
ған скеуине ақылын айтып жылауын тоқтатып үйине
апарды. Тилеумурат Турдыбийге адам жиберип бир

қанша көрпе төсегін алдырып берди. Соның менен ауылдың арасы ски тәрәпке бөлиніп жик-жик болды. Дәслепки уақытлары Қаллибекти биринши көргенде ақ өлгенше сабап ата-анадан тууылғанына пушайман жегизермен деген Мәтмуратта бурынғы ырайдан қайтып жесир деп келген Ерназар келтениң адамларына сүйегимди тауып бер,—деген сөзди айтты. Мәтмураттың бул сөзин қууатлаған Тилеумурат:

— Айбанаңа Мәтмурат турады, сизлер сүйегін тауып бериңиз. Қызды жоқ қылған сизлер,—деп Турды бийге асыла кетти.

Қутлымурат Уайис, байға нақыл етип,
Болған хәдйисени бир-бир нақыл етип
Сөзди мақул етип бирден ахит етип,
Жалғаннан дау салып айтысын кориң.

Қазы Қалмураты ақыр заманы
Басынан күш кетти, төшен дәрманы,
Қай жақта деп бий ағаның мийзаны,
Сыбырласып қошқардай сүзисин кориң.

деген ерте уақытлардағы сөзлер де ортаға келип тусты.

* * *

— Ийшанымыз келипти,—деген соң ауылдағы деген ерте уақытлардағы сөзлер де ортаға келип түсті. Ғаррылардың бәри де, ет асқан үйдің баласындай қуў-жыңдласып Ерназар келтениң үйинен шықпады, бул келген адамлардың өзін ски түрге бөлиуге болады. Биреулері ҳақыйқаттан жел өкпеси шыққан Ерназар келтениң ауылын қууатлап сол ушын дау-жәнжелге басын тигетуғын адамлар. Олардың ишинде Аймурза, Есет, Төре қусаған түйсін түги менен жутатуғын адамлар бар. Ал скинши топар адамлар Ерназар келтениң баласының үйлениуи, үйленбеуи тууралы ойына кирип те шықпайды. Ийшан келди,—деген соң Ерназар келте қарап отырап дейсең бе, бир нәрсе сояды ғой, соннан бир кесе сорпа ишсек те, бизге пайда емес пе,— деп

қарайтуғын адамлар. Ал Қаллибек жақтағылар бола-туғын болса, жоқарыда өзимізге белгилі Мәтмурат, Тилеумурат тағы-тағылар түс шамаларында Ернар келтениң үйине еки жақтың да кәтқудалары жыйналды. Сөз ұзаққа созылды. Ийшанның алдында еки жағы да дүрсе қоя бермей сыпайы түрде сөйлести. Булардың сөзлерин бастан, аяқ тыңлап отырған ийшанның оң қанаты болып жүрген өзи молла сумақлау бир супысы турып:

— «Ал қалабу ажнали галипи ал ана»?—деди оның бул сөзине түсинген ийшан оған қарап:

— «Аза анаға алқабалу пи анан дику пилтус сила сабаға»,—деп жууап берди. Бул сөзлерге түсинбеген адамлар екеуиниң бстине қарады. Олардың биреуиниң сөзи ийтке тийген табаққа адам тамақ қуйыуға қумартпау деген еди, бул ислердин тийкарына оның түсинбегеннен соң ийшанның оған жууап бергени еди. Оның жууабы болатуғын болса ийттийген табақты жети мәртебе жууып тамақ қуйса ҳеш нәрсе етпейди деген еди. Олардың алдында сөйлеген сөзлерин өзинше айтып сонынан қарапайым сөзбенен түсиндирди. Бул сөзлерден кейин бираз уақыт өткен соң ийшан:

— Оқылған пәтия неке болама?—деген сорауына;

— Егерде пәтия оқылғаннан кейин бир нәрсе берилсе, оны бәдир яғный меҳир болды деп атайды. Меҳирдин эң кемі он тилла. Көбиниң ҳәдди болмайды. Бирақта қыз бәнен жигиттиң ата анасының бердим, алдым дегенин былайынша неке деймиз. Бул екеуиниң ортасындағы болған пәтия—некени бузыуға да болады, оны бузған адамлардан жесир жағы малды талап етиуи мүмкин. Егер қыз бәнен жигит тутылып қала қойған уақытта оларды аяусыз гүналау керек, ол ушын китапта былай дейди.

— «Азза ниято, ўазани, пажлигу гуллаўахидин, муңхима маҳте жалдатин»,—деди.

Бул сөзге түсинбеген адамлар ийшанның бетине қарады.

Бурыннан алым болып қалған ийшан сизлер менеп усының мәнісін сорап тұрсыз ғой, дегендәй болып:

— Питуажа болып пәтня оқылған исеки бузғандардың хәрқайсысына жүз таяқ урылсын, сонда олар гүнасынан пәк болады,— деген сөз деп өзиниң жоқарыдағы айтқан сөзлерин әниұайы қара сөзлер менен отырғанларға түсіндирип берди.

Бул сөзлердиң ақырына тамаң келип үлгерген Досберген— жүз дүрре урса екеуиниң гүнасы пәк болады,— деген ийшанның сөзин еситип қуйқасы жуулап төбе шашы тике тұрды. «Ийшаннан жақсылық» күткен Досбергенди жақлап жүрген бир қанша жас жигитлер ийшанның жазнағы сөзин еситип оның сөйлеген сөзине мойындары жар бермей ишлеринен сууық демин алып гүрсинип қойды.

Адамның қуны мың тилла болса абырайы үш мың тилла. Шәриятта шарым жоқ. Бирақ сизлер биринши жағынан, биреудиң қызып қалемеген адамына зорлап қосып, гүлдей уйып отырған үйин бузып, отының басына ойрап салып, қызды суўға салып өлтиргениңиз бенен турмай, елдиң бир абрайлы адамының намысын аяққа бастыңыз. Қыз Қаллибек менен Бийбиқатшаники болған менен уяғ та, абырай да Мәтмуратқа қалады. Демек, бул маңда сизлер екнши мәртебе Мәтмурат бийдиң абрайын түсирдиңиз. Енди булай болатуғын болса, биз ханласамыз,— деди Тилеўмурат орнынан тұрып:

— Қане жүр бала,— деп Палексин изине ертип Ер-назар келтениң асып атырған тамағына қарамай шығып кетти.

Тилеўмураттың— ханласамыз,— деп ашыўлы түрде асып отырған тамаққа қарамай кетиўи ол үйдеги отыр-

ған адамлардың бәринің де ойланыуына алып келди. Мен-менсиген Турды бийдің пәти қайтып:

— Бул жаман болды. Енди не қыламыз? —дей берди.

Турды бийдің бундай албырауы, Тилеумурат өзи менен қасарысқан талай бийлерди майырып орнынан турғысыз қылған еди. Ол Қоңырат хәкиминің алдында да, Хийуа ханының алдында да оның сөзи өтімлі екенін тусинетуғын еди, басқа да адамлар хәш нәрсе де-местен сам-саз болып турды да қалды.

— Бул не тунжырау, бизде халықбыз, хан бизнің тилимизди кесе-ме, сазлаң атларды, —деди көп ойдан кейін Турды бий. Буның бул сөзи сам-саз болып турған бирқанша адамлардың кеулин сергек тарттырған-дай болды.

Мине соның менен еки жақ тең қалаға қарай ат қойды. Тилеумурат Палекени ат қошшы есабында ер-тип еки мың бау пишенге алған баспағын алып кетти. Соның менен Досбергеннің дайысының балаларының бир қара көрдикпе,—деген умити босқа шықты. Ал Турды бий болатуғын болса, толық хәрекет пенен Ерназар келте хәм бирқанша адамларды ертип баратыр бундағы қалған адамларына ер адам қанша хаял аламан, десе ерик өзінде,—деген ийшанның сөзи бойынша Сайымға Сапаргүлди алып бериуге пәтиясын оқып,—тойға таярлана берин, соның менен бирге аяқ жетер жердеги омытларды, аўылларды излеп қараңлар, қайдан да болса қызды табың, жетер жерде қыз жоқ болатуғын болса құрғақ көлге от берин, деп гап-сырма берди де жолға рауан болды.

Он бесинши бап

Айқызды сол күнги жәнжелден Бектурсын қашырып жибергеннен берли Мойнаққа келип Бектурсынның үйінде болды.

Аяқ жетер жерди излеген Жамал шинкилдек пенен Әбдикерим гүюилдек хәм Сайымның бир қанша адамлары бул маңға бирнеше мәртебе келип кеткен, бирақ хәш қандай саңлағын таба алмай жүрип бир сапары Бектурсынның үйинде үстинен шығып қала жазлағанда истиң тийкарына Бектурсын арқалы бурыннан таныс болған хәм биринши келген күннен баслап ақ өзлериниң бауырына басып қорғаған оны Тимофеевтиң шоланына жумысқа орнатқан Иван Васильевич жем излеген қарғадай Бектурсынның үйин айланып тимискиленип жүрген бийсәубет адамларды үйге киргизбей қууып жиберген еди. Соннан сон:

— Қарындасым, бул ман саған қауетерли екен, мен сени Козловтың үйине алып барайын, соның үйинде бола бер—деп соған апарып орналастырған еди.

Айқыз барғанда Козлов пенен Анна Ивановна оны бир сый қонақ есабында қарсы алып, жақсы күтип сыйлап, өз сөзлериниң арасында:

— Қарындасым, турмыс жаман жарлы болған менен кеўил бай, үйде бола бер,—деп жыллы шырай менен қарсы алды.

Анна Ивановна болатуғын болса Айқызды өз қызы Надя менен бирге тәрбиялай баслады. Ол да қушақ ашып, қарсы алған үйдің ийесине хәқ кеўил менен қолынан келетуғын хызметин аямады. Анна Ивановна өз нәубетинде шоланда жумыс үйрету менен бирге үйге келген сон «сен еле жассаң, ийетин алдың да, оқып билим алыуың керек», деп русша әлиппедап баслап Айқызды оқыта баслады.

Айқыз биринши шоланға барған күннен баслап, бурында шоланда жумыс ислеп жүрген ер хәм хаял қызларды өзине тартты. Айқыздың нурлы қызыл шырайы, жаўдыраған қара көзи, қыйылған қара қасы, оймақтай аузы, қызыл кендирдиң талшығындай қыпша бели, қоһыу, қолаң қара шашы, еки қулағының алдынан өрип

төмен түлирип қойған тулымшағы адамларды ериксіз өзлерине тарттырмай қоймайтуғын да еди.

Айқыз шоландағы жұмысқа қунығып кирискенлик-тен күннің қалай өткенин де билмей қалды. Барған сайын шоландағы адамларға көзи үйренген қыз бір күни багор менен қолына тутқан сары сазанның сағағына пышақты салып жиберип әстен ғана:

Күн батыстан борап-борап қар жауар,
Бурқасынлап ескек ескен яр келер.
Ағалар, жеңгелер ойнамаң, күлмең,
Ылайық өзиме қыпша бел келер.

Қызды мекен Қоңырат жайдың базары,
Бизде мекен сол баланың нәзери,
Бизде болса сол балапың нәзери,
Барма скен оның бизден хабары.—

дегенин де бирипши келген күни үндемеген менен бермап келе көзи үйренгенсоң бул кимнің қызы, қайдан келгенин билейин—деп сораған бір жас жигит мыйығын тартқан күлки менен қасына барып:

— Қарындасым, қай жердеп келдіңиз—деди, оған Айқыз:

— Ушарымды жел билсин, қонарымды сай билсин, —деген емес пе, сол айтқандай мен де қайдан келгенимди билмеймен,—деп жууап қайтарды.

Айқыздың бундай тужырымлы жууап бергенине бир түрли болған жигит:

— Қарындасым хәкисине айтпай жөн сөз айтсаңыз да саған асылып отырғанымыз жоқ,—деди. Оған Айқыз көзинің асты менен қарап:

Отыр десем отырмай зирилдеген гүлим ай,
Қасын қағып наз етип, дирилдеген гүлим ай
Мәтибий болып үй-ішке, шұлдирлеген гүлим ай
Балалар менен урысып, гүңкилдеген гүлим ай.

деген екен биреу жигитим,—деп әсте наз бенен күліп қойды. Айқыздың бұл айтқан сөзі хәммени де ериксіз күлдирип жиберди. Бұл күлкіге уялған жигит енди не дерін билмей көк желкесине шейін қызарып, балықты сауырлап атырған өзінің шоланына қарай жол тартты.

* * *

Саратанның сарғайған ыссы күнлерінде шоманның алдындағы узын айдын сөзсіз көзине түседі. Оның ғырра дөгерек бойындағы шайқалған көк орай шалғын қамыс ериксіз өзіне тартып, төбесіндегі жарқыраған күн көзінди қамастырады.

Сол күннің астына қарасаң сағымланған күн менен көк хәм қуурақ қамыстың баслары буйраланған Аралдың көк толқынындай болып көрінеді.

Узын айдынга жалғасқан екі көл өзінің сулыұлығы хәм балығының моллығы менен талайларды таңландырған. Бұл көлдегі Айқыздың әкесинің даңқы жұртқа белгили болған еді.

Усы көлден балық аулаған талай адамлар бир уақыт ларында бұл көлдің келешегі хәққында әрман еткен сөзлерін Айқыз талай, мәртебе үйінде де, дүзде де тыңлаған еді.

Мине енди бүгін бұл көлдің жағасында қызлардың дизилген өңір моншағындай, қатар орнаған рабочийлардың үйлері, оның қақ ортасында өңір моншақтың ғұбпасындай болып турған балық шоланы, бұл шоланға қарап, түйе жолдың ортасы менен қақ жарып ағып қуып турған Қартабайдың ылай сууынан шыққан толқын менен узын айдының дүгискен жеріндегі ашшы суу менен душшы суудың көк ала көк толқыны елпип ескен самал менеп қатты урып Айқыздың көзине өмир толқынларын көрсетті. Бұл толқынлардың қызығына қарап турып бекирениң ууылдырығын грохоттан

өткерип шеребеге салып атырып, дузын көрейин,—деп аўзына жаңа апарған еди, қапталынан өтип баратырған Тимофеев:

— Салма аўзыңа ҳарам қыласаң, ууылдырықты,— деди.

Буннан бурын да усы ууылдырықтың үстинде Тимофеевтен сөгис еситкен Айқыз, «салма аўзыңа ууылдырықты ҳарам қыласаң» деген сөзиниң тийкарын аңлаған соң:

— Аузым ҳарам емес бай аға, азанда жууынғанман,— деди.

Жууынбақтан тағы бир бөле қылсаң да аўзың ҳарам, ендигиден былай мениң ҳадал ууылдырығымды бундай қылып ҳарамлайтуғын болсаң жолыңа түс,— деп тағы да бақырды.

Истин тийкарына түсинген Айқыз енди оған ҳеш нәрсе айтпастан тек төмен қарап қолындағы ууылдырығын грохоттан өткерә берди.

Айқыз дәслеп жумысқа биринши кирген күннен ақ шоланға келип түскен көп балықты көрип,—амаң болса булардың бәри де ширип жоқ болады ғой?—деп ойлап өзиниң бул пикирин Анна Ивановнаға айтып еди, ол ис мәнисин түсиндиргеннен кейин аңлады. Соның арасында Анна Ивановна хәм Айқыз да бекирениң ууылдырығын дузлайтуғын цехқа өтти. Жайнаған көп ууылдырықты көрген Айқыз ислеп атырған ислерге таңланып булар ҳеш нәрсе билмейтуғын адам екен, мынау қудайдың көп ууылдырығын бузып алады ғой,—деп Анна Ивановнаға ойласпастан өзиниң аўылдағы әдетин ислеп бир бөлек ууылдырықты далаға шығарып жаңа жаяйын деп атырғанда Анна Ивановна көрип:

— Не қылып атырсаң,—деди.

— Жаяйын,—деп атырман.

— Неге?

— Кептирежақпан. Кептирмесен бузылып кетеди
рой,—деди.

Жоқ олай етиуге болмайды, онда баяр урысады,
—деп атырғанының үстине жетип келген Тимофеев:

— Бул не гәп,—деди.

— Ҳеш, жайша. Аңласпаушылық,—деди Анна Ива
новна.

— Қандай аңласпаушылық бар, мүмкин ууылдырық
ты урлайын,—деп жүрген шығар.

— Жоқ, олай емес, бурын көрмеген соң, көп ууыл
дырықты ширип кетер,—деген ой менен күнге кептире
йин деп атыр екен, мен буган олай етиуге болмайды,—
деп үйретип атырман,—деди Анна Ивановна.

— Ҳа, бул мени зыянға қалдыра жақ екен осындай
болатуғын болса көтер өкшенди,—деп бақырған Тимо
феевтиң дауысы менен жетип келген Иван Васильевич
хәм Бектурсын истиң мәңгиси менен танысын, ақырында
Айқызды жұмыстан босатпай, жұмысқа үйрет,—деп
Анна Ивановнаға тапсырған еди.

Анна Ивановна, Иван Васильевич айтқандай етип
Айқызды жұмысқа үйретип жүргенинің үстине енди
үйине барып биротала орнасқан соң оның менен тығыз
байланыссы болып, күни-түни, үйінде де бирге жүр
ген жерінде де ғамхорлығындағы жүрген Айқыз екін
ши мәртебе Тимофеевтиң көзине түсин көрмеген ақы
ретлерди көрди. Айқызды сөгип атырған Тимофеевти
көрген соң жаны ашыған Анна Ивановна жууырып
келип:

— Не болды, Галя,—деди. Оған ол:

— Не болғанын өзим де билмеймен, дузын көре
қояйын,—деп кишкентай бир ууылдырықты алып аузы
ма салып едим, салма аузыңа ууылдырықты қарам қы
ласаң,—деп сөгип болып отырғаны—деген сөзди айтты
да жылап қоя берди.

— Ҳай, Галя Галя,—балалығың басым ау,—деп
басын сүйеп Тимофеевтиң бетине қарап:

— Алексей Петрович, булар да адам баласы ғой, аўзын ҳарам деп сөгиуге бола ма?—деди.

— Анна Ивановна аңлап сөйле, булар адам баласы емес, ҳайуаннан жаратылған, бул мениң ууылдырығымды ҳарамламасын, мен ол ууылдырықты адамға сатаман,—деп бақырды.

Бул жерде Анна Ивановна менен Тимофеев бираз сөздің басына барысты. Бирақ жилигиниң майы толық Тимофеев жалғыз үйдиң ийтиндей барпылдап пүткил шоланды басына көтерип Айқыз бенен Анна Ивановнаны жерден алып, жерден салып ҳәзир шоланды босатың,—деп буйрық берген болып еди, оның ортасында көптең ишинен биреудин:

— Оларды босатсаңыз, ҳәммемиз кетемиз,—ал мына жумысыңды,—деп ҳәр ким өз орнында ислеп атырған ислерин таслай баслады. Соның арасында жумыс тоқтатылсын!—деген белги бергендей мезгилсиз қоңыраў урылды. Бул урған қоңыраўға зәрреси ушқан Тимофеев недерин билмей, ым-жымсыз әстен ғана шоланнан шығыу менен болды. Егерде өзиниң үстине түскен қауиптен қорықпағанда ол шоланнан шықпағанда болар еди. Тимофеев бул жерде еки қауиптен қорықты. оның биреуи саратанның сарғайған ыссы күнинде адамлар жумысты таслап кете ғойса шоландағы жыйнаған сонша балық бир күнниң ишинде ақ порсып истен шығып кетиуи мүмкин. Ол балықлар истен шығып порсыды,—деген сөз пүткиллей зыянға отыруу, оны онлап дүзетемен, оның орнын толықтыраман дегенше кән жол керек. Оның биринши қорқыуы усы еди. Енди еквинши қорқыуы болатуғын болса, рабочийлар Тимофеевке сондай жеркенишли қарайтуғын еди. Рети келгендей болса ашыуы келген рабочийлар шоланға келе ғойса, музқананың астына тығып жиберип өлтириуден де қайтпайтуғын еди, бул ойды бир күни ашыуы келген бир рабочий Иван Васильевичке айтқан еди, ол оған

сен оның менен кек аладмайсан, оннан кек алатуғын уақыт жақын күнлерде болады,—деп түсіндірген соң, ол да енди басқа сөз айтпастан ол қашан болар екен, деп күтиу менен жүргенинде бул хабар Тимофеевтиң қулағына тийип, ол соннан берли шоланға көп кире бермей келсе де, әлли-пәлли етип шығып кететуғын еди.

Ал, бүгин ол кешегі түндегі ишкен арағының қызыуы менен рабочийлардың ортасына өзиниң қалай келгенин, ким не дегенин сезбей де қалды. Қай уақытларында мезгилсиз қоңырау урылып тум-тустан шуу көтерілген уақытларында ғана бурынғы еситкен сөзлер есине түсип, шоланнан шығыу менен болды.

Бирақта соның арасында мезгилсиз қағылған қоңырау менен жыйналған адамлар есиктиң алдына лық толып Тимофеевтиң үрейин ушырды. Демниң арасында көзиниң алдында түрли пәрселер келип, қыялы тоқсан тоғыз ойға бөлінди. Бул мәхәллерде көптиң ишинде аспанға шапшып атылып турған толқынға көзин тигип, тум-тусқа қарап жүрген адамларды Аралдың туулаған толқынына мезгетип қарап турған Айқызды көрген Аниа Ивановна:

— Неге қарап тұрсаң,—деди. Оған ол:

— Мына толқынның қызығына қарап турман,—деди.

— Ауа, бул қандай қызық толқын, бул толқын өмирдин келешегі, буншанда гөре мине бизиң толқын жүдә қызық,—анаған қара—деген гезинде:

— Жоғалсын буржуїлар—деген бир қахәрли сес Айқыздың да, Тимофеевтиң де қулағына келип сап ете қалды.

Бул қахәрли сөз Айқыз бепен Тимофеев екеүйне еки түрли әсер берди.

Он адамның басы құралса тик аяққа туратуғын Козловтың жайына лыққа толып жыйналып бир биреүйне

ийин тиресип отырған адамлардың арасында бий мезгіл келген бір адамлардың сестинен оянған Айқыз;

— Бул не, апа?—деди.

— Отыр, сонынан билесең—деди Анна Ивановна.

Бул ұақытта адамлардың толық жыйналғанын сезгендей Иван Васильевич ортаға шығып отырған адамларға Россиядағы болып атырған ауқалларды толық түсиндирип қолға услағандай етип айтып берди.

Бул сөйлеген сөзлердің ишинде адамлар түсинбейтуғын ҳеш нәрсе де жоқ еди. Иван Васильевич сөйлеген сөз Айқыздан бөтен отырған адамларға толық түсиникли болған менен, Айқызға булардың бәри де саңыраўға сәлем бергендей түсиниксиз нәрсе еди. Козловтың үйине жыйналған адамлар түн жарпы ауғанша сөйлесип тарқасты.

Ол сөйлесип тарқасқан адамлардың не сөйлескени қандай мәселе шешкени тек Айқызға ғана белгисиз болып қалды, бирақ солайда болса ақылы еле толысып жетпеген жас қыздың турмысына билинбей кирген ең дәслепки сезимлер хәм жаңалықлар қызды ойландыратуғын еди.

Бул сезим Эмиүдәрьяның ийримли қайтпа, жериниң қайнауытлап урған толқынындай болып азда болса Айқызды оятқандай болды.

Айқыз Мойнаққа келгеннен берли, Бектурсыннан, Иван Васильевичтен хәм соғын ала Козлов пенен Анна Ивановнадан үйреген эллипеси арқалы, буржуй деген сөздің не екенин, олардың жарлы халыққа қарсы душпан екенин, оларға қарсы гүрес жүргизиүдин лазым екенин аңлаў менен бирге, ол Иван Васильевичтиң, Козловтың үйиндеги сөйлеген сөзинеп кейин хәмде Козлов пенен Анна Ивановнаның қарапайым сөзлер менен түсиндиргенинсе соң партия деген сөзди де азмаз уғынайын деди.

Оған Анна Ивановна басқа жақты алмай ақ тек Мойнақтың өзін алсақта, түрлі партиялар бар, бұнда социалистлер партиясы, оның менен қатар анархистлер партиясы, эсерлер партиясы деген партиялар да бар, бірақта олардың ишінде нағыз революцияшыл, хеш нәрседен қайтпайтуғын, жеңілмейтуғын, халықтың азатлығы жолында байлар менен гүресе билетуғын бир ғана партия бар—ол да болатуғын болса большевиклер партиясы!—оны шөлкемлестіриуши уллы Ленин деген киши. Мине бизлер соның солдаты деген сөзин Айқыз кем-кемиен аңлаған еди. Бул бизиң бахтымыз екен, қанекей бугаң Досберген де келип қосыла қойса, деп жүргенінде бүгинги өз үстиндеги азғантай жәнжелдиң үстинде,— жойылсын буржуй!—деп ортаға шыққан қахәрли сес Айқыздың жигерин тасытып кеуилин көтерсе, неше жыллардан берли жарлы халықтың үстинде хүким сүрген ақ патшаның қулағанын ұзын қулақтан еситкен, кем-кемиен өзлериниң өмиришен үмитин үзген Тимофеевтиң зәрреси ушып инге тығылған жарғанаттай әстен төмен буға берди. Ол буққан сайып халықтың туулаған толқыны көтерілип бир майданың ишинде тум-тустан жыйналған адамлар кишкентай алаңғалық төлды.

Лыққа толған халықтың ишинен шыққан хәр түрдеги дилуарлар түрли сөзлер менен халықты өзине тартыуды ойлады. Бул көптең ишинде Андреев пенен Безносков хәм Успенскийлер көкиреклерине урып гә ояққа, гә буяққа шығып сөз сөйледі. Бірақта табанлы түрде турып алған Иван Васильевич пенен Козлов хәм оларды қуатлаған Бектурсын, халықты ериксиз өзине тартып хүкимет советке берилсип, рабочий солдат совети қурылсын!—дегенде еккинши дилуарлардың сөзиниң тамам болыуын күтпеген Козлов ортаға шығып:

— Жолдаслар! Мен сизлерге Түркстан республикасының орайлық халық хожалығы советиниң Арал районындағы уәкилиниң приказын дағазалайман.

1918—жылдың 10—сентябринде №1338 мандат бойынша берилген полномочиеге мууапық А. Тимодеевтиң Мойнақ атауы районындағы балықшылық санаат кәрханаларын, оның барлық жанлы хәм жаңсыз әсбапларын, капиталларын, товарларын, көшетуғын хәм көшпейтуғын мал мүликлерин Түркстан республикасының мал мүлки деп дағазалайман. Бул кәрханаларды Аралск районының балықшылық санааты бас басқармасының промысел бөлиминиң қарауына тапсыраман,—дегенде қайтадан жаңлаған сес хәмме жерди жаңғыртып:

— Жасасын Совет!

— Жасасын Ленин

деген сөзлер әлемди басына көтерди.

Соның арасынша Анна Ивановна апарып шоланның басына тиккен Қызыл байрақ күн менен шағылысып атаудағы пүткил мийнеткеш халықты бахытлы өмирге шақырды.

Он алтыншы бап

Бәхәр болды дегеннен баслап келген неше түрли қуслар: ғаңқылдаған ғаз, шүйкилдеген үйрек, шаңқылдаған шағала, сыңсыған қуулар, көлдің ишин бир түрли қайғыға бөлегендей болса, гүңкилдеген көл буга, шықылықлап қамыстап қамысқа қонып жүрген қамыс жарғыш, қурқылтайларға да жаздың жайнаған күннің шады қоррамы жоқтай болып көринеди.

Атшөк көкегин салып, өткир сесин қосқан гезинде, буларды қарсы алғандай балбыраған көк шөплердің де рәуиши кетип, бир түрли болып, көринсе жаздың күни суудың бети көлдің ишинде жайнаған көк көмбек пи-

шенлердин де эпшери қууырылса, жоқарыдағы айтылған хәртүрли қуслардың палапанлары шүйкилдесип бир нәрседен қорыққандай зәррелери ушып бирин-бири қууып гә сүңгип, гә суу бетине шығып бас пана излегендей зымырап баратыр.

Ғауадағы ушқан неше түрли пошша торғай, сары шымшық хәм басқа бир қазан, шағалалар тас төбеде шыр айланып қанат қағып көл ишинде отта қалып баратырған палапанларын қорғағандай болып дауысларын түрлендирип, өзлерин отқа урса, лаулаған оттың алдына түсип, зып берип баратырған қоян, қырғауыл, шағалалар, олар менен араласа қулындарын излеп тумтұсқа шауып, тез қашың деп жүрген бийелер менен мәңдиреген маллар басының ауған жағына қарап зытып баратыр.

От бир көлдеп өтип екінши көлге барып тутасып атыр. құрғақ жердеги қамыслар толығы менен жанып, суулы көлдин ернегине барып жақын жердеги үпилдирик қамыслардың басларын шаршып алысқан жалын тоқтаған менен, көлдин ишиндеги гөне шөңгелер менен малдың хәм жылқының тезеклери ала бурқан түтин болып, жақын отырған еллерге ийиси келип мазасын алды.

Бул ауқалларға қарап еңсесин басқан қара думанның ууайымына батып турғандай, гүлге оралған шырмауықтай болып қайғылы қара зиллер Досбергенди пүткіллей қоршап алды.

Досберген ата-анадан жетим қалып өмирдин, ашшы-душшысын татып, жаңа адам болып бойын жазған Ұақытта Айқыз бенен екеуиниң ортасына түскен ис жалғыз өзине кесир болмастан бир қора жанды сақлап отырған хәм жас басынан тәрбиялап кәмалға келтирген Палекеге де кесири тиийп, оның жазы менен пишен орып, еки мың бау пишенге сатып алған баспагынан айырып отырғаны, ол ушын Палекениң жанып турған

отқа түсіні, бир күнлери қаны қызған жас жигит өзін услай алмай, жемге умтылған қаршығадай қанатын жайып қызға қарап талпынып барып, қыздың аш белинен тутып қуйынға кирген жұлдыздай сулуудың пал татыған аузына аузын басқанда, бул өмирдің ишинде құрттай жаным сүйген жери болса пайдаланыу мениң ең қымбатлы өмирим, деп Айқыз өзине қарап қушағын ашқанда өзиниң сол уақта шабыты келген ийтелгидей лепирип турған қолының Айқыздың мойнынан оралғанын, сол мәхәлде қайнаған қумғанның қақпағын ашқанда бетке соғатуғын суудың ыссы лебиндей өзиниң бетине бир ыссы лептиң келип тийгени, тап сол күни рәхәт дәрьясына түсип бир қабақ сууды үстине қуйғандай болып денесиниң балқығаны, оның үстине «өлтир ийтиң баласын»,—деп келип тийген таяқлардың көринислери, сол күни Айқыздың топа-торыстан жоқ болуы, Нурымды пәпе деген жин урып, пута қалдырмай қыдырыпты, дегендей жақын жердеги омытларды излеген менен таппаған соң Турды бийдің хәмири бойынша суусыз құрғақ көллерге оттың берилиуи, ол жанған отқа көлдеги барлық жанлы жаныуарлардың наразы болып, құслардың көкке ушқанын, төрт түлик мал менен қоян, түлки, шағалалардың зар еңиреп, көлден шыға қашқанларын бир-бир көзден өткерип Досбергенниң жүйрик қыялы шарық урып, дүньяның төрт бурышыи аралап, бир сааттың ишинде жер жақанды шарлап, кимниң қандай болып отырғанын көрип, хәр нәрсени ойлап, басы мең-зең болып турған уағында күнде батып уясына кирген еди. Сол мәхәлде ай да жарқырап өзиниң ашық нурын әлемге салғанда жымынлаған жұлдызлар бирин-бири қууысты, оған қосыла ҳауадағы неше түрли бултлар да бириниң изинен бири жууырды. Ол бултларға көлдеги жанған қамыслардың түтини қосылып аспанның бетин көк ала көк сағымға бөледи.

Күн батқаннан берли бир асымлық балық ушын шолпы салып отырған Досберген таң қараңғысына шейін отырса да хеш қандай өт қаққан жоқ. Күндеги ағыл-тегил болатуғын мөнкелерге шейін бүгін болмады. Бул аұхалларға хайран болған Досберген таң қараңғысында хәр жерлерден күл шуқлап жүрген қарғаларға көзи түсіп:

— Бүгинги түним ғарғаның түниңдей болмады ау— деди.

Түни менен арысландай, әуипилдеп, жер дүньяны гүңирентип, таудың қулағын шыңырантып, алысқан отта, самал менен хууилдеп ысқырып турған көлдің қамыслары да бул мәхәллери суу сепкендей тынған еди.

Дәрьяның еки бойын алып киятырған суу, ийип тиресип жүрип киятырған адамлардың барлығының жүриси тоқталған секили болды. Соның арасында Памирден атылып шыққан булақтай, жазғы тасыған топан сууындай дәрьяның еки бетин тасыған суу басып, жер гүңиресип зәрре ескен самалменен қамыслар қайта шайқалып, қайтадан ысқырғандай болып, дүньяны теңселдирип тағы тынды.

Айтарға сөз, иелерге не, күлерге күлки болмастан хеш қандай хәрекет болмай Айқызды ойлаған ууайымның зили Досбергенди қайтадан басты. Арал теңизинен соққан толқындай ойы тербеледи теңселеди. Мениң бахтым ашылмаған екен, деп бийдің жабының сууының терең түбине қарап турғанда жаптың тик жарына урған суудың ақ көбик толқыны бетине шапшып, еки бетиниң алмасын жууды.

Теңиздің ортасында сызып киятырған пәхән ылақандай болған аспандағы ай, қалқып Досбергеннің үстине сәулесин салғанда:

— Бул не, қайсы маңға барсамда айтарға сөз күлерге күлки жоқ. Маған аспаннан шақмақлар шағылып, дүньяны жапдырып жиберсе де, мақсетиме жетсем екен,

«Кимнің қанасына шайтан уя салса, сол үйде шырайлы қыз тууылады» дегендей көрмейсең бе, өз күнін өзі зорға көріп отырған сондай үйде шырайлы қыз тууылады, оған мен ашық боламан, ал ол, бір түнде тириғайып болып жоқ болады, бұл қалай,—деп өзине өзі сорау беріп тұрғанда:

— Хайран болып не қылып турыпсаң? Ойланба, үміт еткен нийетің ушын алға қарай адымды нықлап кеңнен бас,—деген қахәрли бір сес қулағына сап ете қалды.

Еситілген сес пенен жалт қараған ұақтында таң қараңғысы саз беріп әлемге нурлы сәулесін сала баспаған еді.

Теңиздегі туулаған толқынның елпип ескен самалы менен бурқылдап, аспанға атылып бултқа секиргенін, ұйытқыған самалдан пайда болған толқынлардың ақ көбиги қазанда қайнаған балықтың торсылдағындай шапшып, көкке атылғанын, бір орында қанша тураман, деп умтылған менен толқынға шыдай алмаған көшпелі қоналардың бір орында турмастан теңселип көшіп, күшлі толқынның еркине берилип, жел аударған қаңбақтай толқын алдында ериксіз ығып баратырғанын, ақ көбик толқынның төбесінде қанат қағып шарық урып ушып жүрген дауыл қусың, оның ақ көбик толқынының үстінде шарықлап қайтпай қанат қағып жүргенін, таң шапағының жайып киятырған нурлы сәулесіне қарап:

Үміт еткен нийетің ушын ойланба, алға қарай адымды нықлап бас,—деді. Сол ұақытларда буның түрлі қыялға батып тұрған көрніслерін көрген бұл ислердің хәммесі менен бастан аяқ тағыс Бектурсын:

— Аға, ойланба адымды кеңнен нықлап бас!—деп оның иштен айтқан сөзін тағы да қайтармалады. Бұл сес Досбергenniң қулағына бурынғыдай сап ете қалған жоқ, туура көз алдында өзине айтып тұрған Бек-

турсын екенін анық көріп, өзінің айтқан сөзлеріне өзі уялғаннан көк желкесіне шейін қызарып біраздан кейін:

— Сәлем, Бектурсын аға!—деп қолын созды.

Бектурсын да оның уялғанын билип басқа сөз айтпастан қолын беріп:

— Бұл не Досберген, оттан қорқып тұрсаң ба?—деді. Ол да оның сөзіне:

— Аға қорыққандай күн болып тұрған жоқпа өзі?—деді.

— Жоқ, бұл оттан қорқыуға болмайды. Бұл тек шаңлақтағы малдың қуураған қуу тезегіне тийіп, көлдегі жанлы жаныуарларды панасыз қалдыру үшін жанған қаңбақтың шоқсыз оты секилли шоғы, жоқ от, зәрре ескен жел менен ушқын үшін кететуғыны да белгили, ал иним жалғыз алысқан от, ол лаулап бизге арқадан өзі менен бірге туулаған толқынды ала қиятыр. Ол алысқан оттан, ол туулаған толқыннан қорқыуға болмайды. Ол мынау от қусаған үрлеген ушқыннан пайда болған, жалынның күшли құдиреті, ал туулаған толқын тозыуы жеткен гөне тамларды суу алып құлап, арасында жаслардың қалып өлмеуі үшін елліп ескен самалдан пайда болған нәрсе,—деп Иван Васильевичтен үйренген «Белест парус одинокий» деген қосықты тағы да орысшалап айтып мазмұнын өзінің ана тилинде «ол құдайдан күні түн дауыл сораиды, сол сораған дауылынан келген бахыт нурынан бойып урлап кашпастан, өнімді писент етпей алға умтылады. Усыған қол берген адам хеш уақытларында қор болмайды, ойлаған иийстине жетеди»

Иним, Әмирбек деген адамды еситкениң барма?—деді Бектурсын, ол да оған:

— Ауа еситкеним бар, ол Әмирбек лаққы емесе?—деді.

— Ауа сол, ол да жас уағында сондай содырлы ки-

си болған, айт пенен тойды гүрес тутқан жер менен ат шабысқан жерлерде гүреске ямаса шауып киятырған атларға қараған адамның кеңирдегине урып күнде төбелесип, үсти басы пырым-пырым болып келе береді екен. Оған бір күни Ережеп тентек:

— Сен бүгин төбелеспей кел, мен саған жаңа шапан беремен депти.

Ережептиң бул сөзин кеўлине гиреу қылып сол күнги мерекеді төбелеспей қайтады. Кеште келип Өмирбек Ережеп тентектен беремен деген шапанын сорағанда, ол оған мине күнде үстиң пырым-пырым болып келетуғын еді, бүгин пүтин келди, бул мениң ақылым менен аман сау қайтты, усы берген шапаным емес пе,—дегенде оған Өмирбек:

— Ҳей, ағай, сени шапан береді,—деп талай қайым кегирдектен бос қалдым,—деген екен.

Мине сол Өмирбектей боламан деп жас гезлерімде менде күшиме сыймай, талай мәртебе адамлар менен төбелесип, гейпараларын урып, гейпараларынан таяқ жеген күнлерім де болды. Әсиресе мениң урып сабағанларым мине сени түрлі жолға салып жүрген Ерназар келте менен Турды бий қусағанлар еді, бірақта берман келе қарасам олар менен қуры далаға урысыудың пайдасы жоқ екен, олар менен гүресіу ушын табанлы тартыс керек екен:

— Иним мен саған туўра жолды айтып отырман, егер адам боламан, жаудан кегимди аламан, десең, уғайымды қой, гүрес майданына шық. Ҳәзир пүткил дүнья жүзиңде лаулаған от алысып, туўлаған толқын басланды.

Бул туўлаған толқын менен алысқан жалынның ушқынын бизге алып келген мына кисі, танысып қой,—дегенде Досберген таңның нурлы сәулесине қарап күлип турған Иван Васильевич Ивановқа көзи түсти. Сол мәхәлде ол да мыйғын тартқан күлкі менен:

— Мы давно знакомый, сәлем тамырым,—деп қолын созды. Қарсы алдын да ашық шырайлы күлкі менен қолын созып тұрған Иван Васильевичті көріп бір көрген адамына усатып қолын созып:

— Қалай тамыр, аман-аман?—деди.

Досберген оның менен биринши мәртебе буннан бирнеше жыл бұрын дайысы Палеке менен тұтқан балығын Тимофеевтің балық алатуғын пунктине апарып тапсырып отырғанда тек былайынша ғана танысқан еді.

Ол күндери оның жас ұақты, хеш нәрсенің парқын билмейтуғын гези еді. Ол екинши мәртебе дайысы менен балық аулап жүрген күндерінде қайықларын сен бууып өлим құшағында жүргенинде Тигараудың тумсығында қолын созып жәрдем берип, өлименен құтқарғанда Досберген дайысы Палекеге:

— Мынау орыс та болса жақсы адам екен, дегени бар еді. Оннан соң үшінши мәртебе Өтеген сарының қызына Бектурсын үйленип соның үйлениу тойына барғанда көріп еді, ол күнги той Бектурсынның үйлениу тойы деген атағы болмаса ондағы болған сөзлер тийкарынан басқаша болды. Бул жерде сөзге шығып сөйлеген Иван Васильевич:

— Биразларыңыз билетуғын шығарсыз, егер билмесеніз айтыуға да болады, хәзир Россияда патшалық тамам болып, үш жүз жылдай өмир сүрген Романовлар династиясының тухымы ақ патша құлады, оның орнына ұақытша хұкмет қурылды, бирақ бул ұақытша хұкмет бұрынғы ақ патшалықты тилеу тәрәпинде. Соның ушын да оны құлатып оның орнына рабочий солдат депутатларының советин қурыу менен бирге хұкмет рабочий—солдат депутатларының яғный төменги класслардың рабочийларының қолына өтиуи керек, бул ушын пүткіл Россияда Социалисттик революция болыуы лазым. Ол революцияның толқыны пүткіл жер жүзінде

ен жайыуы керек, ол революция мийнеткеш халықты куллықтан азат етеди, ссбсби оны баслаушы уллы Ленин—Большевиклер Партиясы. —деген сөзи көз алдында елеследи.

— Бизлер көп уақыттан бери таныспыз,—деп қолын созып турған алдындағы Иван Васильевичти көрген Досберген таңның нурының шашырап шығып киятырған алтын шапағына қарап көзин тигип, қууаныштың бир хабарын сезгендей биресе Иван Васильевичке, биресе Бектурсынға қарап:

— Бектурсын аға,—деди ол да оның не айтайын деп турғанын сезгендей:

— Өмир сүргін келе ме?—деди.

— Аға.

— Егер олай болса қайыққа минің. Айқыз бизің үйде.—деди Бектурсын. Бектурсынның бул сөзине ҳайран қалған Досберген не дерин билмей сам-саз болып турғанында тағы да Бектурсынның мин қайыққа деген сөзин күтип турғандай Досберген қайыққа қарғып минди. Сол гезде Иван Васильевич те ақ бас толқынның ортасына қарай қайықтың басын бурды. Көтерилген желқом менен кишкентай ағу қайық ақ бас толқынның үстінде қанат қағып ойнаған дауыл қусындай көкке атылып ҳап заматта қапырық басқан жағадан бойын жасырып узаққа алып кетти.

Он жетинши бап

Таң саз берип атты. Күн уясынан шығып келеди. Мөңирескен мал шубырып өрип атыр. Ҳаял, бала-шағалар бузауларды жиберип, өриске айдап атыр. Гейпаралары ерте бастан ақ жазғы жайлаудан қыслауға көшиу ушын үйлерин жығып атыр. Үйдиң үсти алба-далба болып бир жағына қыйсайып турған ауылдың күн батыс жа-

ғындағы шаңырақтан түтини бурқырап аспанға атылып Палекениң үйи тур.

Жаман үйдің төр жағында еки көзи қарауытып сууық жерге бауырын берип, қәр ұақлары жөтеліп Мунайым жатыр. Мунайым бурын да қақанлап жүрген емес еди. Ол Досбергеннің әкеси Есим өлгеннен кейин бир жылдан соң Палекениң хаялы Бийбизада өлген күнлери ақ өкпесин сууық шалып гә жатып, гә турып жүретуғын кеселге шаталғанына көп ұақыт болған менен туура әжел келмеген соң өлмей қуры әйтеуір тирижан болып үйинен кирип, үйден шығатуғын қалда жүргенінде Досбергеннің иси, оның биротала бир күнде үйине келмей зым-ғайып болып жоғалып кетиуи Палекениң жууғарада қайтпауы, курсауы кеткен гүбидей бир ауырыуының үстине тоқсап тоғыз ойдың келип қуралыуы Мунайымды төсекке жатқарыуға мәжбүр етті. Көптен бери нәрсе жутпаған адамға жаңы ашыған Палекениң үлкен баласы Атажаншын:

— Әже, не жейсең,—деген сөзине, қарағым ай, не жейин, жегендей де нәрсе жоқ. Егер табылғандай болса бир таза сазан балықтың сорпасын ишсем,—деген соң Атажан түни менен үйдің қасындағы ағып тұрған жапқа шолпы салып еки шортан бир ланын, еки мөнке тутып әкелип соны асын отырған еди. Оның үстине гүртік салайын деп сыпыраларды қарағанда уны да таусылған соң Алламбергеннің үйіше барып, бир кесе шигиннің унын әкелип, шалма қарма етті де:

—Мә әже, тамақ нисти түргел, тамағыңды иш,—деп басын көтерди. Мунайым бир қолы менен таянып басын зорға көтерип:

— Қарағым ай, қандай заман күн болар екен? Ағаң келмей турып, мени де көпсинип алып кетпесе болар еди—деп әстен оттың басына келип, бауырын берип, бир еки қасық уртлап:

— Ал, үкелериңе береғой, қарағым,—деп от басына

қыйсайып жаңа жата берген ұағында Досберген деген Палекениң дауысы қулағына сап ете қалды. Палекениң дауысы шығыудан таза балықтың сорпасына құмбыл болған балалар ағалап далаға жууыра-жууыра шықты. Булардың ишинде Досбергенниң шықпағанын хәм оның сестин еситпеген Палеке:

— Досберген қайда?—деди Атажанға.

Атажан Палекениң сорағанына қешқандай жууап қайтармастан тек ғана көзине жас алды. Бир сумлықтың болғанын сезгендей енди қайтарып сорауға батылы бармастан үйге кирип келгенде от басында сөйлеуге тили келмей мөлдиреген қара көзден жас алып, жылап атырған Мунайымды көрип:

— Апа бул не, аұырып қалдың ба?—деп басын сүйеди. Мунайым қанша сөз айтаман,—деген менен айта алмай еки көзине жас алып, тек ғана Палекени бауырына басып маңлайын берип сүйе берди. Узақ жолдан шаршап келген Палеке бул хәдийселердиң не екенине түсине алмай сам-саз болып турып, балаларына базарлық болсын деп қаладан алған буудайдың бир нанын қойнынан шығарып:

— Апа буудайдың нанын жейсең бе, мә буудайдың наны,—деп аз-маз иркилди де, нанды усынып Досберген қайда?—деди. Енди бираз ұақыт баласын сүйип мауқын басқан Мунайым буудай нанын қолына тутып турып көзип аударып таслап бир қорқынышлы хабарды билдиргендей Палекениң бетине қарап;

— Билмеймел балам, көзлерине қан толған ширкилер бууып өлтирип дәрьяға тасладыма, әйтеуир де сизлер кетиудиң изинен шолпы саламан деп кеткен жеринен бир түнде ушты-күйди жоқ болды деп тағы көзинен жас алып жылады. Бул хабарды еситкен Палеке:

— Ауа дағы, дүздеги дүзде, бузауы мөнирегенниң үйде қатығы төгиледи деген усы дағы,—деди.

Озал бастан Досбергенниң минез-құлқы Палекеге

мәлим еди. Досбергенди сол күнги болғап жәнжелде ақ қашырып жибергенде оған келетуғын җешқандай зыяны да жоқ еди. Қарағым, басыңды алып қаш, мен болсам көрермен,—деген Палекениң сөзине, аға ол не дегенин, сени отқа салып, мен кете алмайман, тири болсақ бир төбе, өли болсақ бир шуқыр,—деген сөз бенен қашпай қалған еди. Досбергенниң сол күни қашпауы биринши жағынан, Палекени аяғаны болса, соңын ала қашсам қашып ақ кетейин,—дегени менен соңын ала ортаға адам түсип, исенимли бир еки адамларға тапсырып қашса, сизлер жууап бересиз деп бәнтлегени ушын, хәм де ийшанды шақыртып қашпайман деген тил хат пенен қоса қашсам қуран урсын деген сөз бенен өзине ант ишкизип, қуран тутқызып бостанлыққа басып қойған еди.

Ол усындай сөзбенен барлық бәлеге гиринтар болып Ерназар келтелердиң азабына шыдап, ҳәр қандай қорлыққа көнип қалған Досбергенниң өзи кеткенде зым ғайып болып жойылып кетиуи Палекени жаман қапа қылса, екинши жағынан тууған анасының ауырып ҳал үстинде жатыуы қос қабатайынан келген ғазға бир оқтың келип тийгениндей ски ауыр ис Палекениң басын мең-зәң қылып турғанында:

— Палскежан, аман сау келдиң бе,—деген Өтеген сарының сөзи менен араласа бирқатша ишке кирип келген адамлар Палекениң ойлап отырған ойын бузып жиберди. Соның арасында келген адамларға чай қайнатып берейин хәм де кирип-шыгып жүрип Айқыздың исиниң не менен иткенни билейин, деген Саятхан келе сала қумғанды отқа қойып, үйинен еки панлық уи әкелип ийлей баслады. Аманлық сорасып болғаннан кейин:

— Қалай ишим, жұмысларың жайғасып кеттима,—деди Өтеген сары. Оған ол:

— Жайғасқандай жұмыс болған жоқ аға. Хийўаға бара алмай жолдан қайттық,—деди Палеке.

— Иеге?—деди Алламберген.

— Хийуада ғалауыт, Аспандияр ханды өлтирип түркменлерден Жәнеуит деген киси хан болыпты.—деди.

— Қалайша?

—Оның не қалайын сорайсаң?—деп Палеке сөзин дауам етп:

Хийуа ханының ауқалы өзинизге мәлим емесе? Ол былайда қорадағы малымызды, қолымыздағы мүлкимизди, жердеги еккен дақылымызды алып, бүлдиргени менен турмай, қойнымыздағы ҳаялымызға да, қолымыздағы қызымызға да қол салған жоқпа? Еллерди аш әптадалыққа ушыратып, гүлистан жерлерде қанбақ басқан, адам толған тамларды байыұлы уялаған мәкәнге айландырмадыма?—деди. Оған сөз тыңлап отырған адамлар:

— Ауа айландырды ғой, оны ким бийкар дейди,—деп шуу ете қалды.

— Мине солай болған соң ол азапқа халық шыдамаған, сөйтип көтерилгенде Хийуа ханын өлтирген, оның басында түркменлер болған, мине мениң еситкеним усы, сонлықтан Хийуаға баралмай, жолда дауымыз питпей «қорамдағы жалғыз түйе, Бауатдин артынан сүйе».—дегендей жалғыз баспақтан айырылып қайта бердик, деп сууық демин алды. Палекениң бул сөзлериниң жаны бар еди, ол өзиниң сөзлеринде ушлық-пушлығын айтқан болды. Ғаслында ол былай еди:

Рус пенеп Герман арасындағы 1914-жылдан 1917-жылға шейинги созылған урыс, Герман урысы пүткил Хийуа ханлығында өз ишине алған еди. Усы өткен үш төрт жылдың ишинде Аспандияр ханның мийпеткеш халықты аямай езиуи, ауыр салықларды салып қыйнауи барған сайын күшейип бара бериуи менеп бирге, Германия менен гүресип атырған рус патшалығына әскер жағынан жәрдем бермеген менен басқа жақларынан

малдан, пулдан, дәннен жәрдем берип турыуға мәжбүр болды.

Булардың үстине Хийуа ханлығы тағы да толып атырған салықлар менен қоса өз әскерлериниң (нөкерлериниң) тамақ расходларының бәрин де мийнеткеш халықтың үстине салып желкелерине минип алды. Хийуа ханлығы өзбек мийнеткешлерин қандай реймсиз езген болатуғын болса, оның менен қатар қазақ, қарақалпақ, түркмен мийнеткешлеринде сондай езген еди.

Бул күнлерде халықлардың жоқарыдағы аты аталған ханның зулымлықтарынан басқа ханның кесел болыуы, ол кеселин емлеу үшін қай жердеги қол тиймеген сулыу қызларды ериксиз әкелиуи халықтың қақарин қайнатты. Мийнеткеш халықтың бул қайнаған жигеринен пайдаланған Англия имперналистлери түркменлердиң үлкен урыу баслықтарынан болған ақ сүйек Ханжәнеуитти қолға алып Аспандияр ханға қарсы гүрес жүргизип, оны қулатып оның орнына Ханжәнеуиттин өзи хан болған еди.

Ал жесир үстиндеги дауласқан атаудағы бийлер буннан хабарсыз атланса да, Қоңыратқа барғанда ауқаллар менен танысып өз дауларын питкере алмай кейин қайтқан еди.

Басланған бүлгишилик барған сайын қулашын жая басады. Топа-торыстан болған хәдийсе халықты самсаз етти. Хәр күн сайын истиң ақырын жақсы тилек пенен күткен халық қайта сууық хабарлардың үстине сууық хабарларды есиге берди.

Бул уақыттан пайдаланған молла, ийшанлар бул, «заманның гәрдиши, ақырдың жақынлағаны», садақаныз болса бере бериниз, ол дүньяда пайдасы тийеди, — деген сөз бенен хәркүн сайын үйме-үй кирип айтар нәсиятын айтып шықты.

Хәдийсе шийеленишип, узаққа созылған сайын ауылдың арасында қайыр тилеген дәруиш пенен айна тарақ

сатқан саудагерлер де көбейди. Пал ашқан палкерлер, китап ашқан дийуаналардың бәрі де Жәнеуит ханның абрайын көтерип, аспанға ушырды. Оның қәр жақларда қолы бар екен, Иран, Туран менен байланысы мол екен. Хорезмнің ханы болуы бұған миясар екен, бул қаққында Мұхаммед пайғамбар бир рауаятын жазып кеткен екен, соның ушын да англиз патшалығы бұған құрал жарақ пенен жәрдем берип атыр екен, оған пүткіл Россиятта тәслим болады екен. деген сөзлер биринен соң бири ауылдың ишин аралады.

«Ийт ауызы ала болса да бәри келсе биригер» деген емес пе, дәслепки уақларда қәрқайсысы өзиниң құлқын тамағын ойлап, өлимтикке үймелеген ғарғадай бир-бирине жау болып, айтысып жүрген Мәтмурат, Тилеумурат, Турды бийлер қайтадан ауызжаласып қосыла кетти.

Сырлы тас, Илме көл. Шин көл хәм малшының сууы, Кете көлдеги тутас отырған еллердин бәри де бул хабарды еситкен соң бир күни келип жау шауып кетер, егер жау келсе бизди бәледен аман алып қалар.—деген ой менен Ийшанның мешитиниң айналасына қоныс басты.

Қәр күн сайын сууық хабарды еситкен соң ел басқарып жүрген бийлер ағыслы, жердиң қамысындай қалтырап өзлериниң басының ғамын ойлап, елден ақша жыйнап, керек десе, адам жағынан да көмек беремиз, — деп өзлериниң кеүйлге алған мақсетин билдирип, бар қаражетлери менен бир күни түнде Ериазар келтени бас етип Жәнеуит ханға адам жоллады.

Он сегизинши бап

Орайдағы жаңа ғана шөлкемлескен рабочий дийқан солдат депутатларының биринши советине кирип алған бир қатар саанатшылар хәм оның сойылын соғату-

ғын Андреев, Безносов усаған адамлар, Советтиң жұмысын өз қолына алып, халықтың турмысын барған сайын нашарлатыуға қарады. Халықтың ауқалы күн сайын төменледи. Жан-жақтан келетуғын затлар тоқтады. Балықты сатып алыушы санаатшылар балықшылардың балығын сатып алыудан бас тартты.

Халықтың тағдири пәсеңлеп төменге түскен сайын советтиң басында отырған ири санаатшылар өзиниң советке душпанлық хәрекетин күшейте баслады. Барлық жағынан байланыс үзилген атаудағы жасаушы елдердин турмысы ауырлаған сайын, халық Аралдың туулаған толқынындай бул қалай болды, деген ойға кете баслады.

Дәслепки уақытларында бул ауқаллар Досберген менен Айқызға бир белгисиз туңғыйық қараңғы секилди болып көринсе де, кем-кемнен бир нәрсени аңлағандай болды, хәм барлық ислерге тепериш қатнасты.

Бүгинги жыйналған адамлар буннан бурынғы жыйналыстағы болып өткен Иван Васильевич пенен Андреевтиң ортасындағы уақытша хукиметтиң нотасы хаққындағы тартыстың жуумағын додалауға бағышлады.

Биринши мәселени додалаудың нәтийжесинде екинши мәселе де талқыға түсти. Бул сапары жыйналған адамлар бурынғы жыйналғандай болмай мәселени қызғынлы түрде қолға алып, соннан нәтийжели жуумақ шығарыудың таярлығына киристи.

Хәзирги халық арасында болып атырған урыс-жәнжел, тууып атырған паразылықтың бәри де халықтың талаушы хәкимлерге қарсы көтерилне толқыны.

Хәзир жер дүньяның бәри де шайқалып турған тәризли. Оны шайқалтып турған өзилген халықлардың күши. Усындай жыйналып отырғанлардың басым көпшилиги сол күштиң бир топары, — деди қызғынлы түрде сөйлеген Иван Васильевич.

Иван Васильевич усылай айтқан сайып отырған адамлардың әсиресе Досбергенниң дәслепки көринис-

лери өзгеріп, еки бетинин алмасына қан жууырып, нурлы шырайы құлпы дөңди.

Ол өзиниң азынаулақ түсинбеген жерин сорағысы келин еди. Иван Васильевич айтып турған сөзин дауам етип:

— Мине жолдаслар, Россияда Ленин баслаған күш патшаны тахтынан түсирди. Бирақ хукимет уақытша буржуазияны жақлаушылардың қолында тур. Олар қайтадан патша хукиметин тиклемекши болып отыр. Тап жолдас Ленин айтқандай усындағы бизиң советке кирип алған хәм оны басқарып отырған бир қатар адамлардың солардан болуы оның қол қанаты болған Андреев пенен Безносовтың меньшевик хәм эсерлер партиясынан болуы буржуазиялардың шоқпарын соғып, революцияның хәм жаңа шөлкемлескен бизиң советтиң душпаны болуында деп Ленинниң сөзлерин өз сөзи менен толық түсиндирип, жолдас Ленин рабочий солдатлар енди журттың бәрине еситтирип былай деңдер: «Биз бир ыңғай хукимет болуын, рабочий солдат депутатларының совети болуын талап етемиз, деп еситтирип айтынлар» деген. Мине солай болатуғын болса бизиң басымыздағы дағдарыстан қутылуы жолын қарауымыз керек. Ол ушын бизиң рабочий солдат депутатларының советин өз қолымызға алыуымыз, мине сонда ғана қараңғылықтың қараңғы пердесин серпип таслап, нағыз азатлықты қолға аламыз. Уазыйпа совет ушып гүрестен ибарат, — деп сөзин аяқлағандай буның бул сөзин мақуллағандай ауылдың үстинен бир топар қара булт ысырылып, оның артында жасырынып жатқан жұлдызлар жымыңлап, бирин-бири қууысты. Шағырайған булт изли изинен жууырды, Үмит еткен нийетинизге жетесиз, дегендей, ай да жарқырап нурлы сәулеси менен күн шығыс елин хабарландырып күн батыс елин оятқан секилли уясынан көтерілип, қауадағы жууырған шарбы усаған ақ бултларға араласты.

Бурынғыға қарағанда бул жыйналыс тартыс пенен узаққа созылған еди. Хәрқайсысы мәселени кеңнен алып талқылап биреуинин жүзин биреуи көрместей сөзлерге шейин барған еди. Жыйналыста отырған адамлар тең жарып болып гегирдеклери үзилгенше айтысты. Буннаи бурынғы биринши қатнасқан жыйналысындағы қызыл гегирдек болып айтысқан сөзлерди еситкеи Досберген өзиниң үстиндеги бийлердиң сондай қызыл гегирдек болғанын көргендей болып, булардың сөйлеген сөзине ҳайран қалып, ким қызып сөйлесе, мынау бизге пайдалы нәрсе айтып отырған шығар, усында бир нәрсе бар аў, деген сөз бенен алма гезек адамлардың бетлерине қараў менен болған еди. Сол жыйналыстағы оған унаған сөз Иван Васильевич пенен Николай Сергеевичтиң хәм Бектурсынның сөйлеген сөзлери болды. Бул жыйналыста түрли дәлйллер менен шығып сөйлеп, Андреевлердиң топарын орнынан турмастай етип сөз бенен урған хәм Иван Васильевичти жақлаған Козловтың үстине мишип түскен, бир сөйлесе қоймайтуғын жараған түйедей аўзы көпиргенше сөйлеген Андреев өзиниң сөзиниң ақырында:

— Мен сени жақсы билемен, билмейди деп ойлама, — деди. Оның ол сөзине.

— Мен сени билмейди, деп сөйлеп турғаным жоқ, билгениң жақсы, сен билсең де билмесең де мен революцияның қорғаушысыман. Сонлықтан пролетариат ушын бәрине де көнгенмен. — деп қойды.

Оның билемен дегениниң еки түрли себеби бар. Биринши себеп сен қашқынларды жасырып отырсаң, оны билмейди деме деди. Қашқын дегенимиз өзимизге белгили Айқыз бенен Досберген, Айқыз бурышпап сол үйде болатуғын болса, ал Досберген келгеннен соң да сонда бола берди.

Андреевтиң мен сени жақсы танийман деўниң би-

ринши себеби усы болатуғын болса, екінши себеби ол буннан бирнеше жыл бурынғы ис еди.

Ақ төбенің кишкентай құмшық төбесинің басына шығып мөлдир көк теңизге қарап, жарқыраған күн нурлының қушағында әлемди нурға бөлеп, шақырған газдың қауазына машқул болып турған Михаил Федорович Андреевтиң алдынан солқым шашақ орамалын сол қолының үстине бүклеп қыясына таслаған, басына кийген шляпасын шекесинің бир жағына жапсыра кийген, узын бойлы, қыпша бел бир қыз көшени кесип өтип, уясына кирип баратырған күнге қарап, жипек шашын артына қарап қағып салганда үстіндеги жарқыраған көйлегі күн менен шағылысып теңиздің ишин нурға бөлегендей болды.

Күн уясына кирген гезде қыз да тауыс киби таўла-нып көргеннің көзинің отын алып, биреуди қараған секилли тум-тусқа көз салып түрли назлар менен алға қарай қадем басқан ўақытта уясына кирген күн демин арасында қайта шыққандай жарық ете қалды.

Қыз деген жигиттиң көзинің құрты ғой: япырмай бала бул ким екен бизнің қалада бундай қыз жоқ еди ғой, қайдан келген екен. Буның менен қалай сөйлесіўге боларекен, деген ой менен күни мененги ойлаған ойларының хәммесин қыз бөлип ериксиз өзине тартып, не ойлағанын да умыттырды.

Қалаға келген жаңа қызды көрген соң орнынан ерик-сиз турып, торақ көрген ҳаяллардай аузының суы қурып, Андреев қыздың изине ере берди. Қалаға келген гөззал қыз оның менен иси болмастан тикке алға қарай қадем қойды...

Түлки қууған тазыдай қай жерде жолығар екенмен, қайсыманда қызды қолға түсирер екенмен деп ол изинен қууып баратыр. Адамлардың қалың жерине барганда өзін-өзи тоқтатып, алысырақтан көз таслап қарайды. Ондағы оның ойы адамлардың көп жеринде

оның қасына барып, қызыл көрген ғарғадай қыздың қолын тутып, қарындасым, сіздің менен танысуыға бола ма,—деп асыла кетсем, қабыл алса не жақсы, қабыл алмай не қылып жүрген кисісең, аулақ кет деп қууып салса, оны қатар-құрбы, жора-жолдасларым көрсе, пүткіллей масқарамды шығарар деди.

Адам жоқ жерде изинен қууып құры хәлек болып усы жүрис пенен біраз жүрген соң хеш иәрсе билмеген киси қусап арт жағынан келип:

—Мүмкин бе қарындасым дей бергенде:

— Тарт қолыңды жигитим, — деген сөз бенен жалт қарағанда қыздың оң тәрәпинен келип, қолтығынан тутқан Николай Сергеевич Қозловты көрип ишинен:

— Жақсы көрермен балам, — деген еди.

Бул 1912-жылы еди.

Мойнақтың орайындағы жасаушы халықлар, әсиресе руслар өз балаларын оқытыу үшін мектеп ашыуды мақсет қылады. Бирақта бұған патшалық ямаса хан тәрәпинен хеш қандай жәрдем болмаса да, халық өзлериниң қасынан жүз манат ақша жыйнап, Мойнақтың ишинен узыны онбес аршын, ени тоғыз аршын бир класс хәм мугаллим үшін бир комнаталық жай салып, тап сол жылдың биринши сентябриде улы-қызы елли бала менен оқыу басланып, бұған мугаллим болып, Николай Сергеевич Қозлов таярланды.

Николай Сергеевич Қозлов Мойнаққа келместен бұрып Орта Азияның үлкеп бир қаласында жұмыс ислеп жүрген жеринен Мойнаққа келип, билимлендириу иси менен шугылланып, мектеп салды. Сол мектептинң биринши мугаллими болды. Онда көп турақлап туралған жоқ. Оның биринши себеби балаларын оқытажақ болған адамлар (әсиресе жоқарғы класстың адамлары) өз ықтыярыша қоймады. Биз қалай оқыт десек, солай оқытасаң, болмаса оқытпай ақ қой деген сөзин алдына қойды. Олардың бул талабын орындай алмаған Қоз-

лов мектепти таслап кетиуге мәжбүр болды. Бул биринши болатуғын болса, екінши себеби оның бул жерден кетиуине усы Андреевтиң өзи себеп болған еди. Оның себебиниң тийкары жоқарыда көрсетилген қалаға келген жас қыз себепли еди.

Ол күнлери Мойнақты көп жерлер билмейтуғын еди. Ал билгенлери болатуғын болса, азғана билетуғын еди. Тағы да оны патшаға гүнакар болып қашқан қашқышылардың ордасы деп танытуғын еди. Россия патшалығы Урал казакларыни Хорезмге жер аударғаннан кейин олардың биразлары Мойнақ, Май поз, Үрге, Қазанның аяғына (Қазақдәрья ол күнлери булман балықшылардың қаза басатуғын дәрьясы болған сонда қаза басып жүрип, дәслеп Қазанның аяғы деп оннан кейин Қазақ дәрья болып аталып кеткен, бул жерлерге орнасқан ураллылар көлде жатқан тегин балықты көрип соннан балық аулап шолан салып, қақлаған балықларын әуеле Хийуаға, Чаржоу жақларына, соын ала жел қайықлар менен Алты қудыққа шығарып темир жоллар арқалы басқа қалаларға да жиберип турған. Мойнақтың бундай байлығын еситкен байлар келип, дәслеп сатып алып, соын ала бирте-бирте өзлери де орналаса баслаған еди.

Мойнаққа келип биротала қоныс басқан Россиядан келген байлар, соның ишинде Тимофеев сыяқлы капиталистлер Мойнаққа орналасып алады. Оларға жалланыушы рабочийлар да жұмысқа кирип жайғаса баслайды. Мине соның менен Мойнақтың орайындағы адамлардың турмысы ушын, өмир сүриулери ушын гүреслер де күшейе баслады. Бул жерде россия патшалығына қарсы болған Урал казакларынан басқа ҳәрқыйлы ағымлар да пайда болды.

Мойнаққа Николай Сергеевич Козлов келген күнлери бул жерге Анна Изановнаның әкесининде келген күнлери еди. Анна Ивановнаның әкеси Иван Иванович Морозов, ол өзимизге белгили Петроград қаласындағы

үлкен бир заводтағы болған стачкаға хәм сол заводта патша жандармларынан қорғауға тепериш түрде қатнасқанлардың қатарында болса да, бир қыйлы себептер менен атыу жазасынан босанып, көл гүнакарлар қатарында жер аударылған еди. Ол дәслеп Оренбург, оннан Орта Азияның үлкен бир қаласында темир жол депосында ислеп жүрген жеринде, оны бул рабочийлардың арасында жүриуге қауипли, адам бармайтуғын жерде болыуы керек, деп Николай атауға сүргин стип жиберген еди. Ол Николай атауға келген соң сүзек ауырыуынан хаялы өледі. Дәслеп Петербург оннан соң Оренбургта хәм әкесиниң ислеп жүрген жерлеринде мектепке оқып, аз да болса жети классты питкерген билимге ийе болды, буннан кейин оқый алмай қалған қызы менен қалады. Николай атауының жағдайын көрген, онда турыуға мүмкиншилик таба алмаған Иван Иванович Николай атауға жақын жердеги балық аулап барған балықшылардың қайығына минип, қызы менен Мойнаққа келген еди.

Мине бул күнлерде Мойнаққа келип үлгерген Николай Сергеевич пенен танысты хәм сол жерде ол Тимофеевтиң промыслына жумысқа орналасты.

Тимофеевтиң промыслында бурыннан жумыс ислеп жүрген, қаланың уңқыл-шунқылын жақсы билген хәм де өзине қол қанат қылып алып қалған Тимофеевтиң балық заводынан шыққан дузлаған балықларды Аралға апарып, темир жол арқалы тум-тусқа таратып, бирин еки стип жүрген Михаил Федорович Андреевтиң көп уақытлардан берли Мойнаққа келиуи де сол еди.

Бурын көрмеген жақсы қызды көрген Михаил Федорович қызыл көрген парғадай изине түскен менен, ҳа дегеннен ақ нәти қайғып Николай Сергеевичти бәледей көрди:

—Жақсы, көрермен балам дегени менен қалып, сол күннен баслап түрли лақларға арзалар жазып, изине тү-

сип ең ақырында оның өзі қурып, өзі шөлкемлестирген мектебинде балаларды оқытуға мүмкіншилик бермей, 1913-жылы мектепти таслап кетиуіне мәжбүр етіп еді.

Николай Сергеевич кеткеннен соң арадан көп уақыт өтпей-ақ узамай Иван Иванович бұрыннан пайда болған жүрек ауырыуының Николай атауында қозып кен орис алыуы, оның узақ жасауына мүмкінлик бермей қаза ташты.

Әкесі өлгеннен соң Анна Ивановна Тимофеевтиң заводына балық дузлаушы болып жұмысқа орналасты. Бул ис Михаил Федоровичке қолайлы түскендей болып, қассапшының ийтиндей жаланлаған Михаил Федорович, Николай Сергеевич кетиуден баслап Анна Ивановнаның изине шуқшыйып түскен адам еді. Енди изинен қалмайды. Анна Ивановнаның құлағы Михаил Федорович қалада жоқта тыныш тапса да келсе мыңғырлап изинен қалмайтуғын жабысқақ болды.

Ол өзиниң қақарманлық ойып Иван Иванович өлгеннен соң қалай болса солай әмелге асырмақшы болып бір күн Аралдан келгенде араққа тойып алған мәс түрінде Анна Ивановнаның есигин бузып, үйіне басып кирди.

Буннан қорыққан Анна Ивановна қоңсы үйге жасырынып, ертеңіне Тимофеевке айтқан болып еді. Ол да:

— Жасың болса жигирма бестен асты, жалғыз басың қууарып еки дизенди қушақлап қалай жатасаң, жамап жигит емес тийегойсаң болмай ма,— деген сөзди айтты. Арқа сүйеп барған адамнан усыны еситкен соң бұрыннан да оны ийтке таслаған сүйектей жек көрген Анна Ивановна бәри бір ерге шығаман ғой, деп азда болса құлақ қағыс етіп жүрген Александр Андреевич Семенов деген балықшы жигитке тийип алған еді.

Анна Ивановнаның Александр Андреевич Семеновке ерге шыққанын Михаил Федорович Аралда жүрип еситти. Бул хабарды еситкен Михаил Федорович бети сур-

ланған теридей болып, хабарды айтып барған адамды жеп жибергиси келип:

— Ну чорту не говарн мне, — деп ауылдан келген адамды түргелип қарсы алған Михаил Федорович ийне жутқан ийттей болып орынлыққа отыра кетті.

Бул хабарды еситкенде Аралда көп турмай Михаил Федорович Мойнаққа қайтып келди. Ол келиу пәти менен истиң уңқыл-шуңқылын тексерип билип, Тимофеевке айтып Анна Ивановнаны жумыстан босаттырып, күйеуін қартүрли себеплер менен узақ жолларға ямаса бир айлап, онбес күнлеп жататуғын жерлерге балық аўлауға жиберип, ортаға адам салып, изине түсип бағып еди. Оның менен Анна Ивановнаны ырқына көндире алмады. Оның орнына қасарысқан қастына булда қасарысып, Александр Андреевич қаяққа кетсе, соның менен булда кететуғын болды.

Күнлердің күнинде бойға питкен аўырманлық Анна Ивановнаны Александр Андреевичтен бөлип алып қалды. Айы-күни толған соң Александр Андреевичте бұрынғыдай қайда болса сонда алып кетебергиси келмей соңғы күнлери тек жалғыз өзи барып келип жүрип, бир сапары узақ сапарға кетип айналып келгенде жаңа тууылған қызын көрип:

—Мине менің үмитим, (вот, моя надежда)—деп бауырына басып сүйгенде, жас нәрестенің дөңгеленген мөлдір көзи Александр Андреевичтен көзин алмай қарады да турды. Соның менен Александр Андреевич пенен Анна Ивановна бириини тууылған қызының атын Надежда қойды.

— Жас Надежда екеуиниң арасында құлпырған жаздың сулыу шешек гүлиидей өсип, әуілдеп күлип, газгаз аяқ басып, жаңа жүриуге қарағанда топа-торыстан келген бахытсызлық жаңа өспирим гүлдің жайнаған бир шақасын жулып кетті. Ол ис былай болды.

Александр Андреевич таң азаннан турып аў дузақ-

ларын қарап түскен азнаулақ балығын әкеліп приемға тапсырып, өзінің орнына келіп жатқан еді. Жолбарыстан қашқан нәхән бір жалғызқ түсте пешеханада дем алып ұйықлап жатырғанда үстинен тура шығып, бет алдына қашып киятырған түрінде ұйықлап атырған адамды пешеханасы менен қоса тумсығы менен бір қағып таслағанда ишек қарнын ақтарып таслады. Оның «ұай, бай, өлдим» деген дауысы менен қасындағы бөлек пешеханаларда жатқан балықшылар ушық орнынан тұрғанында алды артына қарамай, өнкенлеп жууырып баратырған жалғызқты, оның изин ала жақын келіп қалған жолбарысты көріп, хәммеси тұрған жерінде үлгергени қайыққа, үлгермегени қайыққа да мине алмай өзлерін сууға таслап қашу менен болды. Ол сол тұрған жерінде бір еки мәртебе ыңырсып, бақырды да, жан тапсырды.

Мине турмыстың тартысы ушын қайдан да келген бийшара Александр Андреевич қарақалпақтың туулаған Аралының ишинде өмир ушын гүресіп жүргенде қапелімнің арасында қаза болды. Ал жолбарыстан қорыққан адамлар көп уақытқа шейін хабарласа алмай, жабылып қас қарайғанда келіп, зорға хабар алып, таң алдында үйіне әкелген еді.

Ауырмай өлген адамды көп тутуудың илажын таппай тап сол күні Анна Ивановна күйеуін жайғастырып бір еки күн байының өлімін қайғырып, енді келешектегі турмыс кешіриудің ғамын жеп Тимофеевке барған еді, араға түскен сум тұлки қууған тазыдай озал бастан изине түскен хәм өзине тиймей Александр Андреевичке тийгенине ашыуланған Михаил Федорович тағы да ортаға түсіп, жұмысқа орналасуына бөгет болды.

Мине соның менен Анна Ивановна жөнли жұмысқа орналаса алмай хәркімнің отын жағып сууын тасып, қол ушынан талап қылып жалғыз қызының тамағын асырауға киристи. Жас басынан баслап, турмыстың

ауыр хәрқыйлы азапларын көрген Анна Ивановнаның жүйкеси қурып кемтарлық, аш жалаңашлықтың арқасында жасы жетпей қартайып, шашына да ақ кирди.

Мезгилли уақыттан кеш келген пароходтың алдына шыққан халық пенен бирге Анна Ивановна жалғыз қызы Надежданы ертіп бул да пароходтың алдына шықты. Пароходтан шыққан адамлар олай-пулайып көтерип, таныс адам гезлеспес пе деп тум-тусқа көз таслап киятырған, қолына тутқан олай-пулайып салған қапшығы «вещ мешок» бар, бир адам пароходтан шыққанда онға бурыла бергенде көз алдында турған Анна Ивановнаға қарап:

—Сәлем Анна Ивановна, қалай саламатсыз ба? — деди. Олда топа-торыстан белгисиз бир адамның сәлемлескенине таң қалғандай болып, бираз бетине қарап тұрып:

—Сәлем, Николай Сергеевич—деп қолын созып,—қалай өзгерип кеткенсиз,—деди.

—Сиз хәм өзгерилгенсиз. Шашыңызға ақ енип қалыпты ғой.

Шашқа ақ енетуғын мәхәл болмаған менен. соған ылайықлы ислер ақ ендирмей қоймайтуғынын түсинген Анна Ивановна:

—Ауа,—деди.

Енди булар басқа сөзлердің бәрін жүрип баратырып сөйлести.

Анна Ивановна өзиниң басынан кешкен ауҳалларды толық баянлады. Николай Сергеевич кеткели турмысында қандай хәдийселердің болғанын Михаил Федоровичтиң қандай азап бергенин, әкесиниң хәм тийген күйеуиниң қалай өлгенин толық баянлап болып Николай Сергеевич бетине қарағанда бирли ярым шашынын ағарғаны менен еле бетиниң алмасының нурлы қызыл шырайы кетпеген. Анна Ивановнаның еки бетинин алмасы

қызарған үстине қызарып, күннің қызыл нурындай жайнады.

— Көрінбейтуғын едіңиз, қайдан киятырсыз?—деди Анна Ивановна.

Бул уақытларда үйге келген хәм чайға отырған Николай Сергеевич өзинің өмиринің соңғы жылларын Мойнақтан кеткен күнинен баслап тап айланып келгенге шейинги басынан өткен хәдийселерди айтып берди. Ол буннан кетиўдеп Петербургке өзинің бир жолдасын излеп барғанын, оны табалмай, Путилов заводына жұмысқа орналасқанына сол жерден Рус герман урысына шақырылып армия қатарына кеткенин, ондағы ислеген революциялық хәрекетин, армиядан қайтып келип, Петербургте болып 1917-жылғы 22-октябрь күнги Путилов заводының алдыңғы хәм сол қаладағы болған басқа да үлкен үлкен митинглер менен жыйналысларға қатнасқанын ең ақырында Петербургтиң большевиклер комитетинің өзин Қазалыға жибергенин, Қазалыдан мында қайтып келгенин айта келип:

—Мине, Анна Ивановна адамның турмысы қызық, қайда барсаң да гүрес, тек усы гүрес пенен ғана биз өз тилегимизге жетемиз,—деп келип, хәзир қаладағы жағдай менен танысып алғанша усыманда бола турсам қалай болар екен,—деди.

—Ықгыярыңыз, бар хал, жоқ жағдай, боламан десең бола берид. Жалғыз сизің ушын қазан аспайман. Иван Васильевич те мениң қолымда бирнеше күн болып кеткен,—дегенде бул жерде кимлер бар екен, деп ойлап турған Николай Сергеевичтиң қулағы селк ете қалып:

—Ким дедиңиз?—деди.

— Иван Васильевич.

—Ол қайда?

— Усыманда бар, оны бурын танымайтуғынбедиңиз.

—Иван Васильевич Иванов емес пе?

—Ауа.

—Егер ол болатуғын болса таныйман, ол мениң ески досларымнан болады. Бир ұақлары екеуимиз ислеген-биз. Мен Мойнақтан Петербургқа барғанда соны ізлеп барған едим. Бирақ үй ишиниң қайда кеткенин билерде билмеймиз,—деген жууабынан бөтен жууап алмаған соң хәм басқа жұмысларға қунығын кеткенликтеп қайтып үйине барып сорастырмаған едим. Егер ол усы манда болса, жүдә жақсы болған, үйи жақын ба?—деди.

—Онша узақ емес. Хәр күн сайын көрнп турамыз. Сол келгели аз-маз тәуір болайын дедим. Еппен-сезлеп жұмысқа орналастырды,—деди.

Иван Васильевич келген күннен баслап Бектурсынның үйинде болған еди. Бектурсын арқалы ойды қырды кимнин ким екенин билген Иван Васильевич бир күни Анна Ивановна менен танысып, оның өмир баянын хәзирги турмыс ауқалларын билгенсоң дәрхал өз қолына алыуға, оған қайыркөмлық етнүге кирисип, жұмысқа орналастырды.

Иван Васильевичтиң бул ғамқорлығын еситкен, оған бул жерде екенин билген Николай Сергеевич дәрхал оны көриуге асықты. Анна Ивановнаға ертип бар,—деп етиниш етти.

Булар үйден шыққанда күн батыуға арқан бойы қалған еди. Николай Сергеевич Анна Ивановнаның изине ерип баратырын, бұрынғы жайлаған жерлерин бир қатар көзден өткерип, «Енди тамыр болдық, жолың түсип барағойсаң маған қонақ болып кел»,—деген Досбергенниң сөзин есине түсирип оны қайдан тауып алыуға болар екен,—деп ойлап киятырған Николай Сергеевичке:

— Әне, өзи де киятыр екен,—деген Анна Ивановнаның сөзи менен жалт қарағанда қапталына келип ақ қалған Иван Васильевичке қарай қулашын жайып:

— Сәлем, Иван Васильевич!—деди. Ол да күн шығыс халқының бахытлы өмири ушын гүрес майданына Ленин партиясынан путевкасын қолына тутқан жолдасын көрген Иван Васильевич те қулашын аша:

— Сәлем, бауырман достым!—деп қулашын жая қушақлап сүйгенде батыуға еңкейіп баратырған күн өзинің ашық нурлы қуяшын булардың үстине салды: сәл ғана самал менен пайда болған Аралдың туұлаған кишкентай шырпылдақ толқынлары жағаға урып, екі достың жүрегіне жағымлы хэзин берди. Андресвтиң Қозловқа: сени жақсы билемен, деуиниң екнши себеби усы еди.

Урыста жүрген адамлар турмыстың барлық жағдайын көреді хэм соған көнеди. Ол бир гезде аспаннан шелеклеп қуйған жауында окоптың ишинде отырса, бир ұақлары астан-кестен болған боранда, ғажжа-ғаж сауашқа кирип жау менен қылышласып, найзаласып жүреді, ал бир мәхәлде булардың бәри де суу сепкендей тынып жадыраған жайма шууақ саратанының сарғайған ыссы күнинде отырғанында газета журнал урыс майданындағы адамларды өзлери излеп тауып өз сөзлерин жеткерди. Бирақта кимниң сөзи, ол қандай сөз екенин қолына газета түскен адам ғана биледи. Ол күнлери қанлы урыста хэр ағымдағы болған адамлар газетаны биринши қурал қылып алып хэркимди өзине тартыуға хэрекет ететуғын әдети емес пе? Тап усындай бир күнде өзін излеп тауып алған Ленин сөзи бар, ұақытша хукиметтиң нотасы тууралы Ленинниң хаты шыққан 1917 жылы 4 майдағы (ески календарь бойынша 12-апрельдеги) «Правда» газетасының 37-номерли санын хэм митингте солдатларға қаратып сөйлеп шыққан Ленинниң 1917-жылы 26-октябрь (8-ноябрьдеги) питим хэм жер хакқындағы декретлери шыққан газетти алған Қозлов 1918-жылы армиядан босанып Петербургке келгенде де қасынан тасламай усы Ленин сөзин мында әкелип жеткерген еди.

Ол 1917-жылы апрель айының ишинде Измайлов полкинде болған солдатлардың митингисинде «полицияны қайта орнатуға жол бермеңіз. Мәмлекетти пүткил хүкимет төменнен жоқарыға дейин қараңғы түпкирдеги қыслақтан Петрдің хәрбир көшесине дейин солдат, батрак, дийқан депутатлар тәрәпинен қарауы керек» деген Лениннің сөйлеген сөзин еситип қууанғаннан көзлерине жас алып «Жасасын Ленин!» деген сөзинің қалай шыққанын да өзи сезбей қалған еди. Козловтың әкеси Сергей Андреев Козлов Кронштадтағы матрос пенен солдатлардың көтерилислерине қатнасыушылардың хәм де соны шөлкемлестириушилер қатарында патша тәрәпинен атылған еди. Ал Николай Сергеевич Козлов болатуғын болса, хәрқыйлы агымдағы партиялардың жыйналысына қатнасып жүрши, ең ақырында өзинің бахтын Ленин баслаған партиядан табатуғынын сезген хәм соның барлық исиен тепериш түрде қатнасқан. Ол армиядан босаңғанда оны Петроград шөлкеми большевиклердің Қазалыдағы группасына жиберип ол соннан мында келген еди. Козлов од жерде бир ғана нәрсе емес, бир қанша материаллар менен келип өзинің ески дослары Иван Васильевич Иванов хәм Бектурсын менен бирге кишкентай атауда Совет власты ушын түресин жүргизиуіге кирикен еди. Ал бүгинги жыйналыс узаққа созылып Андреевлерди турмастай етип урды. Енди ертеңги күннің таярлығы ушын үәдени бир жерге қойып жаңа ғана тарқаған уағында:

—Что за без... (бул, не бузақылық) деген қахәрли дауыс пенен кирип келген Анна Ивановнаның сөзи адамлардың ойлаған ойын бөлип жиберди. Ойда жоқ жерден биймезгил уақытта келген Анна Ивановнаға самсаз болып қараған адамлар:

— Не болды?—деп шуу ете қалды. Жууырып келген еле ентигин баса алмаған Анна Ивановна:

— Это безобразия — деп демин алып, Галияны— Айқызды урлап алып кетти,—деди.

Ол қалай?—Ким деген сауалларға Анна Ивановна дурыслы жууап бермеді. Тек ғана билмеймен, менде үйде жоқ едим, бес адам келип бас салып, есикти бузып Надияның аяқ қолын байлап печтин қууысына тығып. Галияның ауызын басып, таңып көтеріп алғанда кеткен,—деп жууап берді.

Ұаслында Анна бул ислерден хабарсыз еді. Ол Уралский көшеси деп аталған көшениң аяқ жағындағы Александр Андреевичтиң әкесиниң үйине қыдырып кетип, сол үйден кеш қайтып келсе есигиниң бузылып атырғанын көрип, барған ұағында қолы байланған түрде талықсып жатқан қызына көзи түсип.

— Не болды?—деди, ол да:

— Билмеймен , белгисиз бес адам келип, мени байлап, Галияны урлап алып кетти,—деп жууап берді.

Бул хабарды еситкен Анна Ивановна текғана қызының қолын босатып, берман қарап жууыра берді.

Бул сууық хабарды еситкен адамлар топа-торыстан болған иске җайран қалып, сам-саз болып тунжырап турғанда бундай хабарды бурын еситпеген, көрмеген Қозлов:

—Интересно, бул жақта адамды адам урлайды екен.—деди.

Он тоғызыншы бап

Андыған жау алмай қоймас,—дегендей Айқыз жоқ болған күннен баслап излеп ақырында Мойнақтан биринши мәртебе Бектурсынның үйинен хабарын билген Әбдикерим менен Жамаллар қашқан қоянның изин жоғалтқандай Бектурсынның үйинен жоғалтып жүрген Қозловқа ерегискен Андреевтиң жәрдеми менен тауып урлап кеткенине көп ұақыт болған менен «ийт тийген астай етип» бөриге байлаған ылақтай бир өзін бир

үйге қамап Сапаргүлдің тойынан соң оның да некесін қыйдыраман—деп марапатланып екі тойын бір жазады.

Қай күні Айқызды урлап кетті, деген күннен бастап бұрын бұндай ишти еситип көрмеген Иван Васильевич бул иштиң уңқыл-шұңқылы менен танысты. Қыздың тарийхы қәдийселери тууралы хәм бул жағадағы халықлардың үрип-әдетлери хәққинда толық түсингеннен соң көп сөзлердің арасында, егерде олардың қолына түссе, қызды өлтириуи мүмкин,—деген Бектурсынның сөзин еситкен соң қандай да болмасын қызды табыу, шынжырлы бұғаудан азат етиу мәселесин жигитлердің алдына қойды.

Бул ишти қайтадан Бектурсынның қолына тапсырған еди. Ол биринши мәртебе елдің хабары менен Айқыздың хабарын билип келиу ушын хәм ауылдың ауқалын тексерип келип партия шөлкемине доклад жазуға келип, халықтың басындағы ауыр ауқаллардың уңқыл-шұңқылын толық тексерип келген менен ол бул жағада Айқыздың хабарын табалмады. Ал Иван Васильевичтиң жолық,—деген адамлары менен жолыққан менен олар да қыздың жағдайы хәққинда толық мағлыұмат бере алмады. Тек алған мағлыұматы Әбдикерим менен Жамалдың Ериазар келте ушын жан тәни менен отқа түсип жүргени, оның берген хабары бойынша сол мөхәллерде олардың сол Мойнақ жаққа баратырғанын адамлардың көргенин билди де қайтты. Соның арасынша Ериазар келте Айқызды үйине апарып қойыпты,—деген хабар да келди. Бул хабарды еситкен күннен бастап Бектурсын енди шаққан қыймылдамасақ болмайды. Ал жигитлер қалайда болмасын Айқызды қайтарыу керек,—деп тапсырды, бул иске Алламбергенди хәм соған көмек беріу ушын Перийзаны жоллады. Олар биреше оқталған менен мүмкиншилик табалмай жүргенде Сапаргүлдің тойы болатуғынын, сол тойдан кейин Айқыздың некесин киятуғынын билип бул хабарды Бек-

турсынға жеткерген адам, мүмкін сонда қыздың босаныуы. Ал оның бергі жағында қыз бенен сөйлесіу мүмкін емес: неге десең, бир үйде бир өзи. Күни-түни қулыптың ишинде күндиз жайнаған көз, қарауыл,— деди. Бул хабарды еситкен Бектурсын ондай болатуғын болса сол күнге таярланыңыз!—деп жигитлерге қатты тапсырма берди. Бул күнге таярланған жигитлер қайтадан Иван Васильевич пенеп жолығып тийисли тапсырмаларын алды. Той хабарын еситкен Иван Васильевич жигитлерге еки тапсырма берди. Биринши тапсырма қандайда болмасын есабын тауып Айқызды босатып алыу, ал оны босатқан соң мында әкелместен, Зайырға апарып Николай Сергеевич Қозловтың қолына тапсырың, деди. Екинши мәселе тойға жыйналған адамлардың арасында болып, бир пикир жыйнау, жыйналатуғын пикир соннан ибарат болатуғынын, ол да болатуғын болса, халық кимге, қалай қарайды, бийлердин қандай пикирлери бар, қандай иске қалайынша таярлық көрип атыр, мине усы мәселелер қаққында да тапсырма берип, ислериңиз нәтийжели болып шығыуын күтемиз,—деп қалған еди.

* * *

Хәким атадан баслап Қауан дәрьясының аяғына шейин созылып Илме көл, Шигин көл. Үлкен жансыз бенен, Кишкене жансыз бенен, Қара жер, Сырлы тас-тан баслап Амантай. Кете көл, Малшының сууына ушласып, Үргеге шейин отырған бир сыбайлас таяқ таслам жердеги еллер Таллықтың еки бойын суу басып Боз атау жерлериниң қуты қашқан күнинен баслап ақ Қауан дәрьясын жағалап аяғын Аққум. Тахта қайырдан тутып, жоқарғы жағы Рәушанға қашы шауып күн көрип отырған еди.

Бул жоқарыдағы аты аталған жерлер турақлы мәкән бола алмай тек жаңа ғана сууларын ишине тарт-

қан Галлықтың еки бойындағы Тахта қайыр, Қыят жап, Тик өзек, Қартабай Мәдели қусаған жерлерге бирли ярым. ауыллар келип қоныс басып кем-кемнен көбейип, арғы шети Шегс, Қара қумға шейин созылып, Ақ дәрья, Майпозға барып ушласты. Булардың бул манға келуиниң еки себеби болды.

Биринши себеби Таллық дәрьясының сууы кем-кемнен түсликке қарап ағып Қауан дәрьясына қарай бет алды. Суудың тасыуы күшейген сайын Рәушан күш берместен, Қууаныш жарма арқалы Қауан дәрьясына басып кирип, дәрьяның еки бойындағы шабылған қашыларды жығып, Бийдиң көлиниң үсти менен Илме көл, Шигин көл, Қазалы, Үлкен хәм Кишкене жансыздың үсти менен Сырлы тасқа қарай бет алды. Буринғы дийқаншылықтың мәкәни болған жерлер алты қулап таяу жетпейтуғын көлге айланды. Сырлы тастың үстине ал да болса мәкән етип қашы шауын ел отырғаны менен бир қатты тасуу күндери оннан да қууып шықты. Буинан кейин елдерге кем-кемнен қоныс ізлеп Малишының сууына барып едн. ол тийкарғы мәкән қоныс бола алмады.

Екинши себеби Айқыздың үстіндеги таласта «хап-ласағыз» деп кеткен бийлердиң сәхәти болмай Хийуа ханға жетместен Хийуа ханның қулап, оның орнына Жәнеуиттиң хан болууы, оның пүткил Хорезмди аузыма қаратаман,— деп тум-тусқа ауыз салууы. Жәнеуит хан хаққында хәм оның иелеп атырған зұлымлықлары хаққында, тыныш отырған еллерди бүлдирип, гүнасыз адамларды өлтирип малларын талап-тараж етип атырғанлары хаққында хабар үстине хабар тараған сайын еллердиң әпшери қашып, бас паналайтуғын жер изледі. Дәслепки уақытларында өзлерине дос санап ауыллардан ақша, мал жыйнап сағға жиберсе де кеуиллери гүмплжиң өз кеуиллерине төтепки бермеген бирқанша бийлер ең дәслең өзлери баспашылар келе алмайтуғын

жер, көл ишине мекән етейик.—деп Ерназарды Жәнеуитке жиберген күннен баслап усылай қарап көшкен еди, оның бержағында бизиң қастыянлығымыз жоқ ким хан болса да журт керек ғой, тыныш отырған елди не қылсын деп кеуиллерине тоқ санаған адамлар қатарында Турды бий хәм Ерназар келтениң топары да көшпей өз орнында қалған еди.

Мине усы себеп пенен бул еллер Атағулла жыққыннан баслап Қартабай, Мәдели, Шеге, Қара қумға шейин бир сыбайлас отырған еллердиң барлығы бурынғы Нәупир болысының қол астындағы еллерге барып ушласып арғы шети Зайыр, Майпозға шейин мына шети Кете көл Малшының сууына дейин барып уласты.

Той десе қуу бас жумалайды,—деген емес пе?—Ерназар келтениң еки тойы бир болып атыр екен. қашып кеткен келинин тауып әкелипти,—деген хабарды еситкен аяқ жетер жердеги тамыр-таныс адамлардан басқа көп адамлар жыйналды.

Бул манға жыйналған адамларда еки түрли пикир болды. Биреуи болатуғын болса, азда болса кеуил көтерип тамаша көрсек, «тауға жемис шығыпты, жеп кетейик немиз кетипти» дегендей. Ерназар келтениң малын аяймызба, барып тояйық десе, бий, аталықлардың пикири хәмме төрт көз түуел отырып, енди не қыламыз,—деген мәселени шешиу керек еди. Оны өзлери тум-тустан шашырап жүрип шеше алмайтуғын болғансоң соның ушын да барлық бий, аталықлардың басын жәмлестиретуғын бир орайлы нәрсе керек болды. Буның ауырманлығы Ерназар келтеге түсти. Соның ушын да Ерназар келте сол жағадағы бий, аталықлардың бәрин де қалдырмай өз тойына шақырды. Оған қосыла ауыллардағы бас көтерип, мен-мен деп жүрген жигитлер де шақырылған еди. Бирақ бул тойдың ишинде Турды бий болмады. Оның себеби Ерназар келте барып келгенинен соң ақ, ол изин ала Жәнеуит ханға қарап

бул да атланған еди. Енди бул жерге жыйналған басқа бийлер бұрынғыдай болмастан бір-біреуін сыйлап сыпайы сөзбенен ғана кеуилин бөліп отырғанда, Ерназар келте Айқыздың үстіндегі ашыуынан пайда болған Аллиярдың қызы Сапаргүлди баласына алыу қаққындағы мақсетинің айтқан күни орынланбай, тап усы күнге шекем созылып келгенине хәм ойына алған мақсетлериниң иске асыуы менен бирге бийлердиң алдында үлкен абрайға ийе болғаны ушын мәзи майрам болып:

— Ийт өзиниң қусығына қайтып келди?—деген усы емес пе деди.

Тойға келген адамлардың көбиси үйге сыймағанлықтан қара үйдиң шийин алып таслап иштегі сөйлесип отырған адамлардың сөзине құлақ салып, үй сыртынан сөз тыңлап отырған адамлардың ишинен бул сөздиң тийкарына түсинген Аллаамберген:

— Ийт өзиниң қусығына қайтып келген менен жипке үйренбеген қоян ғой—деди.

Өзлериниң сөзлери менен өзлери дауырығып отырған иштегі адамлар Аллаамбергенниң бул сөзін оншама мән берип тыңлаған да жоқ. Ал қасындағы отырған гейпара адамлар жипке үйренбеген қоян ғой,—деген сөздиң тийкарын да аңлаған жоқ. Бір пара билетугын адамлар Ерназар келтениң баласының бір уақлары үйретемен деп бір жабайы қоянның гөжегін тутып әкеліп байлап қойғаны, ол гөжектиң жипке үйренбей, бір күни түнде жибиң қыйып босанып кеткени еслерине түсти де, бұған мән берместен отыра берди.

Ал Айқызды урлап алып келип ийесине тапсырған Әбдикерім гүюлдек пенен Жамал хәм тағы басқалар болатугын болса ортадағы бийлердиң мақтанғанына мәз болып сезіулері құлағына жеткенше ыржаңлап күліу менен бирге көшкен журттан алып келген гөне арбаларды бузып отқа жағыудан қолы босаған жоқ.

Ханжәнеуитке барлық жағынан жәрдем керек дейтуғын болса, адам жақларынан да күш қосыу мәселесін алдыларына мақсет етип қойды. Соның менен бұл манда жыйналған бий, аталықлар өзлери буньң изи не болар екен деп қубылжы болып жүрген ойларының түйинин шешкенге усаған менен еле қалаға кеткен адамның қандай нәтйже менен келетуғынын билмеди, бирақ солай да болса алдын ала елден мал, қаражет алына берсин деген жуумаққа келди. Усы мәселениң арасында тағы бир мәселе пайда болды. Олда болатуғын болса Ханмақсым пүткил Шымбай қол астынан адам жыйнап аржақ-бержақты бирлестиремен деп атыр екен деди.

Бул хабарды жеткерген хәм ортаға мәселе қылып қойған ийшан болды. Оның олай қойыуына себеп ол жақында Қарақум ийшанға (Қутым ийшанға) барғанда бул хабарды сол айтқан еди. Қарақум ийшан Тәңирберген ийшанға Ханжәнеуитке қарсы шығаман, деу ақмақлық болады. Ол қудай таланың көтерген ханы, Жәнеуит хан пүткил Хорезмди сорау менен Россияны да сорауы керек. Ол ислам ушын қылыш урып жүрген адам, соның ушын оған Ингилиз патшалығы менен Америкалар жәрдем берип атыр, бизиң тийкарғы жауымыз «Шөп-шарды қоймай жеп киятырған большойлар болыуы керек. Соны бийлерине түсиндир»,—деп қатты тапсырған еди. Бул мәселени де талқылаған бий, аталықлар буньң да тағдирин шешти. Бираздан берли сөзге араласпай қуры тыңлап отырған Ерназар келте:

— Буньң бәри бир мәселе. Биз қайсы жағына жәрдем берсекте қарсы гүресуимиз керек. Бул хаққында маған Андреев пенен Безносос айтқан еди,—деди оның олай айттыуының себеби Айқызды излеп таба алмай жүргенде «Жоғалтқан жоғынды тауып беремен; бирақ

та Турды бийдің өзи келип маған жолықсын»,—деген Андреев пенен Безносовтың сөзин жеткерген адамлар менен Турды бий ауылда болмаған соң, өзи илесе барған еди, сонда ол олар менен көп мәселе үстинде сөйлести. Сондағы Андреев пенен Безносовтың «сизлердің үлкен жауыңыз большевиклер», соған қарсы гүрес жүргиздіңиз, олар совет хукимети,—деп бақырып атыр, қанша бақырса да көп жасамайды,—деп өзлериниң пикирин айтып, истиң уңқыл-шұңқылын түсиндирген еди. Соннан берли бул пикирди қалай ортаға қойыуды билмей жүрген Ерназар келте бүгин қолайы келип, ортаға қойды.

— Мине көрмейсизбе досларым. Ханмақсымда бурынғы пикиринен қайтты,—деди оған көптин ишинен биреу:

— Неге?—деди.

— Негеси сол, жақын арада Хорезм еллерин душпан басады деген қауипли хабар бар, сол душпаннан елди азат қылыу керек, түсиндиңиз бе?

Алламберген көп уаққа шейин үндемей желкесин қасып:

— Душпан дейсиз бе?—деди.

— Аўа, душпан.

— Ол қандай душпан екен?

— Күни менен еситнедиңиз бе?

— Еситкен болсам да түсинбедим.

— Онда сорамаң. Мәскеу, Ташкент, Орынбор, Ақмешит деген қалаларда сол большой деген мақлуқ жол бойында көзине көринген нәрселерди қалдырмай жеп киятырған қусайды. Енди түсиндиңиз бе? — деп сырт жаққа қарады сөйлеген адам.

Бул большевик,—деген сөзди бурын бирли ярым еситкен болса да, көзине көринген нәрсени қалдырмай жеп киятыр деген сөзди еситпеген ҳам еситкен болса да

бул сөзди жүдә асыра айтылған деп ойласа да, отырған бийлер менен бай, молла ийшанлар тәрәпи бирден:

— Астапуралла, бул сумлық десеңши,—деди. Ол сөзди қууатлағандай Тәңирберген ийшан:

— Бул ақырдың гәрдиши, ақыр заман болғанда Ий-манмәди деген шыдады дейтуғын еди. Мине сол усылар деп қойды. Булардын сөзин қууатлаған бийлердин тағы биреуи:

— Большойлар байлар хұкиметин қулатып, оның орнына гедейлер хұкиметин қурадымыс, Ташкент. Чаржоу жақларынан берман қарай шығыптымыс, ал Хнамақ-сым болатуғын болса, соған қарсы күш топлап атыр екен,—деп бир қанша большевиклерди жаманлап, Хнамақсымның абрайын көтерди.

Бектурсын ауылға келген хәм өзи бирнеше мәртебе Мойнаққа барғанда бундай сөздин талайын еситкен большевиклердин не екенин Бектурсын арқалы аңлаған Алламберген отырған орнынан ушып турып:

— Халайықлар! Большевиклердин байлар хұкиметин қулатып оның орнына гедейлер хұкиметин қуатуғыны анық, бирақ олар көзине көринген нәрсени жеп киятырған дегени жалған!—деп бақырып жиберди.

Оның бул сөзи бийлер менен ийшанлардың сөзин тыңлап салысы сууға кеткендей болып хұрейлери ушып отырған, өз жөнлери менен тойға келген былайғы халықлардың кеуилин сергек тартқызғандай болды.

— Бәсе, солай болыуы керек,—деп шуу ете түсти халық. Шуулаған халықтың дауысы пәсенлемей ақ Ерназар келте:

— Анау ким өзи, мениң мерекемди бузатуғын, шығарып жибериң!—деп бақырған менен Аралдың туулаған толқынындай болып теңселген халық ортасында Алламберген:

— Исенбендер! Олар жалғаншылар,—деген ұағында:

— Ал келип қалды. Кашың!—деди.

Жигирмаланшы бап

Гүз айы, кешқурып. Жаңа ымырт жабылып қас қарайған еді. «Ал қашың, келип қалды»—деген биреудің дауысын еситіуден хәрким тұрған турған жерінде көрпе төсегін арқалап қаша басады. Гейпара бийшаралар көрпе төсегін арқалап қашыуға шамасы келместен үйінен шыға қашты.

«Албыраған үйрек артынан да, алдынан да сүңгий-ди», легендей, жау келди,—деген соң адамлардың сасқаны сондай, бирпаралары жағадағы қайығына миниуге де шамасы келмей қашқан адамлар менен тек әйтсеуір бет алдына қаша берди.

Шуұлаған маллар, улыған ийтлер, жылаған балалар жолдың ски бойын алып кетти. Төсек тартып жатырған кеселлердің шамасы келмей жатқан жерінде ски көзінен жас алып. «Бизің тағдиримизди аллам берсин, жолларыңыздан қалмаңыз, хош болыңызлар»—деп еки көзи мөлдиреп төр жақта есик беттен еки көзин айырмай олар жатыр. Оларды таслап кеткиси келмеген тууған тууысқанлары бауырман әке аналары көзлери қыймас-тан «қарақларымай күнлериниз не кешер екен»—деп еки көзінен жас алып бузауы қалған сыйырдай айланшықлап үйден шықпайды.

Халық бундай дағдарған мәхәллерде күн уясына кирип, қараңғы сәулесін жерге жапты.

Аспаңда қараңғы көлеңкесін түсіріп, қара думан жер жақанды алды. Ызық-ызық болып шуұлаған ғаны аз болғандай қауадап қуйған буршақ аралас жағына қарап қашты. Халықтың бундай басқыға ушырағаны аз болғандай қауадап қуйған буршақ аралас жауын бир саатқа апармай, жер жақанды көк-көмбек көк ала теңіз қылды. Кебирли жердің батпағы жибермей-ди. Сен қайда барасаң,—дегендей жаңа атлап басқаныңда тайып кетип омақазаннан атып ет бетіннен тү-

сесен. Енди уақтым болды, — дегендей күн уясына кирип баратыр. Қайсыманға барсаң да, солай.

Гүздің күнги қара сууық. Желге қарсы жүрсен неше күнінен бермаған көресе алмай жолыққан ашықлардай бетиннен сүйіп алғанда еки бетиннің алмасы азымшық болмайды. Адам адамды көргисиз. Ай қараңғы думаншылық. Гүилдеп ескен қатты самал жер дүньяны қопарып астын үстине аударғысы келеди. Излеринен зууылдаған оқ, тақылдаған мылтықтың сеслери келип тур. Қурал жарақсыз адамлар қалай да болса қашып жаудан қутылыудың ғамында. Олардың соңынан қалмай атылған мылтықтың, шүйкилдеген оқтың зууылдаған сеслери қулағын жарып баратыр.

Гейпара уақта «киндик кесип, қан тамған жеримизди таслап қайда барамыз» — дегендей адамлар биреуінің алдынан биреуі оралып шығалы. Мөңиреген маллар, улыған ийтлер «Хош болыңыз, бизлерди қара сүргиге ушыратқанларға өлим келсин», — дегендей артына бир бурылып қарап жолға рауан болады. Гүрпилдеп атылған мылтықтың сести, тақылдаған аттың аяғының туяқлары қулақты жарып мийден өтеди. Қараңғы түндеги бирли жарым көрген жулдызларда «тез қашыңыз келип қалды», — дегендей қарсы алдыларына қарай ағып сап болады. Қашқан адамлар оннан сайын жүреги жарылып, хәр жерлерде буққы таслап жол менен ытқып келеди.

Көше-көше көштен әрман қалмады,
Көрпе арқалап белде дәрман қалмады,
Қапта буұдай, шанашта ун қалмады,

дегендей, қашқан адамда қандай дәрман болсын. Көбиси үстиндеги жамылып жататуғын көрпе төсеклеринде таслап қашып баратыр. Жолдың еки бойына көзди салып қарағанда жүре алмай жатқан адамлардан, шашылып жатқан көрпе-төсеклерден қаңғып келип тийген оқтан өлпн атырған адамлардан аяғыңды алып жүре ал

майсаң. Әлбетте киндиктиң қаны тамған тууылған жер адамға қандай жақсы. Оннан айрылғанша өлгеннің өзі жақсы емес пе? — деп бірқанша адамлар қолына түскен қара мылтық пенен жаудың алдын тосып урысқан болса да оларға күш бермей, жау ала қуып ат шауып басып қуып киятыр. Қашып баратырған адамдар жол бойынша:

Жер хәм елблендур, ел хәм жер билен,
Жерсиз елдің күні дәрбе дәрбилен,
Өмириң өтер жүректегі шербилен.

деген Әжинияздың қосығын еске алып, соны айтып көзлерине жас алып толғанады. Жүректегі шер менен арт жағына қараса ғаулап жанған оттың түтінлері аспанды қаппап жер жақанға жарық сәулесін түсириуде. Оны көрген сайын ызалы кеклер жүреклерінде қайнайды. Үмитсиз шайтан — деп үмит етип өзлерине тәселле беріп тағы да алға қарап қадем урады. Қайда барса да алдыларынан қуураған дала, елсиз саңырау майданнан басқа хешнәрсе көринбеди. Қайда барыу керек, қай жерден бас паналағандай жай тауып алыу керек. Ойлайтуғын ой пикирдің барлығы усында болып киятырған уағында:

— Өйбей, маңлайымыз ай!

— Қалдық ғой ағажан!

— Аясаң болмайма, аға, — деген хәрқыйлы дауыстар үсти-үстине еситиле баслады.

— Эне еситтиң бе?

— Тутты.

— Анаң қара, ат шауып киятыр!

— Қатты айда!

— Жылдам жүр! — деген шуулаған дауыстар күшейе берди. Боран қутырыу үстине еле қутырып самал менен теңселип соққан қамыстар ырғалып басларын ийіп тәжим берди. Оның жағымсыз үрпек баслары көзге тийіп, мазаны бермейди. Адамлар жалаң аяқ

қашып киятыр. Мылтықтың дауысы кем-кемнен жақын-
лап, шапқан атлардың туяғынын дауысы қулаққа анық
келеді. Гейпара ұақытларында атлардың туяғынан
шыққан кесеклер аспанға атылады.

— Алла құдайым ай. Жолымыз болғай да.

— Бала шағаның көз жасын көргейсең:

— Құдайым яр болып, душпан көзің көрсетпегейсең!

— деп адамлар ауызын жумғанша болған жоқ:

— Тур! — деген дауыс сап ете қалғанда мурты
шаншылған, орта бойлы, буұдай реңли, торы қасқа
атлы жигит шауып келип бир топар адамлардың алдын-
да атын кесе тартып тура қалғанда:

— Өйбсй, мынау келип қалды ғой, — деген дауыс пе-
нен Бийбиқатша апай жолдың еки бойындағы қамыс
аралас өскен кишкентай сыпсың жыңғыллыққа өзін ур-
ды. Әжелдің жоқлығыма ямаса тататуғын дузы бар-
ма, алдынан бир оқпан дус бола кетти. Қапталында
шаршап киятырған Палекениң кишкентай қызы Таза-
гүлди бауырына қысты да сол оқпанға өзін таслады.
Сол мәхәлде жамғырдай жауған мылтықтың оғынан
Қаллибек оқтан ушты.

Тазагүл менен Бийбиқатша апай екеуи сол оқпанда
жер бауырлап жатты. Буларды хеш адам көрмегендей
болды. Душпанлардың атлары қасынан еки-үш мәртебе
шауып өтті. Бирақта аңлаған жоқ. Аңласа да өлип
қалған адам ғой, — деп ойлады ма хеш қандай кеуил
қоймастан өте берди. Ал бурын құрттай бир нәрсеге
жылап мазаны алатуғын Тазагүлде таң атқанша қозғал-
мастан әне келер енди келер, әне өлемиз, мине өлемиз,
— деп ойланып жатыу менен уйықлап қалды. Бир ұақыт-
ларында;

Қара ғарғаның ғақ дегенни еситиуи менен көзин
ашып қараса, күн арқан бойы көтерилген екен. Бийби-
қатша апай дәрхал көзин ашалақта-жупалақ оқпаннан
атып далаға шықса, хешким жоқ. Тек жаудың оғынан

өлип атырған 10-15 адам жатыр. Оның үстине қанат қаққан ғарғалар ғана көрінди. Олардың арасынан Қаллибекти тауып алып, ески жылауын қайтадан баслаған менен оған қой деген адам да болған жоқ. Бийбиқатша апай жаудың оғынан өлип атырған он-онбес адамларды көрген соң енди басқа ууайымды хәм қорқыуды қойып айналасындағы сулайып өлип атырғанлар қаққында ойланды. Оларды көмиў, қалай жайғастырыў қаққында басына қара уайым түсип, тум-тусқа көз салып қарағанда 150 метрдей жерде турған жаман гөне қамыс қақырыны көзи шалды. Енди ойы ол сол тамға барыў, сол үйде адам болса көмекке әкелип, өлилерди көмиў, егерде адам болмаса қалған бел-сел болса, соны әкелип бар күши жеткенше барлық ғариплерди жайғастырыўға тәуекел қылып Тазагүлдің қолынан жетеклеп, қақыраға қарай елиў адымдай атлағанда шырқырап:

— Апа,—мәмме—мәмме.. деп жылаған жас баланың дауысы қулағына сан ете қалды.

— Бул не? Әлле кеўлимбе?—деп көзин салып тум-тусқа қараған менен ҳешким көринбеди, қайтып жылаған баланың сести еситилмеді. Тағы да адым атып жүрейин, деп еди, шырқырап жылаған баланың сести қулағына тағы келди. Бул бала жылаған ўақытта шөпте-шарда теңселип жылағандай болды. Қақылдап ушқан ғарғалар аспанға атылады. Қаўадағы шырлаған пошша торғайлар шүй төбеде қанат қағып, соған жәрдемге шақырғандай болады. Бийбиқатша апай тағы да жүрген жүрисин тоқтатып тынласа ҳешнәрсе еситилип, ҳешкимди көзи көрмеді. Бул қандай нәрсе, жиңбе, шайтанба? Мен енди өлимнен қалған едим, қандай бәлеге тап болдым,—деп көп ойларды ойлап алға қарай адым атса, апа... апа... деген баланың дауысы қулағына анық еситиле баслады. Қой, қорыққанға қос көринип жүрген шығар,—деп қулағын тум-тусқа түрип аяғын қаттырақ басып алға адым урған ўағында қақырааның

арқа бетінде жылаған баланың дауысы шырқырап аспанға көтерілді. Сонда ғана баланың анық қай жерде екенін оның жин ямаса шайтан емес екенін билди. Дәлеліні ойды соңғы хәдіселер бөлді Неде болса сесті шыққан жаққа барайын, қандай бала екенін көрейін — деп адымды қаттырақ атып, жылаған балаға барса кишкентай ғана жас бала бір хаялдың көкірегіне асылып бауырынан емшегін сууырып алып, тартып атыр екен. Ал хаялда сес жоқ. Бір жатқан қалпында шалқасына түсіп аспанды көзі менен шалып жатыр. Көріуі ақ муң болды, жууырып қасына барса хаялдың маңлайына тийген оқ көк желкесінен шығып кетіпти. Бала сол хаялдың бауырында емшегін тартып, ақырында сүт шықпаған соң аш бала апалап жылап жатқан екен. Жас сағыйды көргенсоң дәрхал қолына алып бауырына басты.

* * *

Тум-тустан шуұлаған бір топар балалар:

— Ағажан өзің бил.

— Жарылқ бизден керегинди ал, өзлеримизди босатып жиберің? деп шуұласып жалынды. Олардың арзасын тыңлайтуғын адам жоқ. Тум-тустан шуұлаған адамларға:

— Болды, қысқарт! — деп жууапты келтесінен бір қайырды да адамларды шуұлаған мал менен алдына салып айдап кетеберди.

Адамлар жүріп киятыр.

Алдыңда шубырған мал, қатарласып ийін қосып жүріп киятырған адамлар, уу-шуу болып жылаған балашағалар.

Қалың тоғайшылық, күн түнерип, тулланып шарасына сыймаған секилли.

Даланың өни қашып сурланып, адамлардың үстін бууалдыр гүңгирт бір нәрсе басқан секилли болып көрінеди.

Топ-топ болған көп адамның жүриси. Ол шети менен бул шетине дейин тиресип әлем жүзин қара түнек булт басып, күнниц жүзин түсирмей турған секилли, үсти-лерине шақмақ шағылып түскендей дым кеуилсиз.

Киятырған адамлардың хәрқайсысы хәртүрли нәрсе-лерди айтып жылайды. Биреулері баласын, биреулері қызын, тағы биреулері сүйген ярынан айрылғанына қайғырады. Муңын шағады. Булардың муңлы зарын тыңлайтуғын хешким жоқ. Киятырған адамлар қамығып жыласа қауадағы қус торғайларға шейин тас төбеде зар қағып шырлайды.

Аяқ соқпақ пенен бир-бирине қағылысып жүрип киятырған малға дейин қасындағы жолдасларынан, гей-паралары сүйикли ийелеринен, гейпаралары бузаұ-бас-пақларынан айрылғанғама ямаса қасындағы бирге жү-рип киятырған адамлардың қайғысына түсип киятыр-ма, неге екенн биймәлим, қой, ешкилер маңырап, мал-лар мөңиреп, олар да мазаны бермейди. Пышық мурны батпайтуғын тоғайшылық. Көзлерине бәледей көринеди. Изинде мылтығын тирен киятырған Ханжәлеуиттин бандаларының сарапыл қылығы оларға да баттыма, әй-теуірде ийелеринен айрылып қуу далада қалғысы кел-мей киятырған, былай да, ауылдың ишинен азан-газан қылып мазасынбермейтуғын ийтлер де хош болыңыз, — дегендей, изине қарап, олар улығанда сеслеринди шы-ғарма! — деп атып таслап атыр.

Адамлар еле жүрип киятыр. Бул адамларды айда-ғанда еки бөлип айдаған еди. Бир топар адамларды азынаулақ мал менен тау жағалап айдаған, екинши то-пар адамларды хаял-қызлар менен араластыра таудың үсти менен айдады, мине соңғысында киятырған адам-лардың ауылдан шыққанына бүгин төртинши күн. Қуу-ғыншылардың айтыуы бойынша ертең түсте баратуғын жерине барып жетеди. Душпан қалайда болса душпан-

лығын етпей қоймайды. Бул жүріп киятырған адамлардың ишинде буұдай реңли, орта бойлыдан келген бота көз жигиттің артында Айқыз аяғын баса алмай жылап киятыр, қыздың сыңсып жылағаны жети жүйреңнен өтип қуйқанды жуулатып төбе шашың тикке турады. Сол жигиттің Айқызды малдай сабағанын көргенинде шыдап тура алмай, өзиннен өзін пышақ салып өлгиң келеди. Бирақта илаж жоқ, өзинди өзін өлтире алмайсаң, Айқызды жақлаған Өтеген сарыны атайын деп атырғанда ортаға Айқыз түсіп: атпа — деп жылағанлықтан оны атпай аман қалдырды. Ол ис былай болды.

Адамлар ауылдан шыққан күни ақ ымырт жабылып, қас қарайғанға шейин жүрди: Биреу-биреуди көре алмайтуғын тастай қараңғы болды. Айдап киятырған Хан жәнеүиттің бандалары енди буннан арман айдай берсек, қараңғыда адамлар қашып кетер.—деген ой болды да тоғайдың ишине апармай отынның молырақ жерине әкелип жатқызды. Тум-тусқа қарауылды мықлап қойды. Кеш болып, адамлар жайғасқансоң жаулап алып киятырған қыз-келиншеклерди ҳәрқайсысы өзлери некалап алып, ер адамларды талап етиуге қолайлы,—деп бөлип алды. Гейпаралары ақшаны ким молырақ берсе, пайына тийгенлерин соған сатып атыр. Айқыз бенен Өтеген сары екеуи де Турдықылыш деген адамға түсти.

Турдықылыштың түриниң өзи дозақтың кесеүиндей қап-қара, мурты шаншылған, сақалы айдалған жердин шекгелиндей, еки бетиниң қаны жоқ, көзи болатуғын болса ылақтырған құрбақаның көзиндсей аларған адам еди.

Ол Жәнеүитханның күйеу баласы Шертеке ханның ағайинлеринен саналатуғын, Жәнеүит хан арғы шети Мойнаққа шейин бағындырып қайтасаң деп күйеу баласы Шертеке менен баласы Ешини усылай қарап атландырғанда, ол да ишинде болған. Жүз атлы кисиге бас

болып, жүз басы деген атақ алып, өз әскерлери менен Шағырлы тауының үсти менен Малшыдан шығып бий-хабар отырған елди қыян кестен етип киятырған сум-лардың биреуінен болып есапланатуғын еди.

Буларға Қоңыратқа соқпайтуғын туұра жолды көр-сетип баслап алып келген Турды бий еди. Ол Ерназар келтеден кейин тағы да ақша жыйнап затлар менен жасырын түрде Хийұаға Жәнеуиттиң алдына барған-да булар жаңа ғана атланысқа жүриўге таярланып атыр екен.

Жигирма биринши бап

Теңселген халық Тимофесвтин балық дузлайтуғын шоланының алдына қарап туўлаған теңиз толқынындай болып ақты. Батып баратырған қуяштың жарқыраған нурлы сәулеси менен жарқырап турған кең майдан үл-кен бир алаң усады. Ол алаңда ҳәртүрли кийим кий-ген адамлардың арасында мылтық тутқан бир қатар адамлардың мылтықларының сүмбилери аспаннан ну-рын төккен күн менен шағылысып жарқырап тур. Өз шараятына қарап, тахтайдан исленген кишкентай три-бунаның төбесиндеги желбиреген қызыл байрақ пүткил адамларды қолын былғап өзине шақырғандай елпип ескен самал менен көкке қарап желбиреп тур.

Алыстан Тигараудың тумсығының астынан ҳәм Мой-нақтың қасындағы узын айдын қолтығында шағлап жүрген үлкен ҳәм кишкентай пароходлардың шыңырап шыққан сести бурында болмаған көринислерди көрсетип турған еди.

Мине, Досбергепниң Палске, Алламберген, Бийби-қатша апайларды, көширип аўылдап жаңа келген пәти.

Дөңгелск көлдің айналасындағы Сырлы тас, Аман-тай. Кете көлдеги еллерди Жәнеуитханның ләшкерлери шаўып кетипти, — деген хабарды еситкен бурынғы санааткерлерди Советтиң составынан қуўып нағыз Со-

ветти өз қолына алған Мойнақ рабочий солдат депутаттарының басында отырған Иван Васильевич, Козлов хәм Бектурсынлар дәрхал тез жәрдем менен бул елге адам жиберип хабар алыуды мақул көрди. Оған баратуғын адамның мойнына мынадай ұазыйпаны жүкледи:

Шауып кеткен елдің мәни-жайы қалай, ким келген, адамларға иштен, тыстан қандай жәрдем болды. Ол келесалып кетти ме ямаса басқа ис ислеп атыр ма, булардың уңқыл-шунқылы қалдырмай тексеріу керек болды. Сонда бұған ким қайым дегенде Досберген болды.

Досберген ауылға жүдә қолайсыз бийжағдай уақытында келди. Ол ауылға келгенде тек ғана Палекени, Алламбергенди хәм Бийбиқатша апайды ғана көрди. Оларды көриуине де мынадай себеп болды.

—«Ал қашын жау келди» — дегенде тум-тусқа қашқан адамлар хәрким өз басы менен болды.

Мың оқтың ишинде бир әжелли өледи, — дегендей тағдирге себеп болып Бийбиқатша апай өлмей аман қалып жасырынып қалған жерден өлилердің арасынан тауып алған баласын хәм Палекениң қызы Тазагүлди бауырына басып өлген адамларды жайғастырып, басының ауған жағына кетип баратырғанда алдынан Алламберген менен Саятқан тап болды. Үшеулеп отырып, аңғысын аңлап, тыңғысын тыңлап, журтта ким қалды, — деп хабар алысқан да жоқарыдағы тәрһип еткен бирқанша кеселлер менен оқтан ушып өлген бирли ярым адамларды жыйнастырып жүрген Палекеге гезлести.

—«Жау келди», деген хабарды еситкенде жау аяғы сауа болғанша мынау өлимши кемпиримди бир жерге тыға турайын,—деп үйден арқалап шыққан, изинен ере шыққан блалары Палекеден адасып шубырып қашқан адамлардың қашқан жағына қарай жууыра берген. Басқа балаларды көзи шалмаса да, Тазагүлди көзи шал-

ған Бийбиқатша апай өзіннің қасынан тасламай қолынан тutyп тек алға қарай жууыра берген. Ал Аллаамберген менен Саятқан адамлардың алдына инисин жетеклеп, шырлап жууырып баратырған Атажанды көре салып, дәрқал қолына тutyп, жол бойындағы әулийеге урып сонда жасырынып қалған.

Палеке болатуғын болса, ол да бұрыннан патлақ басқан гөне шығыр керизге кирип, кемпири менен екеуи жасырынған. Мине усындай себеплер менен қалған адамлардан бирқанша адамлар шықты. Ал бирқаншалары болатуғын болса, көлге тығылып аман қалды. Жаудың аяғы сап болып кеткен соң көлдеги хәм қырдағылар жыйнала баслады.

Бул жерде Ериазар келте, Турды бий менен ийванның муртын бапта кеспестен қазанда қайнап турған сүтінни де қаймағы бузылмай қалды. Бул көттиң қатырында жау келди. дегенде қанқан Айқыз да хә дегенде ақ қолға түсип, Турдықылыштың тырнағына иланди. Пақыр пуқараулар кими малынан кими ата-анасынан, кими, тууған-тууысқаннарынан айрылып, журдай болды.

Усы жағдайларды тексерип келиудің алдында өзіне көлип турған қауипли күнлерге қарамастан Досберген ауылға барған еди.

Досбергеннің түнлетип барғаны Палекеге үлкен қууаныш болды. Оның себеби өлди деген Досбергеннің тири болып шығыуы қанша қууаныш болған менен оның изинде қорқынышы да болды. Қорқыныш болатуғын болса, егер оны билегойса, көзине қан толған жауызлар тutyп алып, өлтирип қойыуы да мүмкин еди. Неде болса, тууысқан жийенин тири көргенше қууанған Палеке-нің қорқынышлы қаўпни тири қууаныш жеңди.

Жағдайлар менен толық танысқан дайысы Палеке менен Аллаамбергенге:

ги жоқ қусайды. Мениңше, бул дурыс емес, өзлерің ойлашып қараң, хәзир Төрткүл Ханжәнеуит бандаларының қоршауында болса, Қоңырат, Қоңыраттың айнала-сындағы елдер лаулаған оттың ишинде, — деген гезинде орнынан ушып турған Досберген өзиниң көзи менен ауылдағы көрген көринислерин жыйналған топқа толық айтып берди. Оның Жәнеуитхан бандаларының шауып кеткен елдеги көринислерин сүүретлеп айтыуы пүткил жыйналған халықтың қуйқасын түршиктирди. Ол сөзин дауам етип:

— Айтыңлар өзлерің, усы елдиң тағдири ушың, ата-аналар, ул-қызлар ушын бизлер жууапкер емеспе? Өлген адамлардың хақ қаны ушын бизлер гүпалы емес пе, әлбетте бизлер.

Жолдаслар хәзир гүресиу я өлну, ямаса жасау ушын кетип баратыр. Мениң хеш қандай өлгим келмейди. Ким жасайман, дейтуғын болса, келешектеги жасауы ушын майданға шығыуды қалесе, сол қолын көтәрсин, — деди.

Бул мәхәллерде көтерилген қоллар кишкентай алаңды тоғайдай қаплап кетти. Бул уақтыңда сөзге шыққан тағы биреу:

— Мен пүткил қалаға мезгилсиз қорқынышлы хабар бериу қоңырауын урыуды усынаман, — деди.

Бирнеше минуттан кейин Богдановтың заводында от тийгенде урылатуғын мезгилсиз қоңырауы қағылды. Бурынғы жыйналған адамлардың үстине тағы да көплеген адамлар қосылды. Майданға шығыу мәселеси тағы да қаралды. Жыйналған адамлар бир дауыс пенен қол көтерди.

— Тап усы сааттан баслап мен өзим жас рабочий, солдат депутатларының шақырығына таярман, ким бар тағы да, мениң менен деген Досбергенниң сөзин қууатлаған адамлар менде,—менде, деп ортадан шыға берди. Досберген менен бирге көшип келген Палеке менен

Алламберген дә тири болсақ, бир төбе, өли болсақ, бир шуқыр, биз де деп ортаға шықты.

Кишкентай атаудағы азғандай халықлардың арасында пайда болған хәрқыйлы партиялардың ишинде Большевиклер партиясы баслаған топар күшли болып, пүткил халықты изине ерткен соң Андреевтиң группаларындағы адамлар не қыларын билмей, жергиликли халықты Хан жәнеуит баңдаларынан қорғауға бизде таярмыз, — деп көпке қосылыуға мәжбүр болды.

Жигирма екинши бап

Қараңғы түн.

Сарыбас қолтығынан кишкентай аў қайық пенен шыққан адам айпаласын көк ала теңиз қаплаган қалаға мегзес болып қурылған аўылға қарай бет алды. Бир уақытларда хәр басқан изин аңлығандай өкшелеп турған жаңа айдың сәўлесинен шоршып кетип, бийик қумның етегиндеги буққан көлеңкелниң астына келип жата кетти.

Оның бул жүрисин көрген адам болатуғын болса сен қайдан жүрген урысан, — деп тутып алыуында сөзде жоқ еди. Оны өзи сезгендей болып, тағы да орнынан турып, алға қарай жүриўин даўам етти.

Жолаушы енди өзине азда болса күш жыйнағандай дәслепки қорқыўы кетип, өзин тиклегендей кеуили сергек тартқандай болды.

Жаңа туўған айда жоқарылап өңменин аспанның қушағындағы қара булттың астына тықты.

Айдың сәўлесин жасырынған сайып киятырған адам кеўнлли күлип, көшениң гә ол жағына, гә бул жағына шыгып, еки көзи алақлап, тум-тусқа көз таслап енди көшениң оң жағынан өте бергенде сол жақ бетинен еки адам сап ете қалып еди. Түри бузылып, аяғы ағыслы жердиң қамысындай қалтырап биреу төбесинен бир

шелек муздай суу әкелип қуйғандай шып-шып терге түсіп, я алдына ямаса кейнине қайтыудың есабын таппастан аяғын басқан жерінде бір басып турды да, тағы да жүриуін дауам етті.

Оларды дәслепки ұақларда сезбеген менен тусынан өтип баратырған ұақларда сөзип, биреуі:

— Мынау ким ай, биймезгил жүрген, — деп изинен әстен жүре баслады.

— Кимде болса адам жүретуғын ұақыт емес. Тутайық, — деди алдыңғы адам. Бул сөзди еситкен сайын төбе шашы түршигип қуйқалары жуулай берди.

«Буларға не айтаман», — деген ой бириниң изинен бири келди. Ау салып киятыр едим, қостың басынан кеш шыққан едим, десем босатпаспекен, егер босатпаса не қыламан деген ой менен ербейген қолын гә қойнына гә жамбас қалтасына апарады.

Бундағы ойы егер тәп берген гезинде екеуін еки оқ пенеп жабыстыраман, — деген ой еди. Сөйтип турып тағы да, ал ексүйн еки оқ пенен жабыстыраман. Түңги атылған мылтық қайда бармайды. Қайта оннан бетер жаман болмай ма? — деген ойға кетип артына қарағанда:

— Түңлетип жүрген қайсы балықшыны тексерип боламан, жүр кетейик, — деген дауыс қулағына келди. Булар өзлеринше көп сөзден кейин киятырған жолаушыға мән берместән өз жолларына рауан болды.

Ол да исиниң сәтли шыққанына қуғанғансоң, қуйрық таслап тазыдан қашқан түлкидей екинши бир мушқа қарай жалт бергенде арасындағы еки үш ийт қатарына шауып өтип, жууырғанда булайда қорқып киятырған жолаушы селк ете қалып, қолындағы қабын жақышлап келип қалған бир ийттиң алдына тутып тура қалды. Оның менен қойып атырма, үш ийт үш жағынан алып аяғын өре бастырмады. Қайсы ийт қасына келип тақалып қалғанда қабын соған тутуы менен би-

раз жер асты. Үйлериниң тусынан өткенсоң берген дузын ақлағандай пийтлер де бир-бирлеп өз жолларына кетти.

Қараңғы түнниң қорқынышы сондай жанына батқан, дийдилеген үйниң сыртынан ағаш қапы менен жауып қойған терезесинен жолға түсип турған жарықты көргенде кеули орнына келгендей болып «Еле де ҳаял болмағаным, егер ҳаял болғанымда қашан ақ балам түсип, жолда қалған болар едим,» — деп сууық демин бир ақ алды да, әстен ғана есикти қақты.

Бул мәхәлде түн уйқысын төрт бөлип барлық ықласы менен өз кеулине тиреу берип Троцкийдиң 1906-жылы шыққан «Бициң революция» деген китабын оқып отырған Успенский есик қағылған уақытта зейини бөлген кисиге наразылық билдиргендей:

— Бул ким, кимсең? — деди.

— Мен, Анатолий Антонович, — деди келген адам.

— Әсте, сестниңди қатты шығарма, — деп әстен аяғын ғаз-ғаз басып есикти ашып.

— Әй ладаң, мениң атым солаймеди? Демниң арасында умытып қалғаның ба? — дегенде келген адам өзгерген атын есине түсире алмай аң-таң болып:

— Солай емеспеди?

— Оның өзгергені қашан.

— Бурынғы атлар биринши күни ақ өзгерди ғой.

— Енди умытпа, мениң атым Тимофей Сергеевич Успенский енди қайтып умытып жүрме.

— Ҳәзир менде ес жоқ. Өзим алдымнан шыққан еки адамнан қорқып киятырғанымда қапталымнан шабалаңған үш пийтке дуушар боларманба еле де қолымда қап болды. Болмаса доңыз талағандай ететуғын түри бар еди. Ал енди аўхал қалай Тимофей Сергеевич? — деди.

— Аўхал жаман емес. «Түнде уйқы, күндиз күлки жоқ», Совет деп халықты түсіндиремиз, — деу менен

жыйналыстан ақ қолымыз тиймейди. Ал өз ауқалың қалай, бизнің үйге келгениңди хешким көрмеді ме?

— Бунда келгенди хешким көрген жоқ. Бирақта жолда эки адам гезлесип, изимнен бираз жүрди де, қайсы балықшыны тексерип боламыз деп қалып қойды,— деди.

— Жқсы болған екен. Булманның жақсы қасийети Россиядағыдай үйме үй кирип тексермейди. Бир үйде қанша жатаман дессең де жата бересен. Ал мында келген талабыңды айт. Қуры жүре беріуге болмайды. не ислеу керек, — деди Тимофей Сергеевич.

— Дурыс айтасаң, Тимофей Сергеевич қуры жүриуге болмайды, ислеу керек. Қалайынша ислеу керек, халықты қалай түсиндириу керек. Халық деген айдаған малдай, малды падашы қалай айдаса, солай қарап өреді. Солай емес пе, Тимофей Сергеевич? — деди келген адам.

— Жоқ олай емес, Михаил Николаевич, бизнің уақтымыз қурсауы кеткен гүбидей, ал халықтың түрин көрсең Аралдың толқынындай, сонлықтан исти «өз орнында рети менен ислемессең болмайды, — деген еди жақында болып өткен митингте. Сол митингте Иван Васильевич пенен Бектурсынның хәм Досбергеннің жигерли сөзлерин тыңлаған халықтың қулағының құршың қандырағандай болып, солардың изине ерген халық Тимофей Сергеевичнің көзинің алдында бир-бир елеслеп кетти. Буның сондай ауыр ойда көп уаққа дейин үндемей турғанын сезген Михаил Николаевич Кузнецов:

— Бул не? Тимофей Сергеевич ойға батып кеттиңиз ғой, — деди.

— Ойламасаң болмайды достым. Заманы бирдің қамалы бир, қырманы бирдің самалы бир деген «Ийт жемес асынан тәме етеди, мурны қыймыл-қыймыл етеди», деген сондай жемес астан тәме етип отырғанымыз ғой,— деп бир түрли ауыр түрде гүрсинди.

— Олай демен, бизиң күш Аралға жақынлап қалды. Ал оның бержағында мени көрмейсең бе, Ферғанада Мәдеминбек шықса, Хорезмнен Жәнеұитхан шығып отыр. Булардың бәри де бизге жәрдем. Соларға жәрдем болғандай булманнан қанша адам табылыуы мүмкин? — деди Михаил Николаевич.

— Жас Совет ҳүкиметин қорғау үшін хәм баспашылардан жергиликли халықларды сақлау үшін кеше жақында большевиклердиң шақырыуы менен еки рота адамды Нөкиске жибердик. Булардың бир группасын басқарып Андреев кетти. Оның орынбасары Безносовқа сизлердиң келе жатқанларыңыз ҳаққында мен оларға түсиндиргенмен. Олардың хабарлары бар, егәр Аралға келди деген хабар жетсе болғаны, тағы да соны айтыу керек, Шымбай тәрeпинде ҳәзир өз елатынан адам топлап, Ибайхан (Ханмақсым) жүр. Олардың бизиң тәрeпте болатуғынында мениң хашқандай сөзим жоқ, — деп қойды. Тимофей Сергеевичтиң бул берген хабарына қанаатланғандай, әсте ғана мыйығынан күлип қараған Михаил Николаевич:

— Ким барып хабар берер екен оған? — деди.

— Ол жағын маған тапсыра бер, таң атса болар, жатсақ қайтеди? — деди жол бойынан шаршап келген адам, ол да жатыуды шеп көрген жоқ. Шыра өшип түниң қараңғы қушағына кирди.

Жигирма үшінши бап

Николай Сергеевич буннан бирнеше ай бурын Мойнақтағы Коммунист Большевиклер партиясының шөлкеминиң тапсырыуы бойыпша Зайырға келген еди. Оның бунда келгендеги уазыйпасы партия шөлкемин дүзиу хәм ондағы халықлардың ортасында рабочий солдат депутатларының уазыйпасын түсиндириуден ибарат болды.

Николай Сергеевич Зайырға келген күннен баслап булмандагы халықтың ауҳалы, турмыс жағдайлары менен танысып иске қызғынлы киристи.

Партия шөлкеминің биринши жыйналысы Богдановтың үйінде болды. Богданов ол күнлери солмандағы Тимофеевтиң пунктинде балық сортаушы болып ислейтуғын еди. Бояры Мойнақта болғанлықтан, Мойнаққа көп келетуғын еди. Сол көп қатнастың арқасында Иван Васильевич пенен басқа да соның айналасындағы адамлар менен танысты. Сонлықтан да биринши күни келген Николай Сергеевич Богдановтың үйине түсіп, сол арқалы барлық жағдайлар менен толық танысты. Қозловтың булманға келиуі Богдановке үлкен бахыт болды.

Ол бұрын өзинің айналасына топлаған бирли ярым адамлары менен ғана жұмыс алып барған менен, кең түрде ен жайдыралмай жүргени еди. Енди ол сол жұмысын Қозловтың тиккелей басшылығы астында ен жайдырыуға толық мүмкиншилик алса, Қозлов келгеннен соң бұрын ғамын жеп жүрген сүйген қызына үйленуі болды, сөйтіп Партия шөлкеминің жыйналысы Бектурсындикиндей Богдановтың үйленген күни соның үйінде болды.

Зайыр группасының тийкаргы ұазыйпасы пүткил Таллық болысын, Майпоз, Қазақдәрьяны, Ақбеткейди ишине алыу, сол жағадағы халықлардың арасында жұмыс жүргизиу, бул группаның мойнындағы үлкен хәм қыйын ұазыйпа Қарақум ийшан отырған жердеги халықлардың арасында жас совет хұкиметинің әхмийетин түсиндириу болды. Күни түни тыныш таппай ис жүргизген адамлардың тәсири барған сайын жарлы гедейләрдің арасында күшейиу менен басқа группалардың да ис хәрекети ең жая берди. Қарақум ийшанды қолына қурал қылып тутқан, жас совет хұкиметине қарсы группалар да қарап жатқан жоқ.

Жау аяғы басылмай ақ елдің шабылыуына қара-

май Айқызды қайтадан ізлеуге түскен Ерназар келте хэм оның шабарманлары ол қашып қутылған шығар,— деп Мойнаққа неше сапар келип, хем жерден санлағын таба алмады. Қалада Андреев арқалы танысқан адамларын ортаға салып излестирілген болып еди, оларда изин таба алмай, бул жерде жоқ,—деген хабарды берди. Өзи жайлаған жерлерден хэш қандай санлағын таба алмаған Ерназар келте Қоңыратқа ямаса Зайырға кеткен шығар,—деген ой менен болды да, буған туура өзи келе алмай, Қоңыратқа хэм Таллық болысындағы тамыр-таныслары арқалы излестирген болып еди. Оларда алагат абыржының уағында жөнли жууап бере алмады. Сөйтип жүргенде Козловтың Зайырға кеткени құлағына тийди. Бул хабарды еситкен Ерназар келте дайыма барайын хэм тайымды үйретейин, — деген себеп пенен еки сылтау бир бөне етип, Тәңирберген ийшанды алдына тутып Қарақум ийшан арқалы Ханмақсым менен байланыс жасау үшін елши есабында Таллық болысының үйине келип түсти.

Бул жердеги өз-ара гүрриңлердин арасында хэм Шымбайдап алып келген хабарда Ханмақсым менен Андреев биригипти, Қоңыраттан өз адамлары менен Қаражан батыр келип қосылыпты, — деген хабар зиңк ете қалды.

* * *

Успенский, Кузнецов пенен сөйлескен күннің эртеңине ақ азаида таң сәхәрден өзине тәбийғый бирқанша адамларды шақырып алып, истиң мән жағдайын түсиндирип Атаман Дутовтың Аралға жақынлағанын, оның құрал жарақ пенен өзлерине жәрдем беретуғынын, бул хабарды тез уақытта Андреевке жеткеріудин керек екенін, оннан бөтен кисиге бул хабарды билдирмеуін хэм өзиниң тез күннің ишинде Зайырға барату-

ғыны айтып Андреевке адам жоллап, басқаларына тез күшпен ішінде Зайырға көшіп, бизің штаб сол маңда болады, деп бұйрық берді.

Зайырға шэйін қайық пенен келген адам Шымбайға соқпастан, ат пенен көл жағалап жүріп, Құсқана тауының үсті менен бір түнде Қыран тауына, оннан соң Нөкіске келип, тығыз түрдегі тапсырма сол саатында Андреевке жеткерилді. Бірдейине изинен «жақсылық» хабарды күтип жүрген Андреев пенен Безносков сол күні түнде ақ өзине тәбийғый адамлар менен Ханмақсым тәрепине қарай ҳайт қойды. Дәслепки уақытлардағы жергиликли халықты Ханжәуит топылысынан кутқарамыз, деп сүрен таслаған Ханмақсым хәм де Мойнақтан большевиклердиң шақырығы менен Совет ҳүкметин ишки хәм сыртқы жаудан қорғау ушын Мойнақ балықшыларының қатарында отряд пенен бірге келген Андреев енди Ханмақсым менен биригип, Ханжәуитке адам жиберді. Зайырды өзиниң орайы етиўге бел байлады.

Мойнақтан келген жигитлердиң қалған топарлары енди қарап турыуға болмайды. Иске қызғынлы кирисиў керек, деген ой менен бул күнлердегі Төрткүл тәрсипинен келип үлгерген отрядлар менен биригип, бірқаншаларын Нөкісте қалдырып кеткен жаудың изинен қууып Шымбайға қарап жол тартты.

Ояқ-буяғы сексендей адам жаудың изин ала Шағал тоғайына барып, түни менен адам жиберип тум-тустан хабар алып, енди Шымбайға қарап жүриуге бет алды. Гүздиң қоңыр самалы қандай жақсы, беттен сүйип, қашқыншылардың изинен қууып баратырған адамларды сондай қарсы алды, түни менен жүрип Тазқараға жақынлай бергенде алдынан еки адам шығып бір қағазды бәрди де кейин қайтты. Қағазды алып оқып қараса, қысқа ғана: «Большевиклер мәрт жайы-

ңызға келдиңіз»,—деген екен. Бул қаандай аұхал, не ислеу керек, кейин қайтыуға болмайды, жолдың еки жағына бөлишип, орын алайын десе, тағы мүмкин болмады. Қулласында тексәре келгенде жаудың ортасында қалғанлығын билди. Бирқаншалары урыспастан жау-жарақты берип шыға бериу керек, адам өлмесин, қан төгилмесин, деген пикирди қоллады. Базы биреулері қуры жаудың қолына түсиуге болмайды, бир қасық қанымыз қалғанша атысу керек деп қарсы турып алды хәм соған бел байлады. Соның арасынша төрт төрептен қууырмаштай оқ қуйдырылды. Хәр қайсысы тийисли жерди алып, атысуға киристи. Оның менен хешқандай илаж болмады. Аұхал қыйыншылыққа айналды. Жаулар жеңилетуғын болмады, пулемет ататуғынларға команда берилсе, олар ылғый аспапға ата берди. Солманда командир пулеметчиктиң «биреуин атып өлтирди. Онинан хеш қандай жәрдем болған жоқ. Соңып байқасақ пулемет расчетының командирин Семен Карпенко арада жүрген, душпанға сатылған шпион болып шықты. Бас паналайтуғын хешбир илаж болмады, дурыс жағдайдың жаман ебетейсиз келиуиннің арқасында сол жерде бирқанша адамларға оқ тийип өлди. Ал қалғанлары қолға түсти. Бул жерде булар да қарап қалмады, душпанлардың бирқаншаларын албыратты. Қаражан батыр қусаған ерлерин қумбыз базарына гербиш сатыуға жиберди.

Урыс биткен уақларында таң елең-қулаң болып атын киятырған еди. Күниң шығыуы менен Андреев, Ханмақсым, Иинят болыс, Сейтназар хажы, тағы соған усағанлар тап болды. Олардың азабы, барлығынан да жаман болды, көрмеген ақыретлерди көрсетип, малдай сабады, бирқаншаларды атып өлтирип солманға таслап, қалғанларын Халқабадқа қарай айдады, бир жерлерге келебергенде айдап киятырған Қасым Палекке қарап қашасаң ба деди.

— Қайдан билсейин, — деди исенбеген пишин менен Палеке.

— Қайдан билейин жоқ, қашатуғын болсаң, мен саған жәрдемлесейин, тоқтама, ал қашпасаң ықтырың өзінде, мен сени аяғанымнан айтып отырман. Басқа нәрсени ойыңнан кетир, булардың хәммеси жауыз, алдап қолға түсирмекши деме, мен бизиң үстимиздегидей адамшылықтан шыққан хайуан емеспен. Мен булманда қурыққа түскен асаудай илажсыздан ғана жүрмен, булардың арасында жүргеним болмаса, олардың тапсырмаларын орынлағаным болмаса, адамшылық арым бар, намысым бар, — деп қатты түрде гүрсиниң қойды.

Расында да буның айтқан сөзиниң жаны бар еди. Бир ұақлары ол Мойнақта Тимофеев шоланында рабочий болып жұмыс ислеген еди. Сонда балық апарып тапсырып жүрген күнлеринде Палеке оның менен танысқан еди. Бирақ ол революцияның алдында әкесинен сууық хабар келип, соннан қайтып үйине келмей қалып қойған; ал Палеке болатуғын болса, Досбергениң изинен Мойнаққа көшип барған соң, жас совет хұкиметин ишки хәм сыртқы душпаннан хәм жергиликли халықты Ханжәнеунт баспашыларынан қорғауға шақырған большевиклердиң шақырығы менен Мойнақ балықшыларының отрядларына кирип, мында кәлген еди. Қасым ауылда жүрип зорлық пенен Ханмақсымлардың қолына түсип, сонда ериксиз нөкер болды. Бир ұақлары қашып кетип баратырған жеринен тутып әкелип, көп азап көрип, төрт күн тамақсыз сууық жайға қамалды. Палекени көрген соң, оған бир түрли өзгерислер киргендей болды. Палекени көргеннен кейин жалтақлап қайта-қайта қарап еки көзин алмады. Бир нәрсени айтажақ болып, бирнеше мәртебе оқталды. Бирақ та хәшқандай илаж таба алмай, ақырында азгантай дем алыстың арасында кеулиндеги бар ойын

айтты, оның шын жұддан менен қайта-қайта айтқанынан кэйин хәм де епди алдамайтуғышына көзи жеткеннен сон:

— Жақсы, қашсам қашайын, — деди, бирақ жолдасларымды қайтемен? — деди.

— Әне, жаңа ақылыңа келдің, қолымнан келгендей болса, барлық жолдасларыңды да қашыраман. Ал жора, мүмкиншилигин тапсаң, Төрткүлге қарап қаш. Егер былай Мойнаққа қарап қашсаң, бәри бир қолға түссең, Мойнаққа барып жете алмайсаң, алынған хабарларға қарағанда Төрткүлде Жәнеўиттің әскерлери пүткиллей қыйратылған. Төрткүл, Шорахан, Сарыбий, Шаббаз қызыллардың қолына өткен, аман саў барсаң, мени ойыңнан шығарма, — деп қолыңа қатты қысып, жолың мынау, — деп жөнге салды да қала берди.

Палеке силтеген жолына түсіп қашыў менен болды. Иркилместен жол тартып қашып киятыр. Еки көзи артында, тазыдан қашқан түлкидей тум-тусқа жол таслап қарайды. Бир ўақлары, алдынан гүбирлеген адамлардың сести шықты. Қаяққа қашарып билмей жаман састы. Қолға түскен қояндай еки көзи тасырайып шығып кетти. Тум-тусқа көз жиберип қараса, оң қаптал бетинде тұрған бир топ ақ шенгелге көзи түстү, дәрхал барды да өзін ақ шенгелдин түбине урды. Адам қорыққан ўақытта ямаса албырап сасқанда тикенек дегенлерің көзге көрнибестен, бәхәрдин майса көк шөбиндей ямаса жоңашқаңың жаңа шығып киятырған көрпесиндей болмай ма, ешейинде тум-тусқа кирип жаныңды аўыртып, маза бермейтуғын ақ шенгел мамық төсектен кейін болған жоқ.

Ақ шенгелдин тикенеклери қолға мақпалдай тийди, гүбирлеген адамлар дөшпәрседен хабарсыз өз аўаны менен кетип баратырған адам секилли көрннген жоқ. Өзин қуўып киятырғандай көрниди. Олар адым атып жүрген сайын төбе шаны тикке турып, ети түршиге

баслады. Шықылық атқан хәкке қашқынышы усыманда дегендей шықылық атып тас төбесинде ушты. Қарғалар ғаңқылдап мазасын алды. Пәлпеллеп ушқан шайқуста жатқан ақ шеңгел тышқанлардың ордасындай бір қалқып өтті де жолына тартты. Қиятырған адамлар әлде не уақта гүбирлесиу менен тусына келип тоқтагандай болды. Бурынғы қорқыу қорқыума, оның үстине ски есе қорқынышлар қосылып өлим сааты минут сайын көз алдына келип елеследі. Әллен уақта өз-ара сөйлесті де жолына кетті. Олар кеткеннен Пәлдеке шеңгелдин астынан шығып Қууаныш-жарманың бойыпа келип қайықта дарғашы болып, сол турыс пенен бирнеше күнлерди өткерип, ақыры, Төрткүлдин жолы қайдасаң деп тартып отырды. Қара таудың қара тасын қыясына басып жүрип, пиядашылықтың барлық қыйыншылығына шыдап, Төрткүлге келип Ревкомға барлық болған ауқалларды түсиндирди. Бул хабарды еситкен соң Ревком иске жүдә жеделли түрде кирип, атланыс таярлығына кирисиуге буйрық берди.

Жигирма төртинши бап

Ревкомнан қыстаулы түрде буйрықты алған қыранлар пароходқа минген уақытта күн уясына қашшан ақ кирген еди. Пароходтың пәриги айланып, еки үш мәртебе бақырғаннан соң Әмиудәрьяның ылай сууын тумсығы менен қақ айырып жолға рауан болды. Бул мәхәллерде пароходқа жайғасып отырған адамлар «Совет хұкимети ушын» (За власть советов), деген қосықты айтып, дәрьяның ишин жаңлатты, қарлаған пароходтың париклери дәрьяның астан-кестенин шығарды. Ол күни тым-тырыс болған менен, екінши күни пароходтағылар қызғын түрде гүрринге киристи.

Азадағы басланған сөзлер түн жарпы ауғанға некем созылды. Сөз биреуден өтип, екінши биреуге,

оннан тағы биреулерге барды, ҳәрким өзиниң билген көргенлерин айтты. Ҳәрким өз өмириңде қандай ҳәдйиселәр гезлескенин гүрриң қылады, гейнаралары жоқ жердеги ертеклерди айтып күлдиреди. Сөзлердиң ақыры Палекеге ямаса Баймуханға соғады. Отырғанлардың көбиси солардан бириәрсе тыңлағысы келеди. Шетиректе отырған қарапәрен жигит орнынан ушып турып:

—Жолдаслар! Бизге Палеке бир гүрриң айтып берсин, — деди. Оны отырған адамлар қол шаппатлап қарсы алды. Есиктиң алдында турған узын бойлы, шоқ сақаллы қиси бирден басын көтерип Мойнақ жайынан айтып берсин, — дегенде соны айтсын, деп журт шуу ете түсти.

Күни менен алдын ойлап, уллы қыялға батып отырған Палеке басын көтерип, бир түрли аянышлы ҳал менен жақсы жолдаслар «Барлық ис маған қалған болса айтайын»,—ден сөзин жаңа баслаган еди, күни менен айтылған қызықлы сөзлер менен күнниң қалай батып, таңның қалай атқанын билмеген адамлар Палекеңин сөзине келгенде, таң ятып, күн шығуға қарағанын сезді.

Азанғы ўақыт. Күн уясынан шығып, әлемге нурлы сәўлесин түсирген ўақларында дәрйяның түслик жүзинен гүрпилдеген мылтық менен шүйкилдеген оқлар тум-тустан атылды. Командир де атуға команда берди. Пулеметтеп қууырмаштай оқ қуйдырылды. Партизанлар тум-тустан оқ қуйдырыў менен душпанлар менен алысты жаў жеңилин басын алып қашты.

Оларды жеңип тас талқан қылып, енди жүриўге қараған еди, дәрйяның арқа төреһинен Хаимақсым менен Андреевтиң отрядлары оқты қуйдырды. Атылған оқлар шүйкилдесип, тум-тустан өғни атыр. Ақырында болмаған сон, пароходты дәрйяның арқасына шығарып, бирнеше адамларды пароходтан түсирип, жол бойын-

ша атысыу менен алға илгерилей берди. Пароход та жүриүди тоқтатпастан алға қарап ықты. Бурқылдаған түтінлер буұдақланып аспанға атылды. Мылтықтан шыққан отлы түтінлер оларға қосылып, аспанның кең қушағынан орын алды. Усы талас пенен пароход та Қыз кеткенге жетпей ақ Тахиа таштың алдында Бекбай тоғайының тусында тоқтады. Қырға түсіп пиядалап жүргенлер де Қусхана әулийәсине келип тоқтады. Оларда оннан арман қарай жүрип кетиүге ҳешқандай мүмкиншилик болмады. Дәрьяның түслигинен Ханжәнеүиттиң адамлары, арқадан Андреев пенен Ханмақсымның адамлары қоршалады. Қандай илаж көриү керек, қалай да болса, мақсет Нөкести алыу керек. Қыз кеткен сағасында үш күнге шейин атыспа болды. Қыз кеткеннің сағасында жатқан жаўларды оққа тутыуға буйрық берди. Буған Палеке тағы бир неше адамлар кететуғын болды. Олардың баратуғын бир ғана жолы бар, ол да болса дәрьяның арқасындағы тик жардың асты менен барыуға туўра келди. Усыған бел байлап адамлар тик жардың астына түскән ўақларында дәрьяның түслик бетинен зуўылдаған оқтың сесті келе баслады. Бул оқтан еки үш адам өлди. Буның менен алға қарай жүриүге ҳешқандай мүмкиншилик болмады. Бир мәхәлде Палеке дәрьяның түслик тәрәпине көз салып қарағанда, Тахиаташтың үстинде тикжарға түскен адамларды атып турған биреүди көрди. Мерген болса сондай ақ болсын, Арық мергеннің де мергенлиги буннан өтпеген шығар, сол адамды қараўылға қойып, Палеке атып жибергенде таўдан домалаған тастай болып, ол адам жерге қарай домалады. Ҳеш қандай көзиң илмейди. Бул мәхәлде пулеметти сол жаққа қарай қойып, атакаға команда берилгенде тик жардың асты менен тоқтамастан Қыз кеткен сағасы оққа тутылды, жаў төтепки берип тура алмастан Шатлыға қарай қашты: пароход та жол ашылды,—дегендей дәрьяны

тумсығы менен айырып еки үш мәртебе бақырып тағы да алға жүрди, душпанлар Шатлы жагасында тура алмай тағы да арман қашты. Бір мәхәлде пароход дәрьяның ортасында тийип қалды. Көзін жаманлық көрмесин, пароходқа қарай тум-тустан оқ құйды, партизандарда қарап отырмай, оқ шапты, душпанлар тәрәппен атылған оқлар үсти-үсти құйылып, жұлдыздай ағылды.

— Алға, артқа, — дөймен деген капитанның дауысы дәрьяны басына қашпа көтерген менен, ҳешқандай жәрдем болмады. Әскерлер душпанлар менен, капитан пароходты жөнге салыу менен айқасып турғанша бір топтың оғы келип пароходқа түрп ете қалды. Топтың оғы менен пароход орнынан бір қозғалды да қойды. Бирақ та жылысқан ҳешнәрсе болған жоқ. Атылған топтың оғы пароходтың ерлегин айырыу менен ширте мылтық тазалап отырған бір-еки жигиттин басын қопарып кетти, — еле де оқтың бір қарыс төмен тиймегенине қара, егер оқ бір қарыс төмен тийгенде пароходты пүткиллей қопарып, астан-кестенін шығарар еди. Бұл мәхәлде командир де дүрмшди қолға алып, тум-тусты көзлеп, нысананы сол жақтан елпн бирге қой! — деп еки топқа команда берген уақытта еки топтың оғы гүркирей, жақанды басына көтерди. Топ оғынан дәрья сууы шуулап астан-кестен болды. Еки топтың күши менен алаппан берли тийип атырған пароход қозғалып үстинен қара думан серпилгендей болып, теренге түсип жүрпн кетти. Сол күни түни менен Нөкис-ти қамап, таң елен-қулаң болып атып киятырғанда қаланы алып, қызыл қыранлар Нөкиске Совет ҳүкиметиниң Қызыл байрағын тикти. Жарқыран атқан таңның жақты қушыы алтын сәулесин әлемге түспрпн, елпилдеген таң самалы менен Қызыл байрақты қарсы алып аспанға көтерди. Ол байрақтың астынан:

— Жасасын Совет ҳүкимети!

— Жасасын большевиклер партиясы!

— Жасасын Ленин! — деген сөз дүньяның төрт бурышы аралап, Интернациональ сазын шертті.

Бизин жауынгерлердин күшине төтепки бере алмаган қоян жүреклер бөлек-бөлек болып Шымбайға қарап жол тартты.

Булманда әскерлер еки жаққа бөлинди. Изинен тағы да күш келгенше Жәнеуитке дәрьяның арқа тәрепинен қосылатуғын күшти жибермей турыұды алға ұазыйпа стип қойды. Ал Төрткүлден күш келгеннен соң Шымбайға қарай жол тартып жауға соққы бериұди мақсет еткен биринши күш Нөкисте орналасты, екнши ең күшли топары сол күни ақ жағыстан өтип Хожелиге қарап жүрип, Жәнеуит ханның тийкарғы күшлерина қарсы атланды. Оның ишинде Палеке де кетти.

Жигирма бесинши бап

Қай күни Жәнеуит ханның бандалары келип, елди шауып кеткеннен соң баспашылардың изинен қууған азғантай ғана қууғыншылар Жәнеуит бандаларының изине жетпей ақ, жол бойында Үргеге қарай бир топар «Көк каскалы» атлы казаклар киятыр, — деген хабарды еситкен соң, дәрхал соған қарап тартса, ол келген атлы казакларменен Үргениң балықшыларынан құралған ерикли отрядлар қашан ақ есапласқан екен.

Мине соның менен Досбергенлер енди кейин қайтуудың ямаса узап қашқан жаудың изинен қууып жетиудің илажын табалмай, анталап келип турған жауды көрмегенсоң хәм де елди шауып Жәнеуит хан бандаларының изи узап кеткеннен кейин, нәйлаж қайтуға мәжбүр болды.

Жыланның басын езбегенше тилинің ууы кетпегендей, тийкарғы ордасы қыйрамағансоң баспашылар

елди талап, жай тыныш отырған халықты бүлдиргенин, оның мал мүлкін талағанын, жесир алып кетип, ата-ананы бала-шағасынан айырып, зар жылатқанын хеш қоймай, жий-жийи топылыс жасап турды. Оның бер—жағында Жәнеуит ханның өзи тумлы тустан күш жыйнап, Қоңыратты алыу үшін үлкен топылысқа таярланып атыр,—деген хабар да келди.

Бул хабарды еситкен Қоңырат хэм Мойнақ большевиклери еки қолын қаўсырып қарап отыра бериўди мақул көрмей, дәрқал күш топлап отряд жыйнап, нүткил Хорезмди дирилдетип отырған Англия хэм Америка империалистлериниң қол жаўлығы болған Жәнеуит бандаларын ақырына шейин нықпырт етиў ғамына кирисип күш топлады.

Бул күштиң барлығы да Қоңыратқа жыйналды.

* * *

Хан Жәнеуиттиң қузғыялары қаланың тум-тусына топылғанына күни-түни он күн болды.

Әсиресе Қоңыраттың қубла төрени, күн батар арқа төренидеги Ашамайлы көпирден өтиў ушын өзиниң барлық күшин салды. Қаланың айналасындағы ауыллар қашып, қалаға тығылды. Бирқаншалары Қызыл-жарға көшти. Қаланың ишиндеги халық өзиниң тағдирин ояқ буйяғы еки жүзге жетер-жетпес әскерге хэм де партия, комсомол арзаларынан қуралған ЧОН отрядына тапсырды. Жиңишке, Геўмискөл, Қыят, Қотыр ауылларындағы елдиң жайларып қып-қызыл от қаплады, ол отлардан шыққан түттилер бурқырап, буўдақланып, аспанға атылып, бултқа араласты. Шарбы усаған жағымлы ақ бултлар қап-қара түттиге айналды. Тақылдаған мылтықтың даўысы қулағыңды жарып шүйкилдеген оқ төбеңнен өтип, гейнара ўақытларында қулағыңның ушын шырпып, жаздың күнги ызылдап ушып шаққан сонадай зәхәрдей етип ашытады. Жәнеуиттиң

аттыларына төтенки беріу Қоңыраттың ерлеріне аз соққан жоқ. Сол күндегі мылтық көтерген хәм оларға оқ тасуы үшін жәрдемге қосылған адамлардың ойында бір ғана мақсет болды. Ол да болатуғын болса, «я өліу ямаса душпанды жеңіу» міне усы мақсет пенен хәмме душпанға қарсы ызалы кек жүреклерінде қайнады. Бул қанлы қырғында өзіннің әдиули қаласын, тууған жерін жаудан қорғауда тек егеделер ғана қатнаспастан, еле аузынан ана сүті кетпеген жас балаларға шейін майданға шықты. Окопта жатқан адамларға интернаттың балалары менен «Намуна» мектебинің (үлгили қалалық мектеп) балалары оқлар, азықтар тасыды, реті келген жерлерінде қолларына мылтық алып, душпан үстине оқлар құйды. Жәнеүиттің қузынлары Қоңыраттың күн батыс жағындағы шейітликке хәм Қыят ауылларына толық орналасты. Қыят ауылындағы лаулаған оттың жалыны көкке атылып дүньяны қараңғылық қаплады. Жаудан посыл қашқанда ала алмай қалып қойған маллардың от ишіндегі мәңірегени ийтлердің душпанға наразылық көрсетіп улығанларының барлығы да қайғының зарлы немасын салды. Душпан саат, минут сайын өзіннің хұжиямин күшейтті. Ашамайлы көпирге үлкен қауіп тууды, жау Исмадулла ийшанның жері менен Досбай пушықтың хәулисине дейін келди. Оннан да өрлеңкіреп Үрпектің жайы менен Қәмал шершіннің жайына барып орналасты, қолайлы жерлерін алып бесатардан оқлар құйдырды. Буған қарсы майданға шыққан халықтардың ишинен Мәтжан шолақ, Қудайназар улы Мәтжан, Қара балалар қахарманларша урысты. Еңди қауіп Ашамайлы көпириннің арқа тәрепинен тууды. Бір уақытларында ойда жоқ жерден Досберген.

— Жолдас, Иван Васильевич!—деди. Ол да усындай урыста топа-торыстан шыққан дауысқа менің ойлаған ойымды неге бұздың дегендей:

— Не дейсең?—деди Иван Васильевич жулып алғандай етип.

— Сиз байқадыңыз ба? Анау кишкентай паяпылды,—деди Досберген, әстен ғана арқаға қарай қолын силтеп.

— Аўа, байқадым, не қыл демекшисең?

— Егер де байқаған болсаң, сол паяпыл хешкимнің есинде жоқ, керек десең жау оған қаншама жақын болған менен көрмей тұр, көрген болса сол жерден қашқан ақ өткен болар еди. Соның ушын мақұл десен пулеметты соған көшіріу керек,—деди.

— Ошан кейин?

— Ошан кейин паяпыл арқалы Қанжаптан кесип өтип оқ құйдырсақ, душпанның күлин көкке шығарамыз.—деди: бундай ойда жоқ жерден табылған ақылға қуғанған Иван Васильевич Досбергенге көзін тикті де, маңлайының терин етегі менен сыйырып:

— Қане, жүриң соған,—деди. Ха демей-ақ паяпыл көпирге барып орналасты. Сол жерде бираз тынышлық алып жүриуін дауам етті. Булардың есин қууатлағандай Қанжаптың мөлдиреген тыныш суулары ағып жоллар көрсетті. Мөлдир суудың ишиндегі қалашы менен суу сызып жүрген бөрге балықлар бахыттың нурын қарсы алғандай, бири-бири қууып ойнады. Соның арасында лаулап жанған түтіннің думанында туншыққан күн де бойын жазып булардың үстине өзинің нурын салды. Ара көп узамай ақ пулемет жайлы жерге орналасты. Бір уақытларда:

—Қане, дөндір,—деди Иван Васильевич.

Қууырманшай оқ жаўға қарай атылды. Биринши нәубетинде ақ орақ тийген қамыстай бирнешелери сулады. Ойда жоқ жерден шыққан пулеметтиң оғына шыдам бере алмаған жау турған жеринде атқа минип қашуўға айналды. Бирқаншалары байлаулы атқа терис минип, шүү-шүүлеп басына қамшылай берди. «Таррат тыррат—тат, деген пулеметтиң оғы жаудың үстине

«қалайсызлар батыр» дегендей ысқырды. Соның арасында урралаған құдиретли сее аспанды жаңғыртты. Жау бас басы менен қашты. Шейитликке орналасқан жаулар құдиретли урралаған сестен қорыққанлықтан қайда қашарын билмей алға умтылып, жаңа аяқланған баладай дүс төменине омақазан атып жығыла берді,—гейпаралары Шейитликтеги гөрге ойылып қорыққаны соншелли:

— Ой аға, жиберсе?

— Хей қақа босатса?—деп жылады. Изине түскен бизің батырлар жаздың күнги тасқан сууда ойнаған балықты қууып шанышқандай изинен қууып шанышты. Досберген көк шолақтың үстінде жеткенин жеткен жерде оннан хәм солдан қылыш пенен жайпады. Мине усы пәт пенен бизің батырлар жауды Қарақумның ишинен арман айдап, кешке дейін қууды.

Алды кеш болған соң бизің жауынгерлер қайта айналып келип жаңа қала бойындағы бир елдерге қоныуға қарады. Жол бойында киятырып, биринің атын бири айтып сорастырғанда ишинде Досберген жоқ болып шықты. Оның жора-жолдаслары мүмкин атына оқ тийген шығар, соннан соң ауылға жақын жерде қалып қойған болар деди. Екинши биреуі олай болыуы мүмкин емес. Оның атына оқ тийген менен, жолда қалған талай атлар бар. Ең болмаса соның биреуін минип майданға шығады. «Алтын пышақ қын түбінде жатарма?»,—дегендей ол геудесінде жаны болғанда қандай ис болса да бәрине шыдам берип, майданға атланады. Ол өлген болыуы керек,—деді. Соның менен ауылға келді. Ауылда да жоқ болып шықты. Көрдим, билдим адам жоқ, хайран қалғандай, хешким билмеді.

* * *

— Жалғыздан жалғыз өзи жол табалмай, тоғай арасындағы бир соқпаққа түсті. Ай қараңғы, маңлайға урса белгисіз. Жапырақлап түскен қар бир майданның

ишинде аппақ сәўлеге бөледі. Қар менен аралас бурқырап соққан самал жер дүньяны қопарып, астын үстине аударғысы келеді. Қалың тоғай арасынан жалғыз аяқ соқпақ бар. Мине соның менен жалғыз адам тикке темир қазыққа қарап жол тартып киятыр. Жетер жерде ел жоқ. Тоғайдың арасында аттың сылдырлап жүрген сестине үриккен бирли ярым құслар ушады.

Гейпара уақытларда аттың алдынан екі қулағы тикирейген қоян жалт береді. Булардың барлығын жерге жауған аппақ қар жарық айдың сәулесіндей апанық көрсетеді. Булардан басқа да бақайлары сылдырлап, мурынларына қорре кирген аттай шықырған доңыздың аяқ сести шығады. Біраз жүргеннен соң тоғайдың ортасында бір ашық жерге шықты. Солмайдан аттан түсіп, аттың шылбырын беліне байлап, мылтығын қолына алып, бул жерлер қай жерлер екен, енді азғантай дем алайын, деп қайсайған еді, көзі уйқыға кетті. Бір мезгілде тұрып қараса, таң саз беріп атыуға қараған екен. Дәрқал атқа мініп, қайтадан жолға рауан болды. Еле жүріп келеді. Ауылдың қарасы көринбейді. Шүйкілдеген шымшық, тақылдаған ғарғалардың ғана сести еситіледі. Сол жүрістен біраз уақыт жүрді. Әлле не уақытта сөйлеген адамның, киспеген аттың сести шықты. Байланған екі қатардағы оқтың хәммесі 45 екен. Енді жигит өзіне өзі келді. Меники не, түндегі қашқан қояндай, мениң қорқақ болыуым керек пе? Жоқ, олай болыу мүмкин емес. Бүйтип қоян жүрек болып өлгеннен жау менен айқасып өлген жақсырақ емеспе. Уйайымды қойып, усы шыққан дауысқа барайын,—деп өзіне өзі ғайрат беріп, атты байлап, мылтығын сайлап атының басына қалған азғантай жеми менен дорбасын илди де жолға тартты.

Аяқ соқпақ пенен жүріп келеді. Изинде ат 200 қадамдай жерде қалды. Жүре—жүре аттың да қарасы көринбеді. Әлле не ұағында алдындағы адамларға жақынлады. Адымды қатты атып, сығалап қараса өзінің

жолдаслары екен дәрхал тоғайдан шығып, жолдаслары менен көрिसип атын алдырып, жолға рауан болды. Бул уақытларда узақтан 40 ешекли мураб қазған жаптың рашы көринди. Бул рашты көргенде:

— Әне, анау қырық ешекли мураб қазған жап деген,—деди Әбдираман.

!— Ауа, қырық ешекли мураб қазғанның қандай қасиyeti бар деди биреу.

—Онда қандай қасиyet, оның қазылғапына көп уақытлар болған. Оның тарийхын айтсам, буннан бирнеше жыл бурын қырық ешекли мураб қаздырған, ол уақытта бул манлар қус ушса қанаты, ат жүрсе аяғ күйетуғын босқа жатқан қуу дала, ҳешким бул жерлерге келе алмаған. Жүриуши кәрүаншылар да шөллеп, сүйеклери қуу далада қалған. Не керек, соннан соң бул жерди жер қылып, халықты азат етиуге сол күнлердеги хан қырық мың аламан белдар шығарған. Атлар сууға шыдамайтуғын болғаннан кейин ҳәр мың адамға бир мурабтан белгилеп қырық ешекли мураб усы жапты қаздырыуға буйрық еткен.

Ол уақыттағы ханның тәртиби азан менен күн шықпастан жұмысқа шығыу, ымырт жабылып, қас қарайғанда қайтыу. Егерде буннан кимде ким ерте қайтса ямаса күн шықпастан бурын келмей, күн шыққан соң келсе, ол адам өзи өлимдар, мал мүлки патшалық болыуы керек екен. Мине солардың ишинде бир жигиттиң қайын журтына жақын бир жерге келип қазыушылар қоныс басады. Ал жигит бир күнлери қайын журтына барып қалыңлығы менен жатқанда көп уақыттан берли шаршап жүрген жигит уйықлап қалған. Азанда турса күн шығып кеткен. Жигит қыз бенен ырзаласып, истиң мән жайын айтып жылай береди.

— Қой, несине жылайсаң, сени өзим өлимнен құтқарамаң.—деп қыз бир ақ атты алдырып, бир жағын қараға боятады.

Соның менен аттың бир жағы қара, бир жағы ақ болып шығады. Жигиттің өзине де бир жағы қара, бир жағы ақ кийим тигип береді. Жигит аттың ақ жағына кийимнің қарасын, қара жағына ағын айлаңдырып кийип алады; қыз жигитке: «Бар бергі жағынан арғы шетіне, арғы шетінен бергі шетіне қарай жар сал, усы ўаққа шекем қазыўды болдырмағаны ушып ҳәмде өзиниң мүддетли ўақтында питкермегенн себепли хан ҳәмири бойынша қазыў қазып атырған белдарлар өзлериниң мурабларын өлтирши, үйлерине қайта берсин деп айтып шық»,—дейди.

Жигит те сондай қылып жантың еки жағына жар салып шығады. Көп күнлерден берли шаршап, зорға жүрген белдарлар мурабларын өлтирши тарқасады. Мине соннан берли бул жап қырық ешекли мураб қазған жап, деп аталады—деп бир тик жарынан өте бергенде топа-торыстан мылтық тарс ете қалды. Булар да атты жанбауырға тартты. Тарс-тарс етип мылтық атыла баслады. Шүйкилдеген оқлар тум-тустан өтип, жанбауырға барып гүрип етеди. Соның арасында:

— Батыр болсаң көтер басынды,—дейди. Қолайлы жерди алып жатқан баспашының биреуи. Буларда жанбауырда жатып қамшыға бас кийимип қыстырып;

— Көтергенде, не қылады. Мине батыр болсаң, сен де көтер басынды деди. Гүрбилдеген мылтықлар үсти үстине атылды. Бул жерде бир күн бир түн ғаршылдаған саўаш болды. Әлбетте қызыл қыранларға қандай қудирет болса да, шыдам бере алама. Тап сондай, баспашылар табан тиреп тура алмай, булманнан көтерилди. Олар көтерілип, бас саўғалап, тумлы-тусқа қарай қояндай зытыўға бет алған ўақытта душпанға деген өшпендилігн артып, қаны қайнаған түндеги қашқан қоянды көрген Досберген орынан ушып турып:

—Уа-ха-ха! Қоян жүреклер, қане жигитлер басынлар, қоян жүреклерди,—деп бақырып жибердиде. көк шолақтың үстине секирип минип, қынабынан қылышын

сууырын алганда, қынабынан сууырылған қылыш күн менен шағылысып жарқылдап, Досбергеннің қолында жайнады. Қолына тутқан қылыш пенен Досберген душпанның үстине қарай ат қойды. Оның изин ала басқа қызыл қыранлар да атқа минди. Урралаған дауыс жер менен көкті жаңлатты. Қызыл қыранлардың урралаған күдиретли сестинен қорқып қашқан жауларды өкшелеп қууған бизиң қызыл қыранлар жаўдың изинен ат қойып пүткиллей елатлы жерлерден шығарып қумға қарай ысырып таслады.

Қоңыратқа үсти-үстине топылған жаўдың бирнеше топылысларын қайтарып ең соңғы болған топылыстың пыт-шытын шығарып, қашқан жауларды елатлы жерден қуып, Қарақумның ортасына қарай ысырып таслаған отрядлар қалаға қайтып келгеннен соң тағы да қарап жатыуға мүмкиншилк болмады.

Жоқарыдан келген буйрық бойынша егер енди гезлескендей болса, жаўды өкшелеп, қууыу ол жаўдың ордасын ныпқырт етип жоймағанша тынбау еди. Соның ушын да жаўдың изинен өкшелеп қууған отрядларды барлық затлар менен тәмийин етиу, қумның ишинде суусыз албырап қалмау ушын түйе менен меске суу қуйып бирге алып жүриу еди.

Бул атланысқа таярлық көрип атырғанда тағы да жаңа қаладағы елди шаўып атыр,—деген хабар келди. Бул жаз айларының бири еди. Жаў хабарын еситкен соң тоқтап тура алмайтуғын жаў жүреклер тез атлаңып, бұрынғыдай болмай, азмаз урыс пенен қашқан жаўдың изинен өкшелеп қууған еди. Булардың қууыуының себеби Сары қамыс шуқырының айналасында Шертеке ханның ағайини Дурдықылыштың ордасы бар. Олар тезирек Шертеке ханға барып, соның менен ешк ақырған қудықтағы қоныс басып жатқан Жәнеуитке барып қосылып, Марыға хәм оннан арман тартпақшы,—деген хабарды еситип, Дурдықылыштың бул планын бу-

зып, оған жеткермей басыу еди. Жол менен жау жүреклердің қулағына топа-торыстан атылған мылтықтың сестин еситкенде Досберген:

— Әне, еситиңбе—деди атылған мылтықтарды тыңлап тұрған жигитлер бар дауыс пенен сууық демин ишине тартып:

— Ауа,—деди. Сол гезде көк шолақтың үстиндеги Досберген өңменин көтерин қылышты қынабынан сууырып алып:

— Айда, бас —деп атқа қамшыны тартып жибергенде жарықлық көк шолақ ордан орға секирген тау кийінгидей тикке шапшылып еки аяғын көтерип алға қарай жұлдыздай ақты. Оның ишн ала басқаларда ат қойды. Аттың туяғының тақылдысы жер силкиндирип аттын туяғынап шыққан майда топырақ аралас кесеклер жылдырымның оғындай көкке атылды.

Жигирма алтыншы бап

Саратанның сарғайған ыссы күни.

Күн батып, ымырт жабылғансоң ҳешким көринбеди. Бул гезлерде дала ислери менен машқул болып жүрген Дурдықылыштың дийқанлары да өз орынларына барып жайласқан еди.

Мине, түн қараңғысы кирип, Қарақумды толық өзиниң қушағына алғанда есигине қулып урған қара үйдин ишинде шып-шып қара терге батқан Айқыздың денеси азғантай салқын тартқандай болған ұағында қумның жуусаны менен жууаның хәм көсик қусаған басқа да хәрқыйлы өсимликлердің ийислери қара үйдин ишине кирип мурынларын жарды. Бул мәхәллерде:

Ұх, қудайым, мен саған қандай гүна қылдым, мени қандай азапқа салып, неге оттан отқа таслайсан, деген Айқыздың сөзин булдыраған аспанға қарап маңлайдан

сүйіп тұрған бір ғана адам еситкен еді, олда болатуғын болса, анасы Бийбиқатша апай маңлайынан сүйіп:

— Балам, илаж қанша құдайдың маңлайға жазғаны усы шығар,—деген сөзіне:

—Апажаным, жүрегімді от жандырып баратыр, бул отты өшириуге жәрдемлес. Бийшара Досберген, сен қайдасан?—деп сууық демін алғанда ауыздан шыққан ыссы лептен Қарақұмның шөплері қара көмірге айналғандай болды.

Бул мәхәлде геүдесін басқан қара зилди қағып таслайын деп аяғы менен қолын қоса жумсап теуіп жибергенде аяғына тийген бір салмақлы нәрсе барып дүңк ете қалған пәтте шоршып оянғанда екі қолы менен керегени ұслап, көзі ылақтырған құрбақаның көзіндей болып тұрған Дурдықылышқа көзі түсті, көзін ашып жиберсе көргенлерінің бәрі түс, геүдесін басып, өңменін төсеп киятырған Дурдықылыш екен.

Дурдықылыш көйлекшен, қақ жауырны керегеге барып сақ етип қалғандай азғантай есінен ауынқырап өзін дүзеп екі қолы менен керегени ұслап орнынан турды да:

—Анна!... Анна!... деп бақырды, ханнан қауәетерсіз шырт уйқыда жатқан Анна құлағына келген ашшы дауыс пенен орнынан ушып турып:

—Я, мен мындаман, —деп бақырды, оған ол:

— Өлім саған, мында кел, мына нәлетийди ийттен шығарып тасла!—деди.

— Неге?

— Онда сениң жумысың жоқ, ийттен шығарып тасла деймен,—деди.

Дурдықылыштың «ийттен шығарып тасла»,—деген сөзінің тийкарына түсінген Аннақылыш не дерін билмей, сам-саз болып, түрлі қыяллар басына келди.

Оның биреуін өзінің тууысқан ағасының үстіндегі болған хәдийсе, ол да усындай көк өжетлік пенен Дурдықылышқа қарсы тұрғанда күнлердің күнінде оны да

ийттен шығарып тасла, — деп буйрық берип, далаға шығарып аттырған еди. Сол ауқалларды көрген Аннақылыш не дерни билмей тек болғаны:

— Неге, қалайша?—дей берди.

Аннақылыштың бул сөзди айтқанының еки түрли себеби бар, олда болса, биринши Айқызды атыўға көзи қыймаса, еккинши нәрсе егер Дурдықылыштың буйрығын орынламаса, ол ўақытта өзи атылыўы керек. Усы еки ауыр истиң түйинши шеше алмай, басы мең-зең болып турғанда бирден өзгерген Дурды.

— Байтөбетти келтир,—деди.

— Байтөбет Дурдықылыштың ең жек көрген адамларына жиберетуғын ийти еди. Ол тапымаған адамын қасқыр талаған қойдай етин түтин жейтуғын, егер Байтөбет болған жерде қойға шопанның да кереги жоқ. Ми не соның ушын да көк өжет қыз азап пенен өлсин, деп бурынғы буйрығын өзгертпей Аннақылышқа Байтөбетти келтир,—деп буйрық бериў менен бирге өзи бирге барып Байтөбетти әкелип үйге киргизип:

—Бас!—деди.

Дурдықылыштың,—бас деген сөзине бурыннан үйренген Байтөбет қараңғы үйдің ишине шүтик шыраны тутқанда арқасын керегеге берип отырған Айқызға қарай тәп берип ырылдап «хап» деген ўағында жүрегине келип тийген пышақ пенен ийт ўаңқ,—деп жерге гүрис ете қалды. Ийттиң өлгенни сезген Дурдықылыш:

— Анна... Анна... келтир мылтықты!—деп аузын ашқанша болмай, қос жүректің тусынан келип тийген Айқыздың пышағы менен қолындағы шүтик шыраның да қайда кеткенин билмей жаңдал бас пенен тағы да:

— Анна... Анна.. деген ўағында:

— Я, не қыл дейсең, мен мындамаң, қаңға жериген қаңқор, сенің сазайын усы!—деп ол да көк желкесинен пышақ пенен берип жиберип:

— Айқыз шық далаға жолың ашық, — деди.

— Уай-уай өлдим, босат.—деген өзиниң қатты дауы-
уысы менен шоршып оянған Өтеген сары есалаң кис-
дей басы мең-зең болып, үндемей басын көтерип отыр-
ды.

Қатты уйқыдан ауырған басын еки қолы менен уұқа-
лап, мениң дауысымды ҳешким еситкен жоқ па екен?—
деп тум-тусқа көз салып, неге шоршып оянғанын еске
түсирди. Ойланып отырып, еске түсирип қараса түс кө-
рип атыр екен. Ол түсинде қараңғы түн. Ғешким ҳеш-
кимди көрмейди. маңлайға урса белгисиз астында Дур-
дықылыштың аты, артында Айқыз қашып киятыр екен.

Түнде түни менен аңлып жүрген ийтлер әупилдеп
излеринен қууған атлардың туяғының сести үсти-үстине
мылтық атып қууып киятырған адамлар екен.

Булар қашып, олар қууып киятырған, астындағы
аты жеткере жақ емес. Бирақ жолдан адасқан. Соның
арасында алдын-ала бир атлы киси атын тартып тура
қалып, олай-булай жиберместен тутып ауылға әкелген
екен. Сол жерде оны қыйнап, буулықтырып өлтирейин,
деп атыр екен, усындай жандалбаста өзін-өзи күш бер-
гендей болып қатты түрде бақырып оянғанын, ол түси
екенин билип, ситиккеп солығын басқан Өтеген сары
сууын тартқан қатты быламықтай етип демин алған
уақытта қасында отырған Аннақылыш:

— Тур, кеш қалдың.—деди.

Аннақылыш өзимизге белгили Дурдықылыштың ма-
лайы. Ол узын бойлыдан келген еки бетиниң шырайы
жаңа пискен алмадай қып-қызыл, сақал мурты жаңа
тап берип киятырған жас жигит.

Аннақылыш жас уақтынан басып ата-анасынан же-
тим қалып байлардың қой, жанлықтарын бағып, көп
азаптарды шеккен, ата-анасыз өскен баланың қандай
болатуғыны мәлим емес пе. Отыратуғын орны есиқтиң
алды, ишип жейтуғыны байдың қасағы. Аннақылыш-
тың ата-анасы өлип, ҳәркимниң үйинде тентиреп жүрген
жеринен оны әкеси менен тууысқан Берди өз қолына ал-

ған еди. Берди болатуғын болса, ол күнлери Дурдықылыштың бесінши малайы еди.

Соның менен баланы қаңғыртып жибермей ақ қояйын,—деп өзи қолына алып, екеуі де сол Дурдықылыштың малайы болды. Күнлердің күнінде бір нәрсеге ашыуланған Дурдықылыш оның ағасын атып өлтирген еди. Мине Өтеген сары Айқыз бенен Дурдықылыштың қолына түскенде бұл да бар еди. Айқыз ушын жапын отқа салып өлім халына келген Өтеген сарыны көргенде жаны ашыған Аннақылыш от көрген гүбелектей қорыққан еди. Тап сол күннен баслап Өтеген сары менен дос болған Аннақылыш ауылына келген күннен мийирмавлық ғамқорлығы артып қасынан қалдырмайтуғын еди.

Ал Айқыз болатуғын болса, Дурдықылыштың қармағына түскен күннен баслап ақ көк өжетлик пенен өзін бермей табан тиреп турса да, ақырында бір қолға түсерсең, деп жалғыз өзін бір үйге салып, сыртынан қулыплап қоятуғын еди. Күнлерден бір күн сөзден сөз шығып Өтеген Аннақылышқа:

— Маған беретуғын жәрдемиң жоқ па?—деди. Олда оның сорауына қарап:

— Саған қандай жәрдем керек?—деди. Оған ол:

— Маған не керек болатуғын еди, усынан қалай қутылып кете аламан?—деди. Өтсгеннің бұл сөзінің тийкарын аңлаған Аннақылыш:

— Сен ол жағынан ғам жеме, егер сеің орныца өзім атылсам да бұл бөледен қутқараман. Бирақ.. деди де изін созған жоқ.

Әне соның менен Аннақылыш бір түнде қашырмақ болды. Усыған қалай болса, соллай бел байлап Өтегенди инандырды. Өзінің қашып кететугыныца көзі жеткен Өтеген енді Аннақылыш пенен сөйлескен күннен баслап, күні-түні ойлайтуғын ойы, Айқызды қалай алып кетемен, қайткенде жаудың қолынан қутқараман деген ойлар менен басын қатырды. Түнде жатса да, күндіз

жұмыста болса да басын ғыр айландырған Айқыз болды.

Айқызды әкетіу үшін тоқсан тоғыз түрлі ойлар қиялына келді. Бір ойы ауылдың бәрі жатса, уйықлап өлім саатына кирсе, мен Аннақылыш пенен барсам, Дурдықылышты өлтирип Айқызды алып қашсам, екінші ойы: жоқ, оны болмайды, сен оны өлтирсең сөйтіп қызды алып қашсаң, шауып баратырған аттың туяғының дауысын еситкен ийтлер шабалаңлап изине түссе, сениң изиңнен шабалаңлап үрип баратырған ийтлердің сестин еситип адамлар ауылға уры келди ме,—деп атқа минип алып, изиңнен қууса, көп узатпай тұтып алып, етиңди ийтлерге жем қылар. Соннан сениң етиңди жеген ғарғалар ауылға да бармас деди. Айқыз қаққында не нәрсе ойласа, екінші жағынан тағы да бір ой келип оған қарсы шығады. Мине усындай тоқсан тоғыз ойдың толғауында жүргенде Аннақылыштың:

— Тур, кеш қалдың, — деген сөзи өзиниң буулығып ұай-ұай өлдим деген дауысын бөлип жибергенде басы мең-зең болып ауырғанына қарамастан:

— Қанша уақыт болды? — деди, оған:

— Түн жарпынан ауды, — деген Аннақылыштың сөзине:

— Айқыз қалып қоятуғын болды ғой, енди қасыма ерген жалғыз қызды таслап қайда бараман?—деди.

— Исиң болмасын. Ол да усыманда, тез шық кешигип қалдыңыз, — деди.

Биринши сөйлескен күни ақ егер өзим атылсам да бул бәледен сени қутқараман. Бирақ... деп сөзиниң өзін созбағаны Айқызды өзіннен қалдырма, — деп айтайын дегени еди. Өтеген сарының Айқызсыз кетпейтуғын қиялын сезген хәм олар қашып кете қойған күншінде өзиниң тағдиринің не болатуғынына көзи жүткен Аннақылыш та өзиниң тағдириң Айқыздың ис тағдири менен байланыстырып, күнлердің күнинде бир

түннің ишинде қара үйдің жабығынан Айқызға өзіннің ең жақсы көретуған ағасы Бердиден қалған мүйіз саплы қанжарды беріп атырып:

— Мә, мына қанжарға беккем бол! Бул бір дәртиңе асар,—деді. Мине, соның тағдири сонша күннен берлі бүгін шешілгендей болып көрінді. Соның менен екеуін қашырыуға бел байлады. Шала уйықлап манаусырап турған Өтеген ушып тұрып далаға шықса қараңғы, маңлайға урса белгисіз, жымыңдаған жұлдызлар жолларыңыз болсын дегендей жалт-жалт етіп қас қағып ойнайды. Түйе өркешленіп мунарланған бултларда кейін алдыңыз ашылысы! — дегендей болып бұрынның артынан бири байраққа қосылған атлардай зуулан өтіп баратыр.

Ауылда сее жоқ, барлығы уйқыда, хешкімнің биреу-биреу менен иси жоқ. Ауылдан бөлегірек шетте ербийін жүйрен қасқа ат менен Айқыз тур.

— Айқызбысан?

— Ая.

— Қане, жылдам жүрсің, таң атып қалар деді Аннақылыш. Булар сол жерден темир қазықты нәзерлеп туура арқаға қарай жол тартты. Буларды хешкім көрмеген, билмеген секілді.

Өтеген сарынан бұрынғы ойлаған ойларының бәри де пасыққа шығып, адаға бахытлары ашылғандай болып көрінді.

Қашып киятыр, артынан еле хабар жоқ. Ара узаған сайын жүректері алып ушып, өкпелери ауызға тығады. Адамның қорыққаны менен қуғанғаны бірдей емеспе? Адам бірде қорықса, бірде қуғанса не айтарып билмей, өкпеси ауызға тығылып жүрегі алып ушнай ма? Мине сол бір ие буларда да болды. Бул бір жағынан қорыққанынан, екінші жағынан қуғанғанынан жүректер ауызға тығылып, хешпәрсе сөйлей алмады.

Таң саз берип атыуға қарады, еле киятыр. Хауадағы бирли ярым бадырайып турған жұлдызлар бириниң изинен бири жоғалып батып атыр. Таң алдының ескен таң самалы бетлеринен сүйип қарсы алыуда. Түни менен уйқысы қанған майса көк шөплер қылтыйысып, басларын көтерип, оларға шейин қарсы алғандай тәжим етеди.

Еле қашып киятыр. Жетер жерде ел жоқ. Шаңғытлық, қум сууырып бетине урады. Бир заманға апармай, адамның үстин көмип таслап, жер астынан сууырып алғандай қылды. Самалға қарап көзди аша алмайды. Бирдәй қутырып турғаны. Адамды адам көриуге мүмкин емес.

Бүгин үшінши кун жаудан бир жөңкилли қутылғандай болды. Ендиги уллы жау ашлық пенен шөл. Ашқа шыдау мүмкин болса да, шөлге шыдау мүмкин болмады. Жүрген сайын шөл менен ашлық димарын құртып, адымларын атлатпады. Барған сайын ат үстиндеги кийимлери ауырлаған сайын бир бирлеп шешип таслауға мәжбүр болды.

Ашлыққа қанша шыдаса да, шөлге шыдай алмай таңлайлары кеуип, айналып келип, қумның сууық жерине ауызларын баса береді. Оның менен тағы бир майдан жүрген менен және де шөлден таңлайлары кеуип, түкириклери ауызларына жабысып, көзлериниң алды тынып, адымын атарға да дәрманы келмей, бир-биреуине сүйенип:

— Суу... суу дей берди. Мине саған суу!—дегендей елпип ескен ыссы самал қумларды әкелип қақ маңлайынан себеди. Жайнаған күн тас төбеден мийинен өтсе, аяқты қум күйдирип, табанын жандырып баратыр. Оннан сайын Айқыздың дәрманы кетип, халықлап ыссы самалға аузын ашып тағы да:

— Суу... суу!... дегенде, қарсы алдында турған кесірткелер менен ешкімерлердің тамағы бүлкілдеп

қайда екен, сол суу—деп бежирейсін, бір-бирине қарайды. Сол айтқан сууыңа бизде зәрүрміз дегендей, сақ-сақ тышқанлар таңлайын қақты. «Булардың бундай болып жүргенін аядыма ямаса усылар усыманда, өлсе, біраз күннің ауқаты болады ғой», — деген ой менен қууанды ма, нәхән бір қара құс ушып келип алдындағы төбенің басына шығып, қанатын урып, шарық шарық етіп қатты бақырған ұағында күні менен Айқыз Өтеген менен Аппақылыштың айналасындағы жүрген кесіртке менен ешкемер сақ-сақ тышқанлар бір апат келгендей илли-иллерине қарай зып берди. Бул ауқалды көрген соң үшеуінің зәрресп ушып, не қыларын билмей, атлаған адымлары кейін кетіп, жүрген жүріслери өнбей, құлаған Айқыздың қолтығынан сүйеп «қыбырлаған қыр асар» деген емес пе?—деп орнынан тұрғызып, екі үш адым атқан ұағында қарсы алдында көктің гүмбесіндей думанланып көрінген теңізге, ол теңіздің аспанға қарай атылып тұрған, бул буура толқыны шапшып, жоқары шығып, гә төмен түседі. Ол теңіздің үстінде шарық урып, қанат қаққан дауыл құсы ақпас толқынды қанаты менен бір сызып көзіннен ғайып болып аспанға қарай хайт қояды. Буны көрген Өтеген қууанғаннан Айқызға:

— Тур орнынан, өне теңіз, өне суу, суу!.. деп тағы адымын атқан ұағында көз алдындағы тұрған теңіз көзінен ғайып болып, оның орнын құмның үстіндегі ысыы күн менен шағылысқан көк сағым басты. Оның артынан ескен самал менен қосыла артжақларынан аспанға көтерілген шаң дәслепкі ұақларда жай паракхат жүргендей болса да, буларды көрген соң қаттырақ жүрди.

Узақтан шаң астынан көрінген нәрсе шөлден шаршаған хәм көзлерине тығылған құмнан ашалмай қараған адамларға тикирейген қасқырлардың құлағы кө-

рииди. Еки жағынан ала қуйын болып киятырған нәрселерди көрген соң Өтеген не дерин билмей, сөйлеуге сөз таба алмай, қасқыр деп қорыққанлықтан «бст алдымнан тислегенин көзим көрмесин» — деп дүс төменише болып жатып қалған ұақлары ала қуйын болып шауып киятырған аттың туяғының сести менен атылған мылтықтың сестин еситкен соң изинен қууып киятырған қууғыншы екенін аңлаған Анна менен Өтеген неқыларын билмей Айқызға:

— Айқыз, әне келди, тур, — деп Айқыздың басын көтерип, киятырған атлыларға қарады.

Сапырылған құм көзлерин аштырмады. Өзлери аш хәм шөллегеннен кейин қанша адым атқан менен димарлары қурып аяқларын баса алмады. Буларды анық таныған соң, қууып киятырған қууғыншылар тұм-тусынан ат қойды.

Айқыздың қасына кеткен күйеуін қызғанып орнында жата алмай тыпыршып жатқан Дурдықылыштың хаялына келип қатар менен оқты берсин депатыр» — деп Аннақылыштың алып кеткенине де көп ұақыт болып таң да саз берген еди.

Күйеуін әри-бери күткен хаял бираз ұақытқа шейин уйықлай алмай жана уйқыға көз жумған ұағында қатты уйқының арасында өзінше тамаша бир түс көрип, ал түсинде ала мойнақ дуұтар алып, қара үйдің төрінде сол жағадағы мен деген бақсы жыраулар менен айтысып отыр екен, олар жыраулар менен айтысының арасында үйине үлкен бир керсен қарамалдың жана сойған гөшин әкелип, адамлар путарлап, қара қазанға салып асып атыр екен, соның арасында арқадан көтерилген дауыл қара үйіннің түңлигин аспанға шығарып шаңарағын ортасына урған ұақтында:

— Уай, дад, деген өзіннің дауысы менен оянған хаял көрген түслерин есине түсире алмай, жас ұақты-

нан бауырына басып сүйген күйеуінің, бүгінгі күні таң атқанша жоқ болып, әлде қайдағы бір балықшының қызын мени таслап бауырына басып сүйгені қалай, — деп қапаланып, енді не де болса екеуінің қолында өле қояйын, деген пікір менен Айқызды жалғыз қамап қойған қара үйге барып қарағанда қара үйдің ишінде жайрап жатырған ерін хәм оның қасындағы Байтөбетті көріп, бар дауысы менен Анна-лап бақырып еді, оған келген Анна болған жоқ, тек буның дауысы менен оянған Дурдықылыштың иісін жууырып келип, булда қара үйдің ишіндегі жайрап жатқан ағасын көріп, не болғанын билмей Дурдыңның хаялының алқымын бууып:

— Қыз қайда? — деди, олда оған:

— Қайдан билейін. Мен қыз бағып отырғаным жоқ, — деди.

— Өлим саған, жарағы қайда, келтирмеңде, — деди.

— Жарағын Анна арқалы өзі алған еді.

— Анна қайда, — деп Анна-лап екі үш мәртебе Сақырған еді, Оған жууап беретугын жақын жерде Анна болмады, соның арасында үйіне жууырған Дурдықылыштың иісін үйінен мылтығын алып шығып екі үш мәртебе атты да, ізіне ерген адамлар менен қашқыпшылардың ізіне түскен еді. Хәлсіреп жатқан Айқыз ізінен атылған мылтықтың дауысын есептіден:

-- Қурыдық аға, — деди.

-- Не қылатугын еді.

-- Усыдан тугын алса, солсіз өлеміз.

-- Қорықпа қарағым, көрерміз, — деди Анна.

Мылтық кем-кемінен жақындады. Булардың алдында бір дүмпешік құм бар, соған жетсек, қутылмаспыз ба, деген ой менен оған қыраны халласлап адым урады, бірақ ысы самал менен сууырған құм адым аттырмай кейін жибереді. Өзлерінің ойына жүргендей болса да, бірақ бір тұрған орнынан қозғалмайды.

Жер айналып, аударылып киятырғандай ишиндеги мылтықтың дауысы ошпан сайын жақынлағандай болады. Шауып киятырған көп атлылардың дүсирлиси қулағын жарып баратыр.

Төбеси көрінген қумда жақын қалып тұр. Егер соған жақынлағандай болса, Аннақылыш қутылғандай көрінеді. Бирақта булар бір тұрған орнында тұрғандай, төбешик қум арман қарап жүргендей болады. Мылтықтың шүйкилдеген оғы, тум-тусынан зууылдап өтіп баратыр. Қасынан зуулап өткен оқты сезген Айқыз.

— Өлдік ғой.

— Енді неқыламыз?

— Бахтымыз ашылмаған екен, — деген гезінде Дурдықылыштың хаялынан қийле менен алған Дурдықылыштың ең жақсы көретуғын онбір атарын тасламай киятырған Аннақылыш төбешик қумның бауырайына барып, изинен қуып киятырған адамларға қаратып: қууырмаштай оқты жаудырған уағында, алдындағы ала қуйып болып, ат қойып киятырған биринши атлы орақ тийген қамыстай аударылып, аттан түсті.

Қулаған биринши атлыны көрген соң, басқалары топарласып ат қоя бермей тум-тусқа бөлиніп, хәрқайсысы қолайлы жерлерден ин алып, оқ қуйдырыу менен бирге айналасын қоршалап алыуды ойлап хәр жағын қамады. Оның үстине ыссы самал менен қысқы үргин қардай сууырылған қум үстилерин басты, соның арасына үргин қум менен домаланып келген биреуін берип жибергенде екинши жақтан келген оқ оң ийгине келип шақ еткенде қолындағы он бір атар барып жерге дүмп ете қалды. Бул уақларында басылған дүбелейдің арасында көзи шалған Айқыз алдындағы бир қоян жиликтің тасасы менен барып мылтыққа асылғанда алдында өңменін төсеп киятырған биреуіге

көзи түсіп, қараұылға алып қойып қалғанда манлайынан тийген оқ пенен аударылып түскен адам шалқасынан қулап баратырып:

— Алдың реженди, — деди.

Айқыз енді бұрынғы шолдың, ашлықтың қайда кеткенін билмей өзінің павалап жатқан қоян жиіліктің астына қолып урып, жүде ғана тәуір ақ ызғарлы бір тамырын жулып алып аузына салып әсте-ақырын сорып, тум-тусқа қараған ұатында Өтегенді туұрылап киятырған биреуіге көзі түсті. Оның қолайына келгенін көрген қыз қараұылға қойып басын салғанда ол да ет бетінен құлады. Бұл мәхәлдерде есінен танған Аннақылыш есін жыйнап, өңменін көтеріп, тикке алдына көзіп тиккенде көз ушында ала құйын болып ат шауып киятырған екі тәрептен екі топар атлыларға көзі түсіп:

— Айқыз жаздырма, дөндір жаұыздарға, әне қоршап киятыр! деп тағы да хәлсіреп құлады. Бұл мәхәлдерде Айқыздың қасына келип үлгерген Өтеген сары:

Барман қарағым, — деди. Ала құйын болып ат қойып киятырған екі тәрептегілерді көрген соң хәмде изінен қуып киятырған жаұыздардың өлімтигіне қарамай өңменін төсеп құмның баұрайына қарап жылысып киятырғанын көрген Айқыз тағы да бір қатар оқты атып, ендігі келгенлеріне атайын десе, оғынын таұсылғанын сезіп:

—Келиң жаұызлар, атың жаұызлар!—деп басындағы бір қос айдынды орамалын алып тум-тусқа қарап былғай берди.

Соның арасында ат қойып киятырған екі жақтып да атлылары өр ығына қарамай дүппіп қоя берди.

Екинші топар атлыдан биринші топар атлы бұрынырақ келип үлгерген еді. Оның алдында шауып киятырған Досберген есін түсіп билмей қулап атырған адамды көре салып, аттан ушып түсіп басын көтерген

Ұақытта, оның изин ала келген Нурберген де аттан қарғып түсіп:

— Өтеген... Өтеген аға!.. деп басын көтерди. Оған ол:

— Суу,... суу!.. деген сөзбенен ғана жууап берди. Оның қасындағы пүткиллей есиден танып, шала жансар болып атырған Айнақылышты көрген мәхәлде қапталындағы флягин алып, оның аузына суу тамызды.

Ала куйын болып еки жағынан ат шауып киятырған адамларды көрген Айқыз не болғанын билмей, өзин-өзи жулып есиден танып жатыр еди, оны көрген Досберген:

— Айқыз!.. Айқыз! мә бир жут жаным! — деди. Булар шала жансар болып жатырған үш адамға суу берип, үлгеремен дегенше екинши тәрәптеги атлылар да келип үлгерип жетти. Биринши тәрәптен келген атлылар командасы Қоныраттап келген қызыл отряд еди. Буның ишинде Нурберген, Әжим, Кәрим тағы соған усаған өзиниң ауыллас адамлары да бар еди.

Ал екинши тәрәптен келген атлылар Төрткүлден келип Нөкистен бөлинген Степановтың командасындағы қызыл отрядлар еди.

Биринши келген Досбергенниң отрядының баслы уазыйпасы қашқан душпанның изин қууып, дус келген жеринде жайпап қыйратыу менен бирге Сары қамыс қолтығында Дурдықылыш жатыр, ол оннан Жәнеуитханға тартпақшы, — деген хабар менен ол планды бузып, Дурдықылышты табанда қыйратыу, Шертеке ханға жолатпауды тийқарғы план қылып киятырған болса, екинши отряд, Төрткүл, Нөкис, Хожели, Гөне Ургенч, Жылашлыға дейин барып, оннан арман өтип, қашқан жаудың изинен қууып, қай жерде гезлессе, сол жерде жапырып, жайпап баратырған жау жүреклер Қарақумның ишинде Шертеке хан жатыр, ол теза-

рада Жәнеуитхан менен биригип, үлкен топылыс жасамақшы, соның ушын екеуінің биригип хәрекет етіуіне жол қоймастан тас талқан етіуі еді.

Бұл екі планды алдына мақсат етіп киятырған бизің қызыл отрядлардың екеуі де Қарақұмның ишинде Сарықамыстың шуқырының бауырында гезлесті. Булар солманда изиндегі суу жүклеген түйелер жеткенше қоныуға мәжбүр болды. Неге десең енди қашқан жаудың изинен арман қарай қууа беріуіге қасындағы түйелер болмаса мүмкин болмады. Себеби, қашқан жау жол бойында хәм буларға белгилі жерлердегі қудықларды көмип баратыр. Көмбегенине түрлі хийле менен адам ишиуіге мүмкиншилик бермей, зәхәрлеп баратыр еди. Сол күни еки жақтың да адамлары өз қарауылларын мықлап қойып, Сары қамыстың шуқырының бауырында жатып дем алды.

Таң елен-қулаң атқан ұақларында күн шығар түслик тәрептен тағы да бир тозаң бурық ете қалды, Бул қандай атлылар екен, гапылда қалып қоймайық деп ойланған еки жақтың да командасы адамларына ғамланыуға буйрық берип, тийисли-тийисли орыпларын алып жатқан ұағында алдағы разведкаға жүрген адамнан, бул өзимиздің адамлар екен, деген хабар келди. Бул Ташауыздан шыққан Пресновтың «Интернационал» отряды еди. Булардың планы Жәнеуитке қосылып хәрекет етіуіге топланып атырған Шералы ханды оған жолатпай басыу еди. Соның менен оны излеп Ташауыздан шыққанына бүгин жетинши күн болған еди.

Мине соның менен Сарықамыстың шуқырының баурайында үш жақтан келген жауынгер дослар гезлесті. Үшеуінің де командасы көп кестен кейин Айқыз бенен Өтегенди хәм Аннаны сол жерде қайтарып жиберіуді, олар жол бойында тарықпау ушын хәм жекке жарым қашқыншы баспашылардың қолына түс-

пеуи үшін азық-ауқат қапталына адам қосып жиберіуді ойлады. Булар солай шешкен менен олар тұрып:

— «Оли болсақ, бир шуқыр, тири болсақ бир төбе» енди, сизлерден қалмаймыз, ақырғы демимиз таусылғанша жас Совет республикасын жаудан қорғауға бизде таярмыз деп табан тиреп тұрып алды. Булардың кетпей табан тиреп тұрыуынан өзлеринше жуумақ шығарған, әсиресе Айқызды енди қасынан таслағысы келмеген Досберген Преснов хәм Степанов пенен кетіскеннен кейін.

— Атланыс сигналы берилсин! — деди Досберген, соның арасынша жау үстине атланың, деген сигнал ойнап, Қарақұмның ишин жаңлатып, Сарықамыс шуқырының орайын жаңлатты.

Жигирма жетинши бап

Түстен баслап силпилеп жауған жауын еле тынған жоқ. Қаранғы түннің ишинде жамғырдан қашқан адамдай кишкентай ғана қамыс қақыраның қапталына келип тығылған адам әстен ғана есикти қақты.

— Ким?

— Мен, ашың.

— Алламберген?

— Аўа.

Есик шыйық етип ашылғанда үсти-басы малпан-салпаң болған Алламберген ишке кирди.

— Тынышлық па? Бийсәўбет не қылып жүрсең, қайдан киятырсаң, отыр,— деди, жаңа келип жатқан Бектурсын;

— Жоқ, отырмайман, Зайырдан жаңа келдик, сизге Иван Васильевич тез келсин деди. Аўхал жақсы емес. Нөкіске кеткен адамлар пүткиллей набыт болды. Андреев өзіне тәбийғый адамлар менен бөлинип, Хан-

мақсымға қосылып, Ханжәнеүит тәрәпинә өтип кетти. Ал қалған жолдаслар Төрткүлден келген отрядлар менен қосылып қашқан жаудың изинен қуып Шымбайға хиятырған жеринде қоршауға түсип, биразлары қырылып, басқалары қолға түсти. Оның үстине Нөкис казармасында қалғанларымызды түшлетип келип қолға түсирди. Хәзир Шымбай, Нөкис, арғы жағы Қара таудан баслап берги жағы тап Зайырға шейин Ханмақсым менен Андреевтиң бақлауында деди. Өзи шала уйқыдан турған хәм бундай сумлық хабарды топа-торыстан еситкен Бектурсын:

—Қашан келдиң?—деди. Оған:

— Келгенимизге жаңа бир майдан болды,— деди.

Андреев өзине тәбийғый адамларын алып Ханмақсым тәрәпинә өтип кеткен күннен баслап ақ Алламбергән Мойнаққа хабар бериўди ойлады. Бирақ ол тез жүрип кете алмады, жол шатақ болды. Қаяқ пенен жүриў керек, егер қайық пенен жүрейин десе жол қаўипли, Яўмыт жап пенен Бег жап бойындағы аңлып отырған жаў табанын тайдырмай, бас салады. Егер ол жерден қутыла қойғанда Қыран тауы, Есберген Шығанақ, қулласы Қазан кеткенге шейин қайық, жолы қаўип. Ол бул жақтың жолларын көп билмейди. Шымбай үстинен жүрейин десе, тек жаңа ғана өзлеринен бөлинип кеткен рабоний класының, Совет хұкиметиниң ата душпаны Андреев пенен Ханмақсымлардың қолына түсип қалыў қаўипи тағы да бар. Дәрьяны жағалап жүрейин десе, тоғай иши булда қаўип астында, ел талап жүрген баснашылар адым жерде ақ гезлесип қалыуы мүмкин. Ол солай болса да Палеке менен Дәўкемпирге қыдырып келген күнлеринде Қусқана тауына келген күнлери бар еди. Онда ол Ақ дәрьяға шейин қайық пенен келип, соннан мына жағына пиядалап жүргенлери есине түсип, қалай да болса Қусқана тауына, барсам, аржағына Зайырға шейин жол табаман

деген ой менен дәрьяны жағалап, Қыран таудың үстi-пен Құсқанаға қарай туұрылауға бел байласа да дәр-лески пикир женип қа. — дегенде жибере қоймады.

Тазқарадағы аұхалдан кейин қанға жериген қанқор-лар сол күни ақ түнде Нөкiсте қалған адамларды бас салғанда, Алламберген зып берип, бир жағынан шы-ғып өз жолына рауан болды. Ол күни, түни жол жү-рип Зайырға келди хәм Николай Сергеевичти излеп тауып алды. Алламберген Зайырға ерте күн барында келгени менен Николай Сергеевичти түнлетип түн жа-рымьнда тапты. Сораған бир-еки адам оған жөнли жууап бермеди. Егер қапелимниц арасында Анна Ива-новна дус келип қалмағанда мүмкин ол күни де таба алмай әуере болған болар еди. Ол дәрлеп таба алма-ған уақытта хабарласпай ақ кете берейин деп ойлаған-ны менен оған жолықпай тура кетиуди мақул көрген жоқ. Бул бир жағы болатуғын болса, екiнши жағы тағы да Мойнаққа қарап жүретуғын қайықтың хәм өзиниң қайық сорап алатуғын адамының ретин таба алмады. Усылай әуере болып жүргенде Бердибаевтың үйине киятырған Анна Ивановна тап болды.

Алламберген жеткерген хабарды еситкен Николай Сергеевич сол заматта дәрхал Богдановты шақырып алып, қалай да болмасын Мойнаққа хабарды жетке-риуди қатты түрде тапсыра келип, Анна Ивановнаны да сол адам менен қоса жибериуди уйғарды. Анна Ива-новна усы жағада бола берейин деген өтинишин айт-қан еди, оған Николай Сергеевич болмады. Оның себе-би, кешеги күни Бердибаевтың алып келген хабары булманда қалыуына болмайтуғынын хәм Зайырдың өзи қауип астында турғанын айтып.

— Мине, усылай болған соң, Мойнаққа қарай тарт-пасаң, болмайды, — деди.

Анна Ивановна буннан кейин өзиниң Зайырда қалыуын онша зорлаған жоқ. Зорламауынын себеби

оған Бердибаевтың алып келген хабары белгилі еді. Бірақ солай да болса олардың айрылғысы келмей өтінішін айтқан болып еді, оған Николай Сергеевич ырық бермей, таң сәхәрінде Аллаһберген менен екеуін қайыққа мінгизіп жөнелтіп, үйлеріне келип жаңа ғана жатып ұйқыға кеткені де сол еді.

—Ал қашың, келип қалды деген хабар мазалы ұйқысын бузып жиберді.

* * *

Ол былай еді:

...Ал қашың, келип қалды, — деген дауыс пенен жууырып далаға шыққан Николай Сергеевич атып ақ көбік қылып келип тұрған Бердибаевқа көзі түсіп, ұйқылы ояу көзін уұқалап:

— Не болды? Не хабар?—деді. Ол да оның сөзіне:

— Хабары құрысын, тез қашыңыз. Келип қалды,— дей берді.

Бердибаевтың алып келген сууық хабарын еситкен Николай Сергеевич дәрхал кийинді де, далаға шығып Богдановқа хәм басқа жигитлерге хабар бер, басларының ғамын етсин деп, өзі кеңсеге қарай жүре бергенде таң қараңғысы менен көлдің ишин биртүрлі бузылған дауыстар тыныш қауаның мазасын алды:

Все тучки, тучки понависли,
а в море пал туман,
Скажи о чем задумал,
Наш грозный атаман.

деген қосықты айтқан 20—30 лаған атлылар, булардың штаб қылып отырған кеңсесинің алдына келип тоқтап, оның есигін бузып, 10—15 адамды қамап атырғанын, штабтың маңлайындағы «рабочий солдат депутаттарының кеңесі» деген тахтайды жулып, оның

оршына кишкентай тахтайға жазылған «атаман Андреев командатурасының штаб жайы» деген тахтайды қатып атырғанын көрди де, екінші бір жайдың мушына қарай бурыла бергенде үйме үй кирип, тамақ ізлеген, уры ийттей тимискиленіп, уйқылап жатқан адамдарды жалаңаш жалпы түрде айдап киятырған жети сегіз құраллы адамлар алдынан шығып, олай-булай қаратпай тутты да алды.

Андреев Нөкисте мөкәнлап тура алмаған соң, Шымбайда бір ақ күн болып, өзинің тийкарғы штаб орайын Зайырда белгилеп, таң қараңғысында булманға келип орнасқан еді. Андреев киятыр, — дегеннен баслап арғы шети Шымбай, берги жағы Мойнаққа шекемги жасаған еллердің ишиндеги бай, молла, ийшанлардың хәммеси қууанысып, қууанышлары қойнына сыймай, құдайы жолына мал сойып, алдыларынан қарсы шықты. Рабочий—солдат депутатларын, Совет хұкиметин жақлаған, сол хұққында сөз сөйлеген адамлар болатуғын болса, оны ізлеп табыуды, большевик деген кисинің өзін ямаса тууған тууысқанларын әкеліп қамап азап беріу менен болды.

Зайырға жетпей атырып Андреев киятыр деген хабарды есите салып, қызыл көрген қарғадай жууырысып, Қарақум ийшанның мешитинде алдынан шыққан адамлардың ортасында мақтанып сөз сөйлеген Андреев:

— Жамағатлар, мениң қас душпаным большевиклер менен Совет хәм оны жақлаушылар, себеби олар бизнн казактың жолдас (товарищ) деген сөзин олар урлап алған, сонлықтан ол урылардың мықлап жазасын беріуге мен таярман. Мен сизлер үшін тууылдым, ар-намысыңызды жауыңыздан алып беріуге геллем кеткенше тураман. Биз тез күнде Мойнақта болыуымыз керек, егер биз Мойнақты алсақ, Москваның өзи бағынады, — деген сөзин еситкен бай, молла ийшанлар:

—Садаған кетейин, аузыңа май,—деп алдына жығы-

лып, кийиминің етегінен сүйді. Бул сөзге еки езіуи қулағына жеткенше күлген атаманың киятырған хабарын қашпан ақ еситип, көп дүңья-мал, затлар менен алдынан шыққан Ерназар келте:

—Жарайсаң парым, Бизин орайымызда сендей улды дөреткен құдайға ырзамыз— деп әкелген затларын алдына қойып, «Мынау менің балам, ат қошшылығыңа жарар, қасыңнан қалдырма»,— деген сөзин айтып, баласы Сайымды да қасына қосып берди. Сол күни Андреев Қарақум ийшаның ауылында қонып, ояқ-буяқтан келген бий, аталық, болыс, ақсақаллар менен сөйлесип құраллы күш жыйнауға кирсти. Андреев Нөкестен шығыпты, Ханмақсым менен биритипти,— деген хабарды есиге салып, өзлеринің не тамына кирген бий, аталық, болыс, ақсақаллар Успенский менен сөйлесип болған күнниң ертеңше ақ булардың изинен келген Кузнецов өз таярлықтарын көрген еди.

Соның менен ерикли хәм ериксиз түрде нөкерлер жыйналды, оған «жабайы дивизия» (Дикая дивизия) деген атақ берип оның командирине Успенскийди таярлады. Мине Андреевтиң изине ерген «Дикая дивизияның» бир қанша адамлары таң қараңғысында келип Запырды басқан еди.

Өзлеринің өмиринің қурыуын сезген, адамшылық арын сатқан жауызлар бул жерде адам түршигерлик хайуанлықтардың хәр түрин иседеп, большевиклерди, рабочий солдат депутатларының адамын хәм оның ырбалында,— деп гүдикленген адамларды туғын, алып, жалаңашлап сабау, тақым бурау салуу, керегеге керип қойып урыу, қуйрығын отқа таңлау, хәтте тилден бөтен қарыу жоқ адамлардың тилдерин бурауға шегем барды.

Хайуанлардың қолына түсип қалған ким баласын, ким ерин, ким тууған туысқанларын көрип шыдай алмай, зар еңиреп жылаған хаяллар, аталап шырлаған

жас балалар, қулыным,—деп бозлаған кемпир, ғаррылардың зарлы үнлери дәрьяның бойын жаңлатып, көлдиң ишин гүңирентип, қайғылы зарға бөледі. Усындай муңлы картиналардың арасында биреулердің торға түскен палапандай шырқыраған ашшы дауысы қулақты жарып:

— Қан қумар, жауызлар, қолыңыздан келгенлеривизди аямаң, уақтыңыз аз қалды,—деген қақарли сеслері де еситиледи.

Жауызлықтың қәртүрлерин ислеуди Андреев жабайы «дивизияның» командири Успенский менен оның начальниги Безносовқа тапсырды.

Успенский узын бойлы, жыланшық, қара пәреңнен келген, еки бетиниң қаны жоқ, сур бет адам еди. Ол қандай қайуаншылықтың түрин адамларға ислесе, миези де, түри де соған ылайық еди. Ансызда қолға түскен адамларды малдай сабап атырғанның үстине жетип келген Ерназар келте менен Таллық болысын көргенде жағымпазланып жалпылдаған Успенский:

— Вот, отағасылар, сизлер менен бизлерди қор қылмақ болған большевиклерди қандай қылып атырғанымызды көрдиңиз бе,—деп бетине қарап, әстен мыйығын тартқан күлки менен күлип қойды. Булардың бул иesine ырзалығын билдирген, әсиресе Николай Сергеевич Козловты азаплап турғанын көргенде қууанған Ерназар келте:

— Жолыңа дүнья мал, рахмет, қарағым,—деп Успенскийдің қолынан қайта-қайта қысып, өзиниң ойларын Козловта ертеден киятырған кегиниң барлығын, Айқызды мал берип баласына атастырып алғанын, оның бир күнги болған қәдийсениң ишинде жоқ болып кеткенин, ақырында Козловтың үйинен табылып, алып кеткен жеринде жау шапқан күни тағы да жоқ болып кеткен жеринен излеп табалмай жүргенин, оның бул жайда жасы-

рынып жүриуі мүмкин екенлигин, соны усы жағадан излестіріп табыуға жәрдем беріуің, егер келинимди, бул жағадан табалғандай болсаң, қолға қууыстырсаң, соның менен қатар келинимди бузған бузақылардың мықлап жазасын берсеңіз екен,—деген өтінішін айтты. Ерназар келтениң сөзін мұқият түрде тыңлап тұрған Успенский тағы да көз қыйығын жиберіп:

— Ол бизге қешінерсе емес, Таллық болысының қол астында болса таптырып, келинимді қолыңа беремің. Мынадан алынатуғын кегің не менен питеді?—деген сорауына жемте тойған қораздай сымпыйып қасында тұрған болыс:

— Ел бүлдірген бузақы халық алдында атылсын. Бизің тилек,—усы деді.

— Ол бизге мал сойғаннан оңай ғой. Ол тилегің орынланады, жүр ізіме ер,—деп ізіме ертіп Андреевтің алдына әкелгенде ийесін көріп, еркелеп, қуйрығын былғаған ийттей, бұрынғыдан да бетер жымылдап, Ерназар келтениң арзасын айтып оған өзінің шешкен шешіуің айтқанша бул да:

— Дурьс, шешілген мәселе күштің барлығы да өз қолымда, баласының қасын адам қосып бер, егер бул жағадан табылғандай болса, тауып алған соң не қыламан десе де, өз ықтыярын өзіңе бер,—деген сөзін есितкенде Ерназар келте тағы да жағасын екі қолы менен ұсылап тұрып:

— Жолыңа дүнья-мал, жолыңа дүнья-мал,—деген сөзін қайталай берді.

— Міне, соның менен Ерназар келтениң баласының қасына қойға жеріген қасқырдай, көзлеріңе қан толып жүрген бес алты жигит қосып, дәслеп пүткіл Зайыр сорамын излестірді, үйге үй киіріп тінтіу салды, барақта қыздан қешқандай дерек таппады. Бул Зайыр Сора-

мында Айқыздың жоқлығын билген Ерназар келтениң баласы Сайым:

— Қап балам, қолыма бир түсерсең,—деди.

Жапырағы түсип, сәни кеткен қамыслар қатты ескен самал менен теңселип, қахәрли түрде ызғырып мени көрдің бе дегендей болып, аш қасқырдай ысқырып тыным таппай хуулейди.

Бул қатты боранды мексинбеген бир топ балалар аяғына байлаған конкий менен байраққа қосылған атлардай бирин-бири қууып, тутас қатқан дәрьяның музының үстінде таң алдындағы биринен соң бири ғайып болып кеткен жулдызлардай зымырап, хәр заматта көз ушында көринеди.

Бул балалардың ойпағанын жақтырмағандай тутасқап музлар суйықтың қатты қахәрине шыдай алмай шырт етип айрылып бир тилип алған қауынның тилигиндей белги берип, жасыл таңбалар салып сықырлайды.

Аспандағы ала бултлардың астынан шағырайып шыққан күн еңтерилип, уясына қарай бет алғанда түңлиги жабылған қара үйдей бир қара булт келип өңменин төсеп, күннің төбесине мине қалғанда күнде көзден ғайып болды.

Түңги дала.

Жарқыраған ай, жымыңлаған жулдыз бирин-бири қуып жууырып, қара үйдің ишинде отырған адамлардың биреуине булттың қара таңбасы түскен уақларда отырған адамлардың бир топарлары шын жолдасың, шын достың болмаса, көрер күннің усы, буның барлығы да дос болып жүрген сумлардың иси. Егерде, шын жолдас болғанда бундай болар ма едик десе, тағы биреулері «бардың иси пәрман менен, жоқтың иси әрман менен» деген, енди биз ойлаған мақсетимизге жете алмай әр-

ман менен өтип кетемізбе, десе және биреулері жоқ олай емес. бизге дос та, жолдас та бар. Бирақ та ол дослар, ол жолдаслар бизің ойлаған ойымызды орындау үшін күнде атыс, күнде шабыс пенен залымлар үстине қуырмаштай оқ қуйдырып, жаудың басларына зәулим салып жүр. Олар булманға бүгін ямаса ертең ақ келип қалар. Сол ұақларда бул тарихый күнлер хәрқайсымыздың тарихымызда жырлар болар,— деп адамларға күш-қууат берген ұақта айдың бетінен қара булт серпиліп, таң қараңғысы кетип, зәрре жақты болғандай болып еді, сол мәхәлде:

—Козлов, Николай Сергеевич, деген дауыс пенен ой түбіне шүмін отырған Николай Сергеевич ойлаған ойын бөліп, жууырып далаға шықты. Ол далаға шыққан ұақытта жымыңдаған жұлдыз жарқыраған ай хош бол, жатқан жерің төрқа болсын, дегендей бирип-бири қууысты, оған қосыла қауадағы неше түрлі бултлар да бириің изінен бири жууырды, сууын қамыстың басындағы түнеп қонып отырған ғарғаларға шейін ертеңнен қалдырмай хабарыңызды жеткереміз хош бол дегендей ғақ етп бириің сууынан скиің сууыңа барып қонады.

— Айда, жүр, алымды қатты бас,— деген дауыс пенен жел аударған қаңбақтай айдаған жағына жүріп киятырған Николай Сергеевич екі жағына көз таслап қарайды. Ол көз таслап қарағанда екі жағындағы топарласын турған адамлардың мөлдіреген көзлерінен шыққан жаслар оның сайып күш-қууат ендіріп, көкірегін кере таслап алға умтылады. Әлде не ұақытта «тоқта, келдің» деген дауыс пенен тұрып қалғанда, отыруға орын, тұрарға жер жоқ, дүнья тарылып, қыймылдауға орын жоқтай, хәркім тұрған тұрған жерінде силейіп қатып тұрған адамлардың ойып:

—Жамағатлар, тыңдаңыздар!— деген сөз бөліп жиберді.

Бұл сөзді тыңлаған адамлар не дерін билмей, самсаз болып, тұрған тұрған жерінде ортаға шығып сөйлеген адамды өзлерінің отлы көзлери менен атып жибергендей болып хәммеси жеркенишли түрде соған қарады. Минут артынан минут, саат артынан саат өтіп атыр. Аралдың туулаған толқынындай айналасын қоршаған халық қанқор жауызларға отлы көзлери менен қарап тұрғанын көрген Николай Сергеевич еңсесі түскен басын жоқары көтеріп:

— Жолдаслар! Халайықлар, бұл жауызлар бизлерді урып, қыйнап ата берсин, бірақ та бизлерге өлим жоқ.

— Жасасын—Ленин!

— Жасасын—Совет!—деген гезінде гүрін етіп атылған мылтықтың сесті шықты.

Қозғал нәлет тамғасы басылған.

Жақанның аш хәм қуллары!

деген оның сөзін көптің ишинен бірқанша адамлар жадырап шыққан күн нурының астында қайтадан көлдің ишин жаңлатты.

Бұл 1919 жылы Әбжел деген жерде Аймурзаның ауылында, ал қашан келип қалды деген сөздің салдарынан болған ис еді.

Жигирма сегизинши бап

Иван Васильевичтің Перийзаның бетине қарап:

«Баранчук или кызымка,»—деген сөзін есипе түсіріп мағанда сондай айтар күнлер боларма екен деп сол жамбасынан барып оң жамбасына аударылып, жаңа жата бергенде есіктен кирип келген Досберген:

— Айқыз!.. Айқыз...деді сууға батып баратырған адамдай албырап сесті шыққан Досбергенді көріп:

— Не қыл дейсең?—деп жатқан орнынан ушып турды.

— Түргел, аұхал қыйын,—деді.

Досберген жеткерген бұл сууық хабар жаңа ғана

жайма шууақ болған Айқызға төбеден жасыл түскендей болып жүрегі аузына тығылып қалыш-қалыш етти де:

— Ол не гәп? деўге тил келди де, мөлдиреген қара көзин жалт-жулт еткізип жатқан Перийзаға қарады. Ол қалың оттың ортасында қалғандай ауып барып, зорға басын көтерип, дийўалға арқасын сүйен отыра кеткенде, тамның төбеси түсіп, арқасын сүйеген дийўалы қулап баратырғандай болды. Бул мәхәллерде есин жыйнаған Айқыз:

Кеткен адамлардан хабар жоқ па?—деди.

—Хабар жоқ, жүр кеттик штабқа. Адамлар штабқа жыйналып атыр,—дейди.

Булар үйден шығып штабқа келгенде адамлар толық жыйналған еди. Жыйналған адамлардың ортасында отырған Иван Васильевич келген адамларға жағдайды толық түсіндірди. Ол отырған орнынан турып:

—Жолдаслар!—деп өзиниң өткір көзи менен тумтұсқа қарап, жана ғана келип адамлардың ортасынан орын алған Айқыз бенен Перийзаға көзин тигип, Досбергенге мәниң қасыма кел деп, өз қасына шақырып, алып, сөзин дауам етип:

Сөйтін олар Жортнастан пияда кетти,—дейсең бе?—деди. Ол да оның сөзине:

—Биз қырмызы барақтың үсти менен тартып Жортпасқа апарып салдық, олар сол жерден пиядалап кетти,—деди Досберген.

Бул Жортнас Аралдың шетіндегі бир атаулық жердің аты. Ол жердің аты болған менен оның да өзине ылайықлы тарийхы бар.

Ертеде Шыным деген киесі болған, ол өзи шоқ батыр болып жасынан жау жарақ, садақ қылыш жыйнап, ауылындағы хәм басқа ауыллардағы телі тентеклерди сақлап, халықты қорғау иси менен шұғылланып ханнан шығып, салық сорап келгенлерниң теңдик бермей, сал-

ғыртсыз жасауыллардың атларын тартып алып базар қылады. Буган ханның жууындықорлары болған аталықлар, бийлер Хийуаға жаманлап барып, буйрық әкеліп отырған елинен көширеді. Ол бул жерден көшкеннен соң ҳеш жерде мэкәнлап тура алмай, ең ақырында көл жағалап соннан орын басады. Бир күни дәрьяны жағалап қус атып жүрсе, бес азналы қайықты көрип, қайықшыны қырға шақырып алып тексерип қараса, ханның саудагерлери екен, оның ишиндеги ханның еки адамын өлтирип сууға атады, тутқын болып жүрген бир адамды өзине қосып алады. Ханның кемесин олжа етип алған жеринде ханның еки адамы қашып кетеди. Бул қашқын адамлардан қауипсинген Шыным Хийуадан әскер келип, бизди тухым құрт қылар,—деген ой менен усланған бенделер менен қолға түскен кемеге қол менен айландыратуғын үш пәрик соғып өзине тәбийғый бес үйдиң бала шағаларын тийеп Қазалыға қарай қашады, мине сол қашқан адамлардың басындағы болған Шынымның еки ҳаялы болған. Оның биреуиниң аты Қытай, оның шын аты Бийбимәрьям. Қытай деп ат қойыуының себеби, қарақалпақтың Қытай урыуының қызы болған. Екиншисиниң аты Жортпас. Бунның шын аты Тыныбийке, бул дым сабырлы; асықпай сөйлеп, асықпай жүретуғын адам болғанлықтан Жортпас деп аталып кеткен. Булар қырмызы деген жерден өте бергенде атауда қайықлары қайырлап тийип қалады. Сол жерде үш күнге шекем сууға түсире алмай жатқанында Хийуадан әскер шығып, он сегиз қайық пенен қууып, қайырлап жатқан жеринде изинен жетип, қашқыншыларды қамайды. Бул жерде үлкен урыс болады. Хийуадан келген қырық адамға Шынымның бир өзи садақ пенен оқ атып қарсы турады. Ең ақырында Хийуалыдан үш адамды өлтирип, садағының оғы таусылып, өзи қолға түседі. Сол манда Шынымды алып, қайықты сууға түсирип жасауыллар қайтады. Малы менен Ты-

ныбийке атауда қалып қояды. Бул атаудың Жортпас болып аталыуы соннан қалады.

Сарыбас қолтығы тәрелінен келген душпаңдардың атқан кишкентай топ оғы менен мылтықтарының сесті менен қаланың оянып хәм уйықлап күн кеширип турғанына бир талай уақыт болды. Бул қалада атыс тек кеште ғана тынған менен үстимизге келип, жасырынып жатқан жеримизди ізлеп тауып алмасып,—деген ой менен ара-тура атқан мылтықлардың да сесті еситилип турады.

Таң атыудан еки тәрелтен де жүрген адамлардың қарасы көринеди. Ердин ерден қауип бар,—дегендей бир-биреуине батып, үстине дүпип баралмайды. Андреев-лердин бизге бағын, қуры босқа хәлек болмаңлар, атыспай қолға түссеңіздер өлимнен азат боласыз,—деген ультиматумына қарсы жууаптан бөтен хешнәрсе алалмады. Олар жазған ультиматумына қарсы жууапты алған уағында қоршауда турған кишкентай қалаға қаратқан топтың аузы қорқынышлы түрде ғана жөтеледи. Ол бир мәртебе жөтелген соң қасындағы адамлар тағы да оның айтқандары ушып жанадан қорғасыннан табақлар тартуға асығып, дәрхал қара топтың құлқын табағын салса-салып бауын тартып атып жибергенде жер силкингендей болып теңиз гүңиренеди.

—Нәлет болғырлар, таң атпай үріп, не қылып жүр екен,—деди уйқысын ашалмаған Досберген.

—Таң атпай атырып үрмесе ийт бола ма?—деди мыйығынан күлген Иван Васильевич.

Андреев баслаған ақ бандалардың командасы Сарыбас қолтығына келген пәттен баслап Мойнаққа адам жиберип, барлық қуралларын таслауды урыспай қаланы бериуди талап етті. Егер урыспай тек Мойнақты таслап кетсе ямаса өз ықтыярлары менен берилсе, өзлерине тиймеймиз оны етпесе биреуин де аямаймыз, деп ультиматум үстине ультиматум жоллады.

Бул ультиматумды алған соң штаб дәрхал кеңесіу менен машқул болды. Бул кеңесте тек ғана бир мәселе қаралды, ол да болатуғын болса, қуралды таслау ма имаса тасламау ма?—деген еди. Бундағы болған жарыс сөз жүдә қызып кетип, бирпараларының сөзи қуры нәтийжесиз болып шығып атыр.

Бирқанша жолдаслар Андреев тәрөпинен берилген ультиматумға бойсынып таслауымыз керек, ал қурал тасламасақ, оған қарсы турғандай бизде күш қайда, бәрибир қоршаудамыз, қуры босқа әуөре болып, қалаың халқын да өзимизди де қырғынға ушыратып алмайық дегенде:

—Қурал тапсырыу ма? Ол ҳешқашан да болмайтуғын нәрсе, ҳеш қурал тасланбасын.

— Биз ҳәлек боламыз, қуралды дәрхал тапсырыу керек.

— Бул қорқақлардың сөзи.

— Бул қорқақлық емес, аўхал соны талап етеди.

—Жоқ, аўхаллар оны талап етип отырған жоқ, буны талап етип отырған қорқақлар.

— Бул сатқыншылардың сөзи.

— Жасасын Совет!

Бул шауқымлы, қызғын сөзден кейин бираз ауыр ойдан соң орнынан турып, қабағын үйип, еки қолын қалтасына салып, шылымның түтини менен ала бурқан болған жайдың ишинде арман-берман жүрип, жигерлі түрде Иван Васильевич:

— Жолдаслар! Революция толқыны ен жайып көтерилген сайын капиталистлер дуньясы ең соңғы күшин жумсап, бизиң менен арпалысып отыр. Ҳәзир Россияда ҳәм биз жасап турған Россия патшалығының темир буғауының астында жасаған қарақалпақ халқының жеринде Советлер ҳүкметин тиклеуге көп ғана қанлар төгиліп атыр, және де көп ханлар төгилмекте. Бирақ, бул төгилген қанлар Совет ҳүкметин алып келетуғынында

хешқандай сөз жоқ. Арал бойындағы қанға жериген душпанлар бизиң жаў жүрек жолдасларымызды атып, қанымызды суўдай ағызып атыр.

Ауҳаллар жақсы емес, Зайырдағы жолдаслар пүт-киллей қолға түсип, Николай Сергеевич душпанлардың қолында қаҳарманларша өлди. Жаў жүрек қаҳарман жолдас Николай Сергеевич Қозловтың естелиги ушын орынларыңыздан турууыңызды сорайман,—дегенде қабақтары үйилген адамлар душпанға қайнаған кеклері менен орынларынан турып үнсиз, сессиз қатты да қалды. Бес минут сөзсиз турған адамлардың бетине өткір көзи менен қараған Иван Васильевич:

Биз большевиклер турмысқа ашық көз бенен қараймыз, бизлер бұл гүрестен хешқандай зыян көрмеймиз,—деп мөлдиреген көк көзін аударып тамның төбесине қарағанда шегилген шылымлардың буұдақланған қара түтинлери аспанда қалқыған қара бултарға усап, жайдың ишинде буұдақ-буұдағы менен апа муш пенен мына мушқа теңселип барып турғанын, бир бөлек түтини Аралдың үстінде қалашып қағып қиятырған нәхән ылақадай әсте сызып төбесинен өтебергенде:

—Төбемизде қанша қара булт болмасын, олар бизди жене алмайды. Бизлер женемиз.

—Бизлер жеңушилермиз!—деп азмаз иркилди де, қайтадан сөзін дауам етип,—хәзир бизлер қулақ-мурны кесилген адамдаймыз. Кеткен жолдаслардан еле хабар жоқ. Олардың барып жеткени ямаса жетпегени бизге қараңғы. Хәзирги турыста бизлерге олай-булай қозғалыуға мүмкин емес, биз қоршаудамыз. Тез күнде бир жақлардан бизге жәрдем болар,—деп мен айта алмайман. Енди бизиң жалғыз ғана жолымыз Тигараў арқалы Аралға шығыу, басқа жол жоқ,—ал урысыуға бизиң күшлеримиз тең емес.

—Айтын, жолдаслар, енди не ислеу керек?—деп орынлыққа отырып, махорка салған қалтасын алып, бир

шылым махорканы қағазға орап, қалтасындағы шақмақ тасын алып, шылымын тутандырды.

Өз ретінде сөзге шыққан Бектурсын орайдағы ауқалларды толық картаға түсіріп, Иван Васильевич айтқандай ауқал жақсы емес, бизде қырағылық кем, усы уақытқа шекем Успенскийдің ким екенін билмегенбиз соған толық дәлilл бола алады. Ол хәзир «жабайы дивизияның» командири Сарыбас қолтығынан десант таслап, бизди қауип астына түсіріп отырғанда сол. Енди бизге еки жол бар. Биреуи болатуғын болса, жаңағы усымандағы бирқанша жолдаслардың айтқанындай урыспастан қару-жарақты таслап берилиу, егер олай ислейтуғын болсақ, гүенленген қозыдай шетимизден атылыуымыз керек, өйтип өзимизди услап берип, өлимге барғаннан арпалысып өлиу керек. Енди екинши жол бар, ол да болса қаланың ишинде бир қанша адамларды қалдырып, бирқаншамыз жел қайық пенен Аралға тартыуымыз керек сол жақтан жәрдем сорауымыз лазым. Мениңше, усы дурысырақ болар деймен, егер урысатуғын болсақ шетимизден набыт боламыз, себеби, оларда күш көп, тек жақын күннің өзінде атаман Дутов Андреевке елиу миллион патрон жиберген, ал биздеги қурал-жарақ өзлериңизге белгили. Қус мылтық, берзенкилер менен хешқандай нәрсе ислеуге мүмкин емес. Сонлықтан да бирқанша адамларды булманда қалдырып, бирқаншаларымыз Аралға тартқанымыз дурысырақ болар. Биз күш пенен келсек, мундағы қалған жолдаслар бизге иштен жәрдем берсе, душпанды пыт-шыт қылыуымызға сөз жоқ,—деп орнына отыра бергенде, үсти-басы малпақ-салпақ болып кирип келген Рамазанов:

— Рухсат етиңиз жолдас начальник, бизиң биринши ислен шыққан қурал тәжирийбедеп жақсы өтти,—деп кишкентай топты сүйреп ортаға әкелип қойды. Қай уа-

қытларында құрал-жарақтан албыран енди не қыламыз, деп турған адамларға сүйреп келинген кишкентай топ беллеріне бірқанша дәрман болғандай болды. Бул исленген топтан бұрыннан хабары бар Иван Васильевич орнынан ушып турып, бул бизнің биринши табысымыз, бул табыс пенен мақтаныуға болады,—деп адамларға биринши топ пенен ҳам оның оғын иелеп шыққан Рамазановты таныстырды.

Рамазанов өзимизге белгилі Қаллибекти баққан ҳам оны жайғастырып, аман қалған иинисин аўылға қайтарып жиберген. Үргеде балық аўлаутуғын балықшы еди. Оның азда болса темиршилик пенен шуғылланатуғын әдети бар екенни сөйлесип атырған сөзиниң арасында билген Иван Васильевич пенен Бектурсын оны апарып Бекполаттың устаханасына орналастырды. Бул устаханада үлкен құрал ислемеген менен арбаның бергенегі, қазан ышпақ, қара құмғанның ремонтын, аттың тағасы қусаған майда-шүйде нәрселер менен, қара мылтықларды ремонт ету, шойыннан пытыра ислеу иси менен шуғылланатуғын еди. Рамазанов өзиниң тийкаргы кәсиби балықшылық пенен бирге өз ислериниң арасында бир мезгил устаханаға келип, темиршилик ислери менен машғул болды. Бул келген соң устахана бұрынғысынан кенейип, қылыш, найза, тағы соған усаған нәрселерди де иследи. Күнлердиң күнинде Рамазанов көшеде жатқан бир трубаны тауып алып соннан бир нәрселер ислеуге кирисип, жам менен ататуғын кишкентай топ иследи. Ол исленген тобы биринши оқ атқан ўақытында жарамсыз болып, атқан оғы тек елиў метр жерге барып түсип, оннан арман барыуға жарамай дәриниң күши менен жарылып қалды. Оның ондай болыуының себеби, табылған труба көп ўақыттан берли далада жатып, тоғ басқан ширік труба еди. Биринши исленген тәжірийбеси нақолай шыққан соң, енди екінши мәртебе тағы да

ислеўге кирискен Рамазанов Арал тәрепинен хан пароходы менен келген бир таза труба тауып алып, өз исин дауам еткенде, бул иси нәтижелели болып, салынған дәриге шыдам берди. Оғы болатуғын болса, ски мың меҗр жерге шекем барып жететуғын болды. Бул табысына мақтанған Рамазанов биринши табысын әкелип көзден өткерди. Отырған адамлар жаңа устаның исине қайырлы болсын айтты. Соның арасында ортаға түскен усыныс бойынша бизиң биринши исленген топтың оғы Совет хукимети ушын, Сарыбас қолтығына қарай бизге қарап, өнменин төсеп турған жаўға қарап атылсын деди. Бектурсынның бул усынысын қабыл еткен адамлар жаңа топты сүйреп далаға шыға бергенде душпанның түйе жолдан келетуғын жолын бақлап жүрген отрядлардан Өтеген, ийшине қап салып көтерип киятырған адамды әкелип:

— Мине, жолдас начальник — Иван Васильевич. Мына жигит пенен танысып қойыңыз,— деди. Иван Васильевичтиң оның қасындағы турған Бектурсын менен Досберген Айқыздың да иши толы қапты көтерип келген адамға тас шыраны тугып, пилигин қолы менен ысырып бетине қарап:

— Әбдикеримбисен? — деди. Ол да олардың артын зилли етип айтқан сөзин түсингендей:

— Ауа, мен, кешириниз гүнамды. Мен сизлерге саўға менен келдим деп күни менен, ийнин басып, зилдей болып киятырған қапты жерге тартып урып:

— Мынаў мениң саўғам,— деди. Оның не екенин айыра алмай, қапқа үңилип турған адамлар:

— Бул не?— деди.

— Бул усы жағаның жалғызғағы,— деди де орнына қозғалып, қаптың қасына барып, байлаған жибиш иеше берип:

— Мен сизлерге жаманлық ислеген адамман; Айқыз бенен Досбергеннің екеўиниң таза муҳаббатына қарсы

шығып, екеуін екі жақта сергиздан еткен адамман,— деди де, ол дәслеп усы сөзди өзинен өзи айтып отырған адамдай сезип, ең соңғы сөзині айтқанда өзинің уясына кирген шүңгир көзи менен Айқызға қарап:

— Қарағым, енди менен шоршыма. Жайнап тұрған көз болған менен мен бір отқа түскен гүбелек секіллі соқыр ағаңман. Енди көз соқыр болған менен геўдемдеги туулаған жүрек оты, кимнің ким екенін маған танытты, — деп азмаз дем алғандай болып көпке қарады. Сол минутта сөйлеуі оған қандай қиын болса, жылауда сондай қиын болды. Соның ушында көкіректі көрнеген шерди тарқатыу ушын екі көзнен сорғалап аққан жасы екі бетинің алмасын жууып, жибиі шешип атырған қаптың үстине торыс-торыс түсті. Бул мәхәл үстине түскен хәсиретнің қара бултын серпилтиўге екі көзнен шыққан жас, бәхәрдің қуяшынан жадыраған майса көк шөптей кеулин көтеріп, қайтадан адамларға қарап:

— Мине мынау турмыстың жауы, усы турмыстың жауы мени усы күнге шекем адастырды. Достыма душпан қылды, — деп қаптың аўзын ашып:

— Шық майданға, жарық күннің душпаны,— деп Ерназар келтениң желкесинен тартып адамлардың ортасына қарай ийтерди. Ол да қалың қамыстың порығын көтеріп шыққан жалғызактай, аўзын буўған қаптан шығып, маңлайының терин шапанның етеги менен сүртип, ғене тамның қуўысында отырған байыўлыдай көзин жалтақ-жалтақ еткізип бетине үңилип тұрған Иван Васильевич пенен Бектурсын хәм Досберген менен Айқызға жалт қарап, көзин қыпылық-қыпылық еткізгенде:

— Ғе, ата, адасып қаптың ишинде не қылып жүрсиз, — деди, Айқыз. Бул мәхәлде көзинің алдындағы тас шырадан атлығып шығып тұрған шилтениң оты көзине тәуір көринип, Айқыздың сөзинің тийкарына түсиниң:

— Я әлхәббиз,— деди оның ол сөздин не екенін

түспеген сонша жерден қапқа салып арқалап келген
Әбдикерим:

— Бул әлқәббиз емес, бай аға. Бул қудирет. Мен
сени бұрын көтере алмайтуғын едим, арқама қандай
қағып салайын десем де, аяғың жерден көтерілмей, ең-
семди қара зил басатуғын еди. Мине бүгін сени сонша
жерден қапқа салып көтерип келдим. Бұрынғы қара зи-
лиң маған шымшықтың ауырындай болған жоқ, себеби,
маған питкен қудирет күш сени көтерип алып кетиуге,
хәттеки аспанға алып ушыуға маған жәрдем берди. Ол
қудиретли күш мына мениң досларым,—деп тағы да
қайтадан адамлардың бетлерине қарады:

— Ағайындар, кешириң гүнамды. Мениң жүрегим-
деги тутанған ызалы кектиң ушқыны от болып лаулап
жауға қарсы адамзаттың қас душпаны болған жеги
құртларға қарсы жигеримди қайнатады. Мен сизлер-
ге ең соңғы күнимди айтайын:

Усыдан бирнеше күндер бұрын ойда жоқ жерден
қууанышқа тап болдым. Оның несиң сорайсаң. Мениң
ол қууанышым жалт етип көринип демнің арасында
сөнип кеткен, өмири зая жулдыздай қысқа болды. Ол
қууаныш ұзаққа созылғанда қайтер еди, мүмкин бун-
дай хәдийселер болмаған боларма еди,—деп Әбдике-
рим қайғысын тереңірек сүүретлейтуғын тағы бир те-
неу ізлегендей ауыр түрде гүрсинип үзілген гүрриңиң
қайтадан баслап:

— Усыдан бирнеше уақыт бұрын, мен ұллы бол-
дым. Ол ұлдан мине усы сурапыл қырғын болғалы ха-
барсыз едим. Мениң хабарсыз болыуыма себеп, мына
жер құрты, адамзаттың азғыны, қас душпаны басым-
ды мәмелектей ғыр айландырып, өзиниң қасынан
қалдырмай жүретуғын еди. Ұллы болдың, деген хабар-
ды еситип, бұрынғы өлген балам қайтадан тирилген-
дей болып, буннан жууап сорап үйіме барып балам-

ды баўырыма басып, сүйип жаңа ғана қуғанғанымда усының баласы Сайым үстине бир топар адамлар менен кирип келди де:

— Мине, мынау қашқын, большевиклердің жансызы,—деди.

— Мен келген адамларға өз жағдайымды, балалы болғанымды сол баламды көрiу үшін жуған сорап келгенимди айттым. Олар мениң арзыма құлақ аспайды. Соның арасынша даладан гүiлдеген бир дауыс:

— Жаманның бала жапылысы қара,—деди. Мен оған:

— Неге хәулиресец? Байдың малы қадирли болса, жарлының жаны қадирли деген. Баласын далаға таслап атырған адам көргенимиз жоқ,—дей бергенимди билемен қахәрли дауыс:

— Жатқар ийттиң баласын. Алғанын берсең,—деген сөз шаңқ етті. Соның арасында хаялымның:

— Мен апамаң, урма, жибер баламды, деген сөзи құлағыма тал-тал келди. Ол сорлының сонпаң кейинги өмириниң не болғанын меннен сорама. Бир уақлары есимди жийнап көзимди ашып қарасам, хаялымның үсти басы өрим-өрим, бет аўзы даладай қан. Төбеден аққан қара қан бет аўзын жууып, тап аяқ ушына шекем барып дағал-жағал болып қатып қалыпты. Домбықтай болып исип кеткен бетинен жылтыраған еки көзи зорға көринеди. Ийек қағып зирилдеп жылаған баламның дауысын еситкенімде, ыйығымды басып турған қара зил сылық етип жерге түскендей болды.

Жас нәрестениң жер құрты, адамзаттың қас душпанларына қарсы нәлет айтқандай зирилдегенин көрип «өзиме-өзим тәселле берип, ырзаман улым, қойшымнан шыққан жылан емес, шарықлап ушқан қыран екенсең, мен сени көрип төбем көкке жетти ғой» деп қушақлап сүйе берейин дегенимде, жас нәрестениң маған хош

бол дегендей еки ақ мәртебе ийек қаққанын көріп, аталық сезимім шыдатпай, қасындағы тұрған Ерназар келтениң баласы Сайымның қақ маңлайына беріп жиберіп астыма бүгірлетіп баса қалғанымды билемен. Еңсемнен келип түскен пәнже менен анадай жерге аударылып түстим. Солнан арғы жағы маған қараңғы болды. Бірақ та бір мезгілде толған адамлардың ортасында отыр екенмен, сондағы көзім түскен бизлер Айқызды алып қашқан үйдің ийесі Қозловты көрдим. Ол маған солманда барлық қателерімді түсіндірді. Көзімді ашты. Бірақ та ол мениң менен көп болмады. Оның жайнаған өмирін жер құрты жауызлар өширді. Гүлдей жайнаған жүзін сууық урған асқабақтың пәлегіндей солдырды. Ол гез келген оққа көкірегін ашып түріп етіп атылған мылтықтың сестинің арасында:

**«Қозғал нәлет таңбасы басылған,
Жақанның аш хәм қуллары!»**

деген сөзі маған құдиретлі күш берді. Сол жигиттің құдиретлі күші жүрегімді тербетіп, буны усыманға бір талай жерден қапқа салып арқалап әкелиўге мәжбүр етті. Қандай жаманлығым болатуғын болса, кеширіулерінди сорайман. Мен де сизлердің қатарыңызда өмир сүргім келеди,—деп сөзін тауысқан Әбдикерім аўыр ойдың шырмауынан шығыўға өзінше жол ізлегендей болып, тағы да не айтсам екен буларға, дегендей жан жағына қарап:

— Маған буны қалай қолға түсирдиніз дейсиз бе, деген ойға кетіп, тағы да көзін тигіп адамларға қарады. Ол қарауынан оның қалай босанғаны, Ерназар келтени қалай қолға түсиргени өзі айтпай ақ белгили еди.

Ол былай:

Әбжел деген жерде, Аймурзаның ауылында, көп адамлардың ортасында Николай Қозловты атып өлтірген соң, қанға жериген қан құмарлар бірқанша адамларды Шымбайға айдау үшін таярлады. Бул таярла-

ған адамлардың улыұма саны сексенге жақындайтуғын еді. Соның ишінде Бердибаев, Богданов хәм басқалар қатарында Әбдикерим де бар еді. Булардың аяқтарына кисен салып, қолдарын арқасына байлап, піт көрмес азаптарын беріп, Шымбайға айдады. Бірнеше күн жол жүріп, Шымбайға барған соң торьмаға қамап жожа қорлығын көрсетип, шетінен сайлап ата берді. Күшлердің күнінде жыйналмап жатырған дақылдарын жыйпап алыу үшін Қалмурат бай булардың бірқаншаларын айдап шығып, айдап әкеліп торьмаға қамайтуғын адам алып орағын орғызды. Тешірін қопартқызып күні-түні азап берді. Сол азаптардың ишінде адам түршігерлік иелерді де иеледі. Адамды қосқа қосыу, шығырға жегіу, жаптақты қол менен жуадырыу, ұсаған иелерди иелетті. Азынан қара кешке шекем жұмыс иелеген адамларға бір жутым тамақ та берген жоқ. Ауыр жұмыстың арасында аш болғаншақтап бір тешірди жаибасына сүртіп жетелі үшін Абдулла дегенли Қалмурат бай өз қолы менен атып өлтірді.

Булардан басқа да бір күнің ишінде Салатков, Крестофоров, Нияз улы, Жүсіп улы, Кобеевко, Беркман хәм Шренип қусаған ревкомның аталарын да жауызларша атты.

* * *

Күн сайып қырғын болып атырған жолдасларын көрген адамлар енді питім менен босануға жолдың жоқ екенін билген соң қалай да болса, хәрким өз басының ғамын ойлап, есабын тауып қашуға кирискенде, бул күни қашқап Билукин менен Борашиванның ишнен Қалмурат байдың атызынан күн батқан соң қайтқан адамлардың ишнен Әбдикерим зып берді. Әбдикерим сол қашқаннан күні-түні қашып отырып адам жүрмей-

туғын жолдар менен жүріп, Зайырға жоламастан Ақ-
қалашың үсті менен Мойнаққа қарай жол тартты. Ол
жол тартқанда мен Мойнаққа қуры босқа бармайын.
Екі жастың ортасына түскен муҳаббат отын сөндириу-
ге ұрынған адамзаттың жауыз қас душпаны болған
жер куртларының да алдауына ерген, аз күн болса да
солардың қармағына түскен, гүналы, сорлы қасқа едім
өз гүнамды ақлау үшін олжа менен барайын деген ой
менен өзім дарқан санаған күннен баслап, қалай да
болмасын Ерназар келтени ямаса Турды бий менен
Сайымның биреуін қолға түсірейін. Сөйтіп сол жауыз-
дардың биреуін саўғаға алып барайын деп, күні-түні
солардың жолын тосты. Жекке жарым жүргендей бол-
са бас салыуды ойлады. Бірақ та көп ұақытқа дейін
қолға түсіре алмай жүргенде; бір күні кеш алдында
Мәдели қийсықтың Қартабайға жақынлаған жерінде
Мәдели қийсықты жағалап киятырған бір атлыға кө-
зи түсті. Бул не атлы екен деп шапыран қамыстың ара-
сы менен кесе беллеп жол тартып атқа жақынлап келе
бергенде алдынан ушқан бір қырғауылдың сестінен
үріккен аттан, ат үстінде аңсыз отырған Ерназар кел-
те үшін ақ түсті. «Жолы болар жигиттің жең-
гесі шығар алдынан» дегендей ақ көктем тиле-
генин жерден берген сөз Әбдикерім де өр ығына қа-
ратпай, умбар жумбар етін дүсірлеп міне қалды да,
аузына қапанбас үпелек тығып, қол аяғын топ қылып
байлап, үлкен бір шубар қапқа тығып, арқасына қа-
рып салып, көлдің иіші менен Қартабай өзекке шөкем
келіп, жағада ескек, таяу менен байлаулы тұрған бір
қайыққа атып урып, төменге қарай ыға жөнелді. Қоз-
ғалайын десе хәр ұақларында таяу менен урып қойды.
Сөйтіп түйе жолдан шығып, атауға жаңа келе берген-
де түзетте жүрген Өтегенге тап болып, соннан штабқа
шөкем тағы да арқалап келіп:

Мине, мениң сизлерге әкелген саўғам,—деп, көк желкесиндеги қапты тартып ақ урды.

Бул сырлардың хәммесин билеген Иван Васильевич бетине қарап тунжырап турған Әбдикеримди көрип, өзиниң өткир көзи менен бастан аяғына көз жуўырттып,

— Жигит екенсиз, егер өз гунаңды анық түсинген болсаң, гунаң кеширилди,—деди.

Бул қуўанышлы хабарды еситкен Әбдикерим тунжырап төмен қарап турған басын көтерип алып:

— Рахмет досларым. Енди мен өлимге емес, өмирге умтыламан. Келешектеги өмирим ушын не десең де тураман. Ол ушын өлемен, қорықпайман. Айым сен де кешир, ағаның қателерин,—деп Айқызға қарап қушағын аша жуўырғанда хәммеси атылған тоқтың сесті шыққан жаққа қарай бетин бурды. Сол кезде аўыр ойға батып турған Бектурсын:

Бул бизиң жигитлердин қосыты,—деди.

Иван Васильевич пенен Бектурсын жаңа топты ислеген Рамазанов пенен дружинадың командирине адамлардың уйғарыуы бойынша Сарыбас қолтығынан өцменин төсеп киятырған жаўға қарап атыўға буйрық берди. Ондағы булардың ойы биринши жағынан жаңа топты сызип көриў болса, еквинши жағынан жақын-да ғана келип кеткен хан пароходы менен Аралдан көп ләшкерлер келген еди. Олардың тобы бар екен, деген жаўға ой түсприў еди. Истин пәтийжеси де солай болды.

Бул өдне пенен тағы да бир еки күн дем алды. Бирақ та оа узаққа барған жоқ. Хәр күн сайып жаў тәрешпен ультиматум келип жатты. Келген ультиматумның тийкары мазмунлары «Бәрибир сизлер узақ жасай алмайсызлар, Ошнан қайта атыспастан берилиң, оз ериклериниз бенен берилиңиз, өмириңизди сақлап қаламыз, жоқ урысатуғын болсаңыз, биреуиңиз де тири

қалмайсыз» деген сөзлерден ибарат. Мойнақ большевиклерінің алдында екі мәселе турды:

Оның біреуі—урыспастан жауға берилиу. Жау алдында бас ийіп, құл болуы.

Екиншісі —урысуы. Урысқанда сондай қураллы жауға шыдам бере аламыз ба, жоқпа?—деген сорау тур. Егер урыса қойғанда оған шыдам беріу мүмкін емес екенін хәммеси де мойынлады. Он-онбес бес атар, жигирма отызлаған берзенка, тағы да жети-сегіз қара мылтық пенен жау қайтарамыз деу ақмақшылық. Ал ислеңген топ болатуғын болса оның да екі үш атыудан қалмайтуғын оғы бар. Сонда биз қалай урысамыз, — деди.

— Ондай болса не қыламыз, не ислеу керек?—деді Досберген, тунжырап турған адамларға.

— Мениңше, деди көптен бери сөзге араласпай отырған Иван Васильевич. Адамларды екі бөлиу керек. Бирқанша адамлар қолдағы бар қару-жарақ пенен усында қалсын. Ал қалған жолдаслар болатуғын болса жел қайық пенен Аралға тартсын. Сонда барып ауқаллар менен танысып, егер Қызыл Армия Аралды алған болса солардан жәрдем сорау керек. Болмаса мүмкін емес. Хәзир бизлер бәрибир хешнәрсе ислей алмаймыз,—деді.

Соның менен бул пикирди қуатлаушылар көбейіп, Мойнақ группасы екиге бөлиніп, биринши топардың ишинде Иван Васильевич пенен Рамазанов, Бектурсын, Анна Ивановна, Досберген, Айқызлар қалды. Буларға жүкленген уазыйпа егер теңиз жағына Аралдан жәрдем келгендей болса, тылдағы адамларды көтеріу, душпанның тылына оқ ашыуды тапсырды. Екинши группаны басқарып кеткен Ефим Андреевичке Аралға барып жетиу менен тоқтаусыз түрк фронты менен байланыс жасал, солардан жәрдем алыу тапсырылды. Мине соның менен биринши группа толығы

менен жасырын жұмысқа өтті. Екинши группаға кирген адамлар еки жел қайық болып Тигараўдың тумсығынан өтип, Арлага қарай жол тартты. Булар кеткен соң еки күннен кейин жау қаланы ийеледи. Қаланы ийелеген жауызлар қолынан келген жаузылқлардың хэммесин де иследи. Қаланың ишиндеги қазақ, қарақалпақ, русслардың байларының қууанышы қойнына сыймай гүдикленген адамлардың барлығын тутып бере берди. Олардың көрсеткен адамын аймастап жазалау, «жабайы дивизия»ның командири Успенскийдің қолында болды. Усы гүдикли адам деп көрсеткен адамды малдай сабап, азабын берди. Келген күннің ертеңине ақ көшеден хаялы менен баласын көтерип баратырған Султанды көрди:

— Хей, сен кимсеп?—деди. Ол да оның берген сауалына қарап:

— Мен адамман,—деди. Қиссаншының ийттиндей дегерегин аялың не айтар екен, деп жүрген бес алты жигит ийек қағыўдан шап ете қалып қасына келип қоршалап:

— Большевиксең ғой а?—деди қутырған ийттин көзиндей көзлери жайнап «жоқ» деген сөзше қарамай, аш қосқырдай жуақылап өрден-ыққа сүйреди.

Жас нәрестени көтерип қасында киятырған Қызларгүл де қапелымның арасында ортаға түсип, «өйбей, бұл не сумлық» дей берди, әкеси менен шешесинин хэм де өзиниң өмир шырағының сөниўиниң тақалғанын жүреги селгендей, қолдағы жас нәресте жыртқыш хайуанлардың тырнағына түскен палапандай шырылдап қолда турмастан, шырылдап безилдей берди. Оның сайын жауызлар қутырып әлде не ўақта қасына келген Успенский:

— Сен киммен дедид?—деди. Ол тағы да бағанағы жуабын қайтарып:

— Мен адаммап,—деди. Ол сөзин жек көрген Успенский бетине қақшыйып турып алып:

— Қара беретугын жууабын. Мен билемен. Сен большевиксең...

— Мә саған керек болса,—деп берип жибергенде, атылған оқ пенен Султан аударылып ақ түсти. Қолындағы баласы менен аянышлы түрде ериниң үстине қулаған Қызларгүлди баласы менен екеуін бир оқ пенен гүм қылды. Бул ҳәрекетлерине қууанған қара жүреклер өз ислерине кеули толып, жолларына кетти.

* * *

Тигарау қолтығынан шыққан жел қайықлар еки күн өтип, үшінши күни Лазарев атауына барып жеткенде көз ушында көк тениздин үстінде аспандағы бултлардың арасынан сызып шығып киятырған қалқыған айдай бир нәрсеге көзи түсти. Қайықшылар дәрхал қайығын қырға тартып бул не деген ойға кетти. Қөшпели көп қопа дейин десе, булманлар көшпели қопа болатуғын жер емес. Ал ылақа дейин десе, оған тағы да усамайды. Не екенин айыра алмай турғанда үстиндеги қара трубасынан шыққан қара түтин уйытқып, қара гүрең сәўлеге бөленип, гейпара уақларында кең трубадан шыққан түтин менен араласа жалынлы ушқып теңиз үстин қызыл нурға бөлегендей болады. Бул мәхәллеринде буның пароход екенин айырған адамлар тағы да бул кимниң пароходы, бизикиме ямаса ақлардики ме деген үлкен ойға батып турғанында Аралдың көк сууын тумсығы менен айырып киятырған хан пароходы (қазирги Коммуна пароходы) алдымызда тосып жүрген кимсизлер дегендей етип, еки үш мәртебе бақырып, анадай жерге келип тоқтады да жағыстағылар менен хабарласты. Қырдағы турған адамлар Алламберген менен Никифор Семенович Михайловтын

дауысын еситкен соң буның қандай пароход екенін айыра алмай хүйрейлері ушып тұрған адамлардың кеуліні сергек тартқызды. Жағадағылар қуғанғанынан бас киімлерін аспапға ылақтырып:

— Ура! Ура! Жасасын Совет!—деген сөз бенен бәрі де қайыққа умтылып «Совет хукіметі ушын» деген қосықты айтып, Аралдың иінін жаңлатты.

Оқыушыларға түсініккі болыу ушын соны да айтып өтейік, биз усы гүрриңнің орталарында олар Жортнастан арман қарап иида кетті деген едик. Минен сол иида кеткенлер Аллаамберген менен Никифор Семенович Михайлов еді. Бул екеуіні қай күні жау келип Зайырды алып, Мойнақ тум-тустан хабарсыз қалып, хәмме жерден байланыс үзілгенде буларды Қазалыдан хабар алыуға большевиклердің Қазалы группасы арқалы Түрк фронты менен байланыс жасауға, соның менен Арал арқалы пароход пенен күш келтирүүге жиберген еді.

Булар Жортнастан шығып Қазалыға, оннан Түрк фронтына барып, соннан жәрдем алып киятырғанлар еді. Бул пароходта Аллаамберген хәм Никифор Семенович пенен бирге киятырған түрк фронттан жиберилген Громов басқарған бронепоезд бригадасы еді. Бул Лазарев атауындағы жел қайық пенен адамлардың ким екенін билгенсоң олардың сөзін қууатлағандай, пароход та еки үш мәртебе Аралдың көк толқынын айырып алға жүрді. Бизлер де сизлерден қалмаймыз, дегендей жел қайықлардың желқомлары көтерілді. Туулаған көк толқын қарсы алғандай пароходты оның тиркеуіне алған жел қайықларды гә жоқары гә төменге түсірип, теңиздің иінінде сайрап еткізді. Олардың үстінде жеңне сизики,—дегендей, дауыла қусы шарық урын, қанат қағып, ақырында Тигараудың тумсығына жеткерді.

Пароход Тигарау тумсығынан түн иінінде Үшсайға

келди ашық теңиздің үстінде тоқтады. Сол жерде қайткенде жауды жеңіу қолайлы болады?—деген кеңес ұзаққа созылды. Бул ұзаққа созылған кеңестің пәтійжесінде таң алдында жел қайық арқалы құрғаққа десантлар түсірилди. Үшсайдан баслап ысырылған жау Ақтөбеге шекем келди. Ақтөбенің үстіндеги болған ғажжа-ғаж сауашта душпан алға жүриуге мүмкинлик бергиси келмей, табан тиреп турып алды. Шүйкилдеген оқ еки жақтан да аяусыз атылып тур. Бир ұақларында бронепоездшылардың тобының оғы тау тасларды гүңирентип, жаудың үстине қарай атылды. Оны қууатлағандай пулеметтен оқлар қууырмаштай куйылды. Жау жағынан да атылған оқ қате кетпестен барып түскен жериндеги адамларды алып атыр. Бир ұақытларында:

— Жоқ, биз өлген менен артымыздағы қалған қызыл әскерлер бар. Олар бул жауызлардың жазасын береди. Алға жигитлер!—деген дауыс пенен алға умтылған Иван Матвеевич ушып ақ түсти. Соның арасында алдың тосып турған жау көзине шыбын секилли көринбей атылған топтың оғы менен араласа:

— Бронепоездшылар алға!—деген сес пенен Громов алға умтылған ұақтында жаудың сыртынан атылған кишкентай топ пенен желбиреген Қызыл байрақты көтерип:

— Совет власты ушын!

— Алға!—деп ушып киятырған Иван Васильевичтің қасындағы Бектурсын менен Досберген, Айқыз, Анна Ивановнаны көрген Алламберген де орнынан ушып турып:

— Бронепоездшылар алға!... Алға!.. Алға!.. — деп жууырғанда Аққумның үстнен урралап киятырған Палекеннің жолдаслары қашқан жаудың алдынан қоршаллады. Тум-тусынан қоршаған ерлерге шыдам бере алмаған жауызлар палапан басына, турынтай тусына

болып қашыу менен болды. Сөйтіп өзлерін теңізге урды. Соның арасында жеңіс жолына пароход та ски үш мәртебе қышқырып, ұзын айдынға қарап жол тартты.

Бұл мәхәлдерде Анна Ивановна менен Айқыз қолга тұтқан Қызыл байрағын көтеріп штабтың төбесіне тикті. Желбіреген Қызыл байрақ халықты жеңіс жолына шақырып, елдің ескен самал менен аспанға көтерилді. Минне, биз жеңдік, жеңіс бизики,—дегендей пароход тағы да ұзақ созылған тудогин шақырып Мойнаққа келіп тумсығын тиреди.

* * *

Таң саз беріп жаңа атып киятырғаннан ақ адамлар бұл күнді ұллы қуғанаш менен уйықламастан өрели таңды көзі менен атқарды. Үйге кірген ұақларында балалардан басқа уйықлаған бір адамды көрмейсең. Уйықлаған балалардың шырайларында бір түрлі қуғанаш белгілері көз алдында жайнайды. Қайсы үйге кіріп барсаң да, столдың үстін ақ пенен жапқан, түні менен уйықламаған адамлар әдиули қонақларды күткендей еді. Қайсы үйге кіріп барсаңыз хош келдіңіз деген күле шырай менен қарсы алады.

Бұл күні бүткіл халық уйықламастан шықты. Көшеде хәм үйлерде жеңіс жырын айтқан қосықлар жаңанды жаңлатты. Көше бойында теңселген халық қуғанашлары қойнына сыймастан қала ишін жаңлатып қосық айтады. Булардың айтқан қосықтарын қала хәм теңіз қайталағандай болады. Түп уйқысын төрт бөліп әдиули қонақтарын сыйлап отырған Анна Ивановна барып терезені ашқан ұақта Аралдың жағымлы салқын қоныр самалы беттен сүйіп қарсы алды. Терезе алдында уйықлап жатқан жас қыз Хұрзияның маңлайына түскен қойыу қара шашынеліп ескен самал жел-

ни бетіне түсірді. Самалдың желінгенінен бе, болмаса бетіне түскен шаштан ба, ямаса уйқысы қанып ояныды ма, әйтеуір Хұрзия шоршып оянып:

— Инга-инга,—деп жылағанда Иван Васильевичтиң қасындағы Бектурсын отырған орнынан ушып турды да барып қызды қолына алып бетінен сүйіп, маңлайынан сыйпап Перийзаға бергенінде шадлы қууаныш пенен алға қарай қадем ұрған бір топар жаслар көше бойлап:

— Жасасын Совет!

— Жасасын Ленин!—деген сөзлер менен көшени жаңлатып қосықлар айтып, биринің изінен бири өтті, бул ұақта байрамға шығыуға таярланып атырған Анна Ивановна стол үстіндегі стаканларға бир-бир қатар арақты қуыып:

— Қане дослар, бул стаканды уллы жеңіске баслаған адамлардың данасы. Уллы Ленин ушын! Соның саулығы ушын, узақ өмир сүриуи ушын көтерейік,—дегенде есиктің ашып Бийбиқатша апайдың кирип келиуи Анна Ивановнаның сөйлеп отырған сөзін бөлип жиберди.

Егерде Бийбиқатша апай келип кирмегенде жаңа ғана басланған отырыспа узаққа созылған болар ма еди, ким билсин. Көп тартыс гүреслер менен қолға киргизілген биринши байрамын ұақты хошлық, кең отырыспа менен өткерер ме еди, бірақ та өткеріуіге өзлери де таярланған еди. Олар қанша таярланса да, ол таярлық парадтан соңға қойылса да, көше бойлап жаңлатып қосық айтып баратырған адамларды көрген соң, қууанышы қойнына сыймай, Анна Ивановнаның Уллы Ленин ушын, оның саулығы ушын көтерген биринши стакалына Бийбиқатша апайдың топа-торыстан кирип көчүи бөлип жиберди.

Буннан бир күн бурын Айқыз Бийбиқатша апайға ертең байрам болады. Бул бизиң жеңісизимиздің бай-

рамы... Бул дүнья жүзиндеги бизлер қусаған кәмбағал, батрак, рабочийлардың жауыз байларға қарсы гүрес байрамы. Бизлер бүгін Анна Ивановнаның үйінде боламыз. Ертең аздаң соған барсаң,—деген еді. Минен соның менен Бийбиқатша апай Анна Ивановнаның үйіне келиуі еді.

Бийбиқатша булманға келгенде жауыз байларды қулатып, азатлықты алған байрамын өзінің сүйікті қызы менен Мойнақта байрамлау ушын келген еді.

Бийбиқатша апай есіктен кирип келген уақытта стаканларын қолына ұстаған адамлар суұдай тынып, бір-біреуінің бетіне қарады. Айқыз отырған орнынан турып барып, соған уақтан берген Мойнақта жүрген менен Бийбиқатша апайды көрмеген бірқанша адамларға анасын көрсетті:

— Тағысың қойыңдар, бул менің анам болады, — деди Айқыз. Олар орындарынан ушып турып:

— Сәлем бердик ана, — деди.

— Бул менің анам. Хәзир жасы сексенге жақышлап келип қалды. Усы жасының ишінде бул көп ауыр күндерди басынан кеширди. Көп адамларды көрди, — деп Айқыз сөзін дауам еткен уақларда Бийбиқатша апай қолға тұтқап таяғын сүйениу менен барлық күшін салып, қуғанған түрде ербийген екі қолын Иван Васильевичке көзін тигип қарап:

— Балам, жеңісиңизди қутлықлайман! — деп Иван Васильевичти бауырына басып, шорпылдатып бетінен сүйіп, Айқыз бенен Досбергенди бауырына қысып, оларды да алма гезек сүйген уақларында оның жүзіндеги ғаррылық, — деген қыяллардың бір де бирі көрінбеди. Бүкирейген беллерине шкем жазылып ол бес жасар қыздай болды. Бийбиқатша апайдың сол күнги қууанышын адам айтып таусылмайтуғын өмірінің тарихындағы ең уллы қууаныш болды. Бийбиқатша апай енді үйдеги адамларды бір-бір қатар көздеп өт-

жерин, Анна Ивановна менен Надежданың бетинен сүйсүп, бир көргенде хэммесин сүйс бермей-ақ қоялып,— дегендей отырғанлардың хэммесине қарап:

— Саламатсыз ба балаларым, бүгінги тойыңыз бенен хэмменизди қутлықлайман!—деген сөзи тек жалғыз өзиниң жүзиндеги қууанышып билдирместен, қараңгы дүньядан азат болған пүткил аналардың қууанышып билдиргендей болды. Ол тағы да бирнеше мәртебе қайталап:

— Саламатсыз ба, балаларым. Бахытлы болыуларыңызга тилеклесен!—деп бир турған жеринде қақайып турып, үйдеги адамларды тағы да көзден өткерип, Иван Васильевичке қарады.

Бул ўақтын да көше бойлап қосық айтып баратырған адамларға Аралдың узун айдынының ишиндеги пароходлардың гудок берип, қышқырған дауыслары қосылып, кең даланы жаңғыртты. Сол мәхәлде қалтасынан қойын саатын алып қараған Иван Васильевич:

— Уақыт болды. Жүриң пароходқа,—деди.

Буллар майданға шыққан ўақларында жадыраған нурлы қуяш өзиниң ашық нурын булардың үстине жайды. Теңиздің үстин қаплап турған бирли-ярым бултар серпиліп, оның орнын шарбы яңлы ақ бултар басты. Үйдің моржаларынан хэм узун айдын ишиндеги жүрген пароходлардың трубаларынан шыққан түтинлер демде ақ бултқа айналып, көктің төринен орын алды. Сәл-пәл ескен самалдан пайда болған толқынлар бурынғыдай әупилдеместен үстиндеги желбиреген Қызыл байрақ пүткил әлемди усы жеңиске шақырғандай желбиреп, құлашын жайып тур. Ол байрақтың астына барып турған Иван Васильевич, Бектурсын, Палеке, Досберген, Айқыз, Анна Ивановналарды күн нуры менен шағылысқан байрақтың қызыл нуры менен орады.

Бул ўақта басланған парадта сөз сөйлеген Иван Васильевичтиң сөзин тыңлаған Бийбиқатша апай, көп-

тиң арасынан шығып трибунаға қарап жол жүргенде, буның трибунаға шығажағын билген Иван Васильевич бул ғарры кемпир ғой, мине алмас, буған көмек берейин,—деген ой менен қолтығынан сүйеп мингизиўге қараған еди, оған Бийбиқатша апай:

— Қарағым Иван, өзим минемен. Мен бүгин көп жүрдим, сонда да шаршағаным жоқ. Бүгинги маған питкен күш ҳеш адамға питкен жоқ. Бул маған уллы жеңис пенеп бирге келген күш,—деп Иван Васильевичтиң бетине қарағанда Бийбиқатша апайдың бетинде тарийхтың неше түрли жазыўлары көринди. Көзине көзин салып қарағанда Бийбиқатша апайдың жаўдыраған көзинен бир түрли қуўанышлы оттың ҳәўйри сезилди. Ол қуўанғаннан:

— Улларым, мышаў мениң қызым, бул бир балықшының қызы, усы балықшының қызын бундай бахытқа жеткерген адамның сүүретин маған көрсетип: ол усыманда бар ма, мениң көзиме қуўанғанымнан жас толып, ҳәзир ҳешнәрсе көрмеймен. Көрсетип маған улларым,—деп қайта-қайта сорады.

Буның бул айтқан сөзлерине түсинген Иван Васильевич көп жыллардан берли қойнында сақлап жүрген Лениниң сүүретин алып:

— Мине ол адам. Ол ҳәзир булманда емес, узақта турады. Ол қанша узақта турған менен жүреги бизге жақын,—деп Лениниң кишкентай сүүретин көрсетти. Ол Иван Васильевичтиң қолындағы Лениниң сүүретин алып, бетине қарады да турды.

Трибунада турғанлар ҳәм парадқа жыйналған адамлар суў сепкендей қудиретли тынышлықты бузбастан ҳәммеси Бийбиқатша апайға қарады. Ол көп уақыттан кейин тутып турған сүүреттен бетин алып, адамларға қарағанда оның көзинен қуўанышлы жаслар шықты. Буның бул қуўанышына ортақ болғандай Хүрзия да

уйқысынан оянып, жыйналған топқа қарай мыйғынап күлді.

Оның күлкисін қууатлағандай күн жадырап ашық сәулесін салды. Бул ауқалларды көріп тұрған Бийбиқатша апай тұрған орнынан қозғалып Лениниң сүүретін көкке көтеріп:

— Ҳей халайық! Бул бизиң өмир. Бул жеңилмейтуғын қудирет. Бул адам баласына бахытлы өмир туўғызды. Бул өзиниң қолы менен зарланған мен қусаған талай аналардың көзиниң жасын сыпырды. Барлық аналар оның өмир бойынша өмир сүриўин «қудайдан» тилейди. Оны барлық аналар болып көкке көтеріп қадирлейди. Бул аналардың айтқан қуры сөзи емес, бул айтылған сөз бекем бузылмайтуғын өмирлик сөзи. Бул аналардың өмирин дөретиўши! Ҳәрбир ана шын хұжданы менен буның атын атайды. Ҳәрбир хұждан буның атын өмирге сақлайды. Бул адамды бир ғана ана туўған жоқ. Миллион аналар тууды. Сол миллион аналар дүньяда қанша өмир сүрсе, бул да сонша өмир сүреді. Ана деген бул өлмейтуғын сөз. Бул өмир. Ол өмирликке жасайды. Соның ушын миллион аналар жүрегінде өмирликке жасайды.

Мине, улларым, қызларым! Соның өмирин мен «қудайдан» тилеймен, ол өмирге узақ жасасын!— деген сөзлер менен араласа:

— Жасасын уллы Ленин— деген сөз дүньяның жүзин шарлады. Сол уақта Бийбиқатша апай күле шырай түр менен Иван Васильевичке қарап:

— Улым, бул сүүретти маған бер. Өмирликке сақлайын,— деди. Иван Васильевичте оның сөзин қайтармай, көп жыллардан берли өмирликке сақлап жүрген әдиўли сүүретин Бийбиқатша апайға берди. Ол сүүретти қолына алып, тағы бетине қарап, баўырына бас-

қанда трибунаның алдынан өтип баратырған адамларға қарап Иван Васильевич:

— Жолдаслар! Бизди көсемимиз Ленин жана турмыс қурыуға, бахытлы өмир сүриуге шақырады. Бахытлы өмир сүриу үшін алға!

— Жасасын Ленин! — дегенде жарқыраған алтын күн нурлы қуяшын әлемге түсіріп, булардың үстине жайғанда, желбиреген Қызыл байрақ та мийнет майданына қолын былғап шақырғандай болды. Бул байрақтың астында, теңиздің үстінде туулаған толқынындай халық Қызыл байрақтарын көтерип, алға қарай ықты.

На каракалпакском языке

Асан Бегимов

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ТОМ 2

ДОЧЬ РЫБАКА

Роман

Подготовили к печати: Кыркбай Байниязов—кандидат
филологических наук, Полат Бегимов

Издательство «Каракалпакстан»

НУКУС—1980

Редактор Б. Қайыпаларов
Худ. редактор Қ. Нажимов
Тех. редактор Ж. Досжанова
Корректор В. Асқарова

ИВ 989

1988-жылғы баспаға тийкәрында жиберилди. Басыўға рухсат етилген уақты 20/V1—1980-жыл. Қағаз форматы 70x108¹/₃₂. Кө-рине 10,625 баспа табақ, 14,87 шөртпи баспа табақ, 15,1 есап бас-па табақ, РК 4715. Тиражи 7000. Баҳасы 1,20 т.

«Қарақашақстан» баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.
БҚАССР баспа, полиграфия ҳәм китап саудасы ислери
бөйлиги Басқармисының «Правда»ның 50 жыллығы атында-
ғы Нөкис полиграфкомбинаты, Заказ 834.

БҒАҒЫ 1 м. 20 т.

«ҚАРАҚАШТАН» 1980